Tanrıların Alacakaranlığı ya da Sermayenin Alacakaranlığı

Ferhat Ali

(Sermayenin çöküş koşullarının Marksist bir analizi)

UMUT YAYIMCILIK

TANRILARIN ALACAKARANLIĞI ya da

SERMAYENİN ALACAKARANLIĞI

(Sermayenin çöküş koşullarının Marksist bir analizi)

Ferhat Ali

UMUT YAYIMCILIK

Aralık 2006

UMUT YAYIMCILIK

Aralık 2006

Baskı: Özdemir Matbaacılık

ISBN: 975-7919-37-3

UMUT YAYIMCILIK

Yönetim Yeri: Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi
İmam Murat Sokak 8/1 Aksaray/Fatih/ İstanbul
Tel: 0212 521 34 30
Fax: 0212 621 61 33
e-mail: umutyayimcilik@ttnet.net.tr
umutyayincilik@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 5

GENEL GİRİŞ 9

BİRİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN BİRİKİM SÜRECİ 16

I/Sermaye birikiminin temelleri 18
II/ Sermaye nehrini büyüten etmenler 28
III/ Klasik iktisadın yanılgısı 33
IV/ Birikimin koşulları ve türleri 35
V/ Kapitalist birikimin mutlak yasası 40

İKİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN FRENLEYİCİ ENGELLERİ 44

I/ Sermayenin organik bileşiminde yükselme ve kâr oranında düşme 44
II/ Doğrudan sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilmesi arasındaki çelişki 79
III/ Üretici güçleri geliştirme aracı ile sermayenin genişleme amacı arasındaki çelişki 85
IV/ Aşırı-üretim ile sınırlı tüketim arasındaki çelişki 89
V/ Sermayenin devri 102
VI/ Makinenin kullanım sınırları 106
VII/ Sermayenin değerlenme sınırları 120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GERÇEKLEŞTİRME TEORİSİ 128

A/ Basit yeniden-üretimde gerçekleştirme teorisi 134
B/ Genişletilmiş yeniden-üretimde gerçekleştirme teorisi 141
I/ Toplam toplumsal üretimin gerçekleştirilmesindeki zorluklar ve bunalım tehdidi 150
II/ Dış pazar, gerçekleştirmede zorunlu bir öğe mi? 155
III/ Rosa Luxemburg'un Marx'ı yorumlama hatası 160

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SERMAYENİN BUNALIMI 167

BEŞİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN UZATMALI-GENEL BUNALIMI 200

I/ Üretimdeki genişlemenin birikimin gerisinde kalması 206
II/ Kârlı yatırım alanlarına yönelme, ücretleri fiziksel asgariye, işgününü fiziksel azamiye çekme 208
III/ Teknolojideki "moral yıpranma" sermaye tahriplerine yol açar 216
IV/ Pazarla, genişleyen yeniden-üretim arasında oluşan gedik 220
V/ Kredi, bunalımı perdeleyerek saklar, ama? 224
VI/ Tekel, düzensiz üretimi düzenlemede bir araçtır, ama? 229
VII/ Sonuç 238

ALTINCI BÖLÜM
SERMAYENİN ÇÖKÜŞÜ 242

ÖNSÖZ

Her şeyin celladı sermaye ve ona dayalı üretim sistemini, gelişmesi içinde inceliyor bu çalışma. Elbette ki, bu çalışmanın esas konusu, sermaye üzerine kurulu sisteme fena halde inatla yapışmış bulunan aşırı-üretimden kaynaklanan sistemin ekonomik bunalımını, ona temel oluşturan etmenleriyle birlikte açıklamaktır.

Anarşi içinde anarşiyle işleyen bu toplumsal üretimi, birbirinin aracı olarak işlev gören üretim ve dolaşım süreci üzerinden ele alan bu inceleme, kapitalist üretim sürecinin kendisinde bulunan fiili bunalım ve dolaşım sürecinde verili olan potansiyel bunalım koşullarının ve sermayenin çöküşünün bir tablosunu sunuyor.

Üretim ve yeniden-üretim süreci izlenerek sermayenin gelişme sınırları, kapitalizmi güçten düşüren etmenler, ve bu tarzın gelişme derecesinin belli bir aşamasında kendi gelişmesiyle girdiği çatışma ve bu çatışmanın "dorukta" nasıl ve niçin patlayıp hoyratça bir "evrensel çatırtıya" yol açtığı, bu kitabın konusunu oluşturuyor.

Kapitalizmin yıkılmazlığı ve sağlamlığı üzerine çalan zafer marşlarının sahteliğini, Marx'ın büyük eserine, Kapital'e dayanarak üretim ve yeniden-üretim süreci içindeki sınırlılıklar ve çatışmalar çizgisinde ele alan bu çalışma, bunalımlarla açığa çıkan sistemin çelişme ve uzlaşmazlıklarının azami yoğunluk ve aşırı olgunluğa ulaşarak nasıl ve hangi koşullarda çöküşe yol açtığına Marksist bir açılım getiriyor.

Dolayısıyla bu kitap, kimi çevrelerce yayılan, kapitalizmin mutlak kudretine olan inanç pelerinini çekip alarak, kapitalizmin güçsüz ve basiretsizliğinin üretim, dolaşım ve değişim süreci üzerinden kanıtlarını, onun işleyiş yasalarına dayanarak açıklayıp, onu parlak tüylerinden yolarak, üretim ilişkilerinin mutlak biçimi olmadığını gösteriyor.

Elbette ki, kapitalizme dayalı üretim sisteminde her şey gelip bir tek şeye dayanıyor: aşırı-üretim. Biz biliyoruz ki, kapitalizmdeki ekonomik bunalımlar, aşırı-üretim bunalımlarıdır. Dolaşım ve de-

ğişimdeki bunalım olasılıklarını koşullandıran üretim sürecinin kendisidir ve bu toplumsal üretimin anarşik karakteridir. Bu anarşik karakter aşılmadığı sürece de, bunalım, sermaye üzerine kurulu üretim sürecinin astarı olmayı sürdürecek ve dönemsel olarak geri gelip, kapitalizmin kapısını çalmada gecikmeyecektir. Toplumsal üretimin raslantı, plansızlık ve anarşi tarafından yönetildiği toplumda başka türlü de olamaz. Gerek 1925 yılında ortaya çıkan ve kapitalizmin çevrimsel gelişmesinin başlangıcını oluşturan bunalım, gerek sonrakiler (bunlar Genel Giriş'te vardır) bunun apaçık kanıtlarıdır.

Marx'ın büyük eserinde kapitalizmin işleyiş yasalarına dair önerme ve çözümlemeleri günümüze, sermayenin gelişmesinin ulaştığı aşamaya da, günümüzdeki tekelci kapitalizm aşamasına da taşınarak bugünle bağı içinde bir senteze varılıyor bu kitapta.

Genişleyen yeniden-üretimin, devasa boyutlara ulaşan birikimin gerisinde kalarak birikim bunalımına yol açması, toplumun ilerlemesiyle eşanlı olarak sermayenin organik bileşimindeki yükselme üzerinden kapitalist kâr oranı düşme eğilimi yasasının kapitalizmin tepesinde hayalet gibi dolaşması, sermayenin üretici güçler üzerindeki mahmuz ve dizgin gibi çifte rolünün yarattığı karşıtlık, artı-değerin toplumsal emek üretkenliğindeki artışın çok gerisinde kalışı, genişletilmiş yeniden-üretimin gerçekleştirilmesinde yaşanan sermaye yıkımları, pazarın artan üretimin gerisinde kalışının yarattığı gedik, teknolojideki "moral yıpranma"nın sermayede yarattığı tahribat, dolaşım ve değişimin sınırlarını genişleterek bunalımı saklayan kredinin yarattığı handikaplar, doğrudan sömürü koşulları ile onun gerçekleştirilmesi arasındaki çelişmenin üretim ile dolaşım arasındaki meta oylumunun genişlemesiyle iyiden iyiye geriliyor olması, tüketimin dar sınırlarının sınırsız üretimle olan uzlaşmaz karşıtlığı gibi kapitalist üretimin kendi doğasından kaynaklanan çelişme ve çatışmaları, kör noktaları, kendi karşıt öğeleri, yıkılışının unsurları içinde bu kitapta yanıtlanan sorular olacaktır.

Elbette ki bu soruların yanıtları, kapitalizmin üretim sürecinden kaynaklanan sınırlarını, frenleyici engellerini ve antagonizmalarını

da bu tablo içinde açığa çıkararak, kapitalist üretim tarzının da kendisinden önceki özel mülkiyete dayalı sistemler gibi tarihsel ve geçici niteliğinin kanıtlarını bize verecektir.

Kapitalist üretim tarzı, kendi ana rahmindeki çelişme ve uzlaşmazlıklarını, kapitalist üretim sürecinin bütün öğelerinin çatışmalarını besleyip büyüten ve onları her seferinde ekonomik bunalımlar aracılığıyla aşayım derken daha derin ve daha büyük oranda yeniden-üreten sistemdir; ve sermayeye dayalı bu üretim biçiminin bu "kısır döngü"sünün en sonunda kendi içinde çürük bir kamış gibi kırılarak kapitalizmin "son saati"nin gelmesi kaçınılmazdır.

Bu çalışmamız, bu açıdan sermayenin çöküş koşullarının Marksist bir analizidir; ve de Marx'ın birkaç elli yıl önceki değerlendirmelerinin günümüze tuttuğu parlak ışığın anın tarihsel koşullarındaki özgün ve yeni olanla, kapitalist üretim sürecindeki gelişmenin yeni koşullarıyla birleştirilmesi girişimidir.

Bu açıdan baktığımızda, "tarihsel çöküşü" içindeki bildik kapitalizmin, "neo-liberalizm", "küreselleşme", "yeni dünya düzeni" gibi her türden yeni ambalajlı versiyonuyla, ortak payda "serbest piyasa" lapası altında yeniden diriltilmesi çabalarının hiçbir sonuç vermeyeceğinin iktisadi açı penceresinden kanıtlarını da okur bu çalışmada bulabilecektir.

Kitapta, Marx'tan (ve tabii ki başkalarından da) yer yer uzunca pasajlar aktardık. Bunu, hem alıntıları okurun denetimine sunmak açısından ve hem de Marx'ın kapitalizmin üretim sürecinden kaynaklanan işleyiş yasalarını açıklamadaki o son derece parlak ve zengin değerlendirmelerinin bugüne hala nasıl fevkalade ışık tuttuğunu okurun bilgisine ilk elden, Marx'ın kendi kaleminden vermek için yaptık. Kapitalizmin şu anki geçmek bilmeyen ekonomik sarsıntısının, içine girdiği uzun duraklama ve depresyon durumunun anahtarının Marx'ın o muhteşem teorisinde olduğunu okurla paylaşmak ve Marx'ın dehasının parlaklığının günümüzü aydınlatan yakıcılığını göstermek bakımından bunca bol aktarmalarda bulunduk; bunun okurda yaratabileceği sıkıntıları biliyoruz; ve biz, bu çalışmada kullanılan dilin ağırlığının da aynı yazgıyı pay-

laşacağını bile bile bu yolu seçtik.

Okur şunu da bilmelidir ki: "Bir bilimde devrim yaratmayı hedef tutan bilimsel girişimler, hiçbir zaman gerçekten halk dilinde kaleme alınamaz."

Kitap, kendi adını, devlerle tanrıların birbirleriyle giriştikleri büyük cenkleşme sonunda, birbirlerini yok ettiği savaş üzerinden İskandinav mitolojisinden almaktadır: Tanrıların Alacakaranlığı; ya da Kıyamet Günü! Marx, bunu, Ricardo'nun kâr teorisini incelediği bölümde kapitalist kâr oranı düşme eğiliminin Ricardo'ca kârların bir tür yerçekimi etkisine girişi saptamasına ilişkin olarak burjuvazi için söylüyor.

"Biz de, bunalım ve bunalımdan çöküşe uzanan kapitalist üretim sürecinin, iç çelişme ve çatışmalarıyla kendi karşıtına nasıl dönüşmek zorunda kalacağı o "Kızılca Kıyamet" gününe, "Tanrıların Alacakaranlığı" adının son derece uygun düşeceğini düşünerek Marx'ın ilgili polemiğinden aldık. Zira, bu çalışmada sözü edilen o büyük çöküş gününün hikayesidir; burjuvazinin Kıyamet Günü'nün.

Son bir not: Bu çalışma, daha önceki bir çalışmamın, "(Dayanakları/etkileri/körlükleri) ile KÜRESELLEŞME ve ÜRETİM SÜRECİNDE TEKNOLOJİNİN ROLÜ" başlıklı çalışmamın bir devamıdır. Zira, orada, kapitalizmin gelişmesini siyasal ve sosyal açı penceresinden ele almıştık (son bölümü saymazsak); bu çalışmada ise, o çalışmada tali planda olanı, kapitalizme dayalı üretimi, iktisadi açı penceresinden ele alıyoruz. Ve böylece, bu yeni çalışma bir öncekinin tamamlayıcısı oluyor bir yanıyla. Okur eğer bu yeni çalışmada kapitalist sürecin siyasal ve sosyal yanını hemen hemen görmezse, bunu bir önceki çalışmada bulabilecektir. Zira bu çalışma, tümüyle kapitalist üretim sürecini incelemektedir. Dolayısıyla, her iki çalışma birlikte bir bütün oluşturmaktadır: Birinde eksik olanı diğeri; diğerindeki eksiği de ötekisi gidermiş oluyor.

Ekim sonu, 2005

FERHAT ALİ

İnsanların kendileri için ürettiği durumlarda ekonomik bunalım olmaz. Bu ancak sermaye koşullarında ortaya çıkar. Evet, insanların kendileri için ürettikleri durumlarda bunalım yoktur; ama, bu toplumlarda kapitalist üretim de yoktur. Marx'ın araştırmalarından öğreniyoruz ki, eskiçağda kölelere yaptırılan üretimlerde her ne kadar bu işi yaptıranların tek tek iflası söz konusu ise de, bunalım yoktur. Demek ki her şey gelip kapitalist üretime ve onun niteliğinden ileri gelen "engellere" dayanıyor. Eski soyluluğu alın; o, elinde avucunda ne varsa tüketiyordu ve bu onun yaşam tarzıydı. Eski Yunan ve Roma açısından da durum budur; oralarda ekonomik bunalım nedir bilinmiyordu. Zira, artı-ürünün sermayeye çevrilmesi diye bir olay yoktu. Dizginsiz bir aşırı tüketim çizgisinde ilerliyordu bu toplumlar. Özellikle eski Yunan'ın son dönemleri, çılgınlık düzeyinde bir aşırı tüketime sahne olmuştu; ve bu toplumlarda hiçbir aşırı üretim yoktu.

Ne zaman ki, sermayeye dayalı üretim biçimleri ortaya çıktı ve ne zaman ki artı-değerin bir bölümü sermayeye çevrildi, işte o zaman üretim sürecinin kendisinden ileri gelen bunalımlar baş göstermeye başladı. Zira sermaye bunalım üretir, çelişki üretir. Kaldı ki, tüm bir üretim ve yeniden üretim süreci, yani dolaşım süreci, sermayenin kendi bağrında potansiyel olarak bunalım unsurlarını taşır. Genişleyen yeniden üretim sürecinin kendisi de, sermaye bunalımının yeniden üretildiği süreçten başka bir şey değildir. Anlaşılır ki bu da kapitalist aşamaya denk gelir.

Sermayeye dayalı üretimde, eski soylulukta olduğu gibi, elde edilen gelirin tümü tüketilmez. Artı-değerin bir bölümü tüketime giderken, öteki bölümü sermayeye çevrilir; biriktirilir. Demek ki, sermayeye dönüştürmek birikimin de, genişleyen yeniden üretimin de, kapitalist üretimin de vazgeçilemez kulvarıdır. Üretim ve geçim araçları, para ve meta kendi başlarına sermaye değildir; bunların üretim sürecinden geçerek sermayeye dönüşmeleri gerekir. Bu da yetmez; yani sermayenin "nasıl ürettiği" kendi başına yetmez, ser-

mayenin "nasıl üretildiğinin" bu tablo içine yerleştirilmesi gerekir.

Ve işte zurnanın zırt dediği yer tam da burasıdır: Sermayenin nasıl ürettiği ve nasıl üretildiği. Kapitalist üretimin kendi niteliğinden ileri gelen bunalımlar, bunların hem potansiyel ve hem de fiili durumları ancak bu tablo içinde çözümlenebilir. Kapitalist toplumun kendi niteliğinde gizli olan ve ondan ayrılmazcasına yapışık bulunan potansiyel bunalım etmenleri özellikle dolaşım sürecinde, yani yeniden üretim sürecinde fiili bunalıma yol açabilir ve kapitalizmin tarihindeki onlarca bunalım bunun açıktan doğrulanmasıdır.

Ricardo örneğinde olduğu gibi, klasik ekonomi politik üretim sürecinin bütün öğeleri arasındaki çatışmalar üzerinden ortaya çıkan bunalımları ayrı ayrı ekonomik olaylarmış gibi ele alıyor ve bunları ya 1800-1815 yılları arasında ortaya çıkan bunalımlar gibi kötü hasat sonucu ve kağıt paranın değerinin düşürülmesi gibi olgularla ya da pazardaki genel daralmayı Avrupa kıtasınca İngiltere'ye uygulanan abluka yüzünden siyasi nedenlerle açıklayabiliyordu. Oysa sonraki yıllarda gelişen olaylar da çürütülemeyecek bir biçimde kanıtlamıştır ki, ortaya çıkan ekonomik bunalımlar fazla üretim bunalımlarıydı ve bunlar her beş, yedi ve on yılda bir düzenli aralıklarla yineleniyordu. Günümüzde ise bu aralıklar ya daha kısaldı ya da daha belirsiz ve düzensiz hale geldi ve hatta sanayi çevrimin gönenç aşaması bir görünüp bir kaybolmak dışında asla uzun süreli bir hal alamadı ve alamıyor da.

1825 yılında İngiltere'de ortaya çıkan ilk fazla üretim bunalımı tüm ülkeyi kapsadı. Ayrıca saptamalıyız ki, bu bunalım, kapitalist üretimde sanayiin çevrimsel gelişmesinin başlangıcıydı. Patlak veren bu bunalımı sonraki yıllarda, dünyanın çeşitli alanlarında başka bunalımlar izledi. 1836 yılında Amerika'ya dek yayılan ikinci büyük bunalımın çıkış alanı da İngiltere idi. Ve sonra daha da genişlik kazanan1847 bunalımı Avrupa ve Amerika'ya dek yayılarak dünya bunalımı olarak sahnede gözüktü. Yalnızca Amerika'yı sarmakla yetinmedi, Avrupa'nın bir çok ülkesini de etkisi altına alarak dünya bunalımı niteliğine bürünen ilk bunalım oldu. Bunun arkasından düzenli olarak bu kez de 1857 bunalımı patlak verdi. Akabin-

de 1867 bunalımı. Nihayet serbest rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş aşamasında; tam da bu sınır taşında dünya 1873 büyük bunalımına tanık oldu. Bu bunalım 19. yüzyılın en ağır bunalımı olarak tarihte yer edinir.

Ve 20. yüzyılın ilk ağır bunalımı ise 1929-1933 yılları arasında ortaya çıkan bunalımdı. Bu bunalım, üzerinde en çok konuşulan ve kapitalizmin emperyalist aşamasının en boyutlu dünya ekonomik bunalımıydı. Dünya kapitalist-emperyalist ekonomik zincirinin her halkasını derinden sarsan bu bunalım, ekonomik zincirin tümünü öylesine sarstı ki, sermaye bu zorlu ve en şiddetli fazla-üretim bunalımıyla birkaç yıl birlikte yaşamak zorunda kaldı. İkinci emperyalist paylaşım savaşı yıllarını ve bu savaş ortamında ortaya çıkan çok yönlü bunalımları ve de kapitalizmin altın yılları olarak adlandırıla gelen savaş sonrası otuz yılı bir kenara koyarak konuşursak, en nihayet 1973 yılında kapitalizmin bu emperyalist aşamasında sermayenin bir kez daha bunalımla sarsıldığını görüyoruz. 1973 yılından bu yana sermayenin genel ve kronik bir çizgide, ekonominin nispeten kısa süreli iyileşme evresinin hemen akabinde daha uzun süreli bir bunalımla iç içe genişlediğini görüyoruz. Ve daha da önemlisi, üretimdeki genişleme sermaye birikiminin her daim gerisinde kalarak genişleme çoğu kez daralan bir biçimde sürmeye başladı.

Tam da burada bir noktanın altını çizmekte yarar var: Engels'in Kapital, üçüncü cildi yayına hazırlarken, Otuzuncu bölümde, düştüğü bir dipnotta, 1867 bunalımına dek olan bunalımlar ile sonrakiler arasında derin değişikliklerden söz eder. Örneğin, 1815-1847 yılları arasında, dünya ticaretinin bu ilk yıllarında ortaya çıkan bunalımların döngülerinin beş yıl, 1847-1867 yılları arasındaki bunalım döngülerinin ise on yıl olduğunu saptar. Ve devamla, iletim ve ulaşımda kazanılan dev genişlemenin dünya piyasasını bir olgu haline getirdiğine işaret ederek, böylece Avrupa'nın fazla sermayesi için geniş bir alanın yaratılmış olduğuna dikkat çeker. Eskiden her beş, yedi ya da on yılda bir düzenli olarak tekrarlanan bunalımların yeni dönemde yerini "işlerde nispeten kısa ve ha-

fif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış gözükmektedir"[1] der.

Engels çözümlemektedir ki, Avrupa'daki fazla sermaye yatırımı için "ulaştırma ve iletişim araçlarındaki dev genişleme" ile açılan yeni dünya kapısının, yani uçsuz bucaksız çeşitli yeni alanların yarattığı olanak üzerinden verili bunalımda yeni bir biçim doğmuş ve bunalım biçim değiştirerek eski bunalımı yaratan ortam ve bunların varoluşunu sağlayan koşullar adamakıllı değişmiştir.

Günümüzde çok daha açık hale gelen, emperyalist merkezlerin bunalımını yarı-sömürge ülkelere aktarma çizgisi, daha o zamanda, Engels tarafından apaçık bir uzak görüşlülükle saptanmış olduğuna tanık oluyoruz. Aynı saptamaların "üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması"[2], ulaşım ve iletişimdeki gelişmelerle "sermayenin dış pazarları ele geçirmesi"[3] gibi ayrıntılı çözümlemesinin Kapital'de Marx tarafından verildiğinin altını da çizelim. Ve Engels, 1867 büyük bunalımından sonra ortaya çıkan yeni etmenler ışığında bir olgu haline gelen dünya piyasasına kimin egemen olacağının kararlaştırılacağı genel sanayi savaşı için hazırlıklardan söz ederken kahince bir bilimsellikle sermayenin çelişkilerinin, onun "alacakaranlığına" nasıl yol açacağını saptamış oluyordu.

Fransız ütopik sosyalizminin önde gelen siması Fourier "yoksulluk bolluktan doğar" derken sermayeye özgü olan bunalımın karakterini, bu kısa ama derin zenginlik taşıyan sözcüklerle açıklamış oluyordu. Marksizmin kurucu-yaratıcıları, Fourier'in bu analizinde, kapitalist üretimin çelişkilerinin gerçek karakterini, sermayeye dayalı üretimden ileri gelen bunalımların niteliğini görmüşlerdi. Ve Marx, bolluğu bunalım izler derken aynı güzergahı kullanıyordu. Zira, Fourier 1825 yılında ortaya çıkan bu ilk bunalıma bolluktan doğan bunalım derken, bu tanım, ondan sonra ortaya çıkan tüm bunalımları tanımlamada pusula görevi görmüş oluyordu. Tüm bunalımlarda bolluk, sıkıntının ve yoksunluğun kaynağı olarak belir-

[1] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 433; Engels'in dipnotu

[2] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 217

[3] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 462

mişti. Gerçekten de bu ilk gerçek bunalımın, yani 1825 bunalımının ortaya çıktığı zamandan sonraki tüm bunalımlarda üretim ve yeniden üretim süreci, dolaşım ve değişim süreci yatağından taşmış, ticaret ve sanayi tökezleyerek yere çakılmıştı.

Nasıl mı? Sermayeye özgü üretimde ve değişimde her şey yolunda gidiyor sanılırken, günün birinde aniden alış veriş durur, fiyatlar düşer, mal stokları eritilemez, pazarlar satılamayan mallarla dolup taşar, fabrikalar kapanır, ticaret kilitlenir, kredi kesilir ve iflaslar dalgası yayıldıkça yayılır, hacizler hacizleri izler. Vadesi gelen borçlar ödenemez olur, nakit sıkıntısı baş gösterir. Borsa tam anlamıyla çöker. Hisse senetleri, tahviller ve değerli kağıtlardaki değer dibe vurur. Bu da yetmez, kentte olduğu gibi kırda da küçük üreticinin yıkıma uğraması ile ülke baştan başa bir yıkımla karşı karşıya kalır.

Tam bir karmaşa egemendir. Üretim ve değişimin ekonomik tekerleği patlamıştır. Pazarın emebileceğinden fazla meta üretilmiştir. Gereğinden fazla geçim aracı üretenler, yani işçiler, geçim araçlarından yoksundur; zira onları satın alacak kadar paraları yoktur. O denli çok meta üretilmiştir ki, pazarın dar kapasitesi buna yetmez olmuştur. Pazarın emebileceği fiili koşullar ya da tüketicilerin ödeyebilme gücüyle desteklenen gereksinimler dikkate alınmaksızın gereğinden fazla meta üretilmiş ve pazar metaya boğulmuştur.

Üretim ve dolaşım yatağından taşar, meta dolaşımı durur; dolaşımın yasaları meta üretim yasaları ile birlikte altüst olur ve dolaşım kanalının aracı para, dolaşımın tıkayıcısı haline gelir. Düşük gelirli halk yığınları, yani işçiler ve emekçiler, yani gerçek tüketicilerin emek kapasitesinin değeri öylesine aşağılara çekilmiştir ki, düşük gelirli halk kitleleri gereğinden fazla üretilen geçim araçlarını alamaz olmuşlardır. Ve pazar malla dolup taşarken, halk açlık çekmektedir.

İşte bu, fazla üretim bunalımıdır. Üretim ve geçim araçları, üretimin devamını sağlayan unsurlar bolcadır, ama, bu bolluk yoksunluğun ve sıkıntının kaynağı olur çıkar. Bolluk bunalıma götürür; ya

da bolluk tabanı üzerinde bunalım ayağa doğrulur. Bu araçlar işlemez; bunlar ancak sermayeye dönüştükleri an, emek kapasitesini sömürme araçları görevini yerine getirdikleri an kapitalizmin üretim çarkı işleyebilir.

Ne ki, her şey baş aşağıdır ve yeniden ayakları üzerine dikilmesi de zaman ister ve bu işleyiş belirli aralıklarla aynı döngüyü yineler durur ve tam bir "kısır döngü" halini alır üretimin bu işleyiş mekanizması. Her ne kadar sermaye, Marx tarafından saptanmış olan bu iç çelişkisini "dışa dönük" alanlara doğru yayılarak çözmeye çalışsa da, bu "çözüm" lehine işleyen her etmen, kendi içinde çok daha güçlü bunalım etmenlerinin tohumlarını ekerek genel kronik bunalıma sürüklenmeden sermaye nehri akıp gitmez olur.

Ve Engels'in popüler açıklamasıyla:

> "pazarların genişlemesi, üretimin genişlemesine ayak uyduramaz. Çatışma kaçınılmaz olur ve kapitalist üretim tarzı ortadan kaldırılmadığı için, çatışmalar dönemli olur. Kapitalist üretim, başka bir 'kısır döngü' doğurur."[4]

Marx Kapital, üçüncü ciltte çözümlemiştir ki, bunalımlar sermayeye dayalı her toplumda üretimin niteliğinden kaynaklanan çelişkileri bir sonraki döngüye dek geçici olarak çözen şiddetli patlamalardır. Bunlar, üretim ile değişim arasındaki dengesizliği yeniden kurarak (dengeye kavuşturarak) ayağa kaldıran çözüm araçlarıdır. Kapitalist üretimin tüm hedefinin ve amacının artı-değerin ele geçirilmesi olduğu bir toplumda, geniş ölçekli üretim yoluyla en geniş biçimde doğrudan emeği kurt açlığıyla emmek sermayeye dayalı üretimin üzerinde yürüdüğü zemindir. Ve bunun da durup dinlenmeksizin, pazarın sınırlarını dikkate almaksızın sınırsız bir biçimde kitlesel üretim, genişletilmiş yeniden-üretim olduğu kapitalizmin doğası gereğidir.

Ne ki, işler her zaman yolunda gitmez, gidemez de. Kapitalist yeniden üretim belli aralıklarla "frenleyici engellerine" takılarak tö-

[4] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 170

kezler ve bir sonraki döneme dek ekonominin kan dolaşımı tıkanır. Kapitalist üretim sürecindeki bu tıkanma şiddetli ekonomik patlamalarla, yani ekonomik bunalımlarla dengeye kavuşarak, çelişkisini bir sonraki sefere dek aşarak ancak işleyebilir.

Sermaye her daim kendi çelişkisini üreterek değerlenir. Yani bu demektir ki, kapitalist yeniden-üretim süreci sermayenin çelişkilerinin de yeniden-üretim sürecidir; tüm kapitalist gelişme, bu çelişkilerin daha derin ve daha geniş biçimde üretilmesinden başka bir şey değildir.

Marx çözümlemiştir ki, kapitalist üretim, belli bir aşamada kendi gelişmesiyle çatışma içine girer ve bu onu ya bunalıma sürükler ya da bunalım öylesine şiddetli ve çok yanlı olur ki, bunalımı çöküş izler. Bunalım mı; çöküş mü sorusunun yanıtı bir çok etmen tarafından belirlenir. Ne var ki, sermayeye dayalı üretimin kendisinde verili olan bunalım etmenleri, genişleyen yeniden-üretim ve onun temelini oluşturan birikim sürecindeki sancıları, yıkımları ve şiddetli çelişmeleri açığa çıkarır ve kapitalist üretimin sınırlarını ve bu üretim tarzının kendinden ileri gelen engelleyici frenleri açığa çıkararak bu tarzın kendisinin tarihsel ve geçici niteliğini de kanıtlar. Marx'ın, sermayenin doğrudan üretim, genişleyen yeniden-üretim ve birikim sürecinin analizi teorisi, bunu yeterince ve kuvvetle tanıtlamış bulunuyor.

BİRİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN BİRİKİM SÜRECİ

Sermayenin birikim süreci tek yanlı bir niteliğe değil, kendi anti-tezini de içeren ikili bir niteliğe, uzlaşmaz karşıt niteliğe sahiptir. Bu demektir ki, sermayenin değerlenme süreci aynı zamanda onun değersizleşme sürecidir de. Kapitalist üretim ilişkileri, daha önceki üretim ilişkileri gibi basit ve tek düze bir nitelikle karakterize olmaz; bu ilişkiler içinde bir yandan sermaye değerlenip büyürken, öte yandan bu aynı ilişkiler içinde sermaye yıkımları, iflaslar ve değer kayıpları da yaşanır. Marx'ın, Felsefenin Sefaleti kitabındaki sözleriyle, zenginliğin üretildiği aynı ilişkiler içinde yoksulluğun da üretildiği, üretken güçlerin gelişme gösterdiği bu aynı ilişkilerin içinde bu güçlerin gelişiminin engellendiği de, kapitalist üretim sürecinin karakteristik özelliğidir. Bu demektir ki sermaye birikimini sağlayan temel, ona dinamizm kazandıran etmenler, önleyici etmenler olarak da, onu güçten düşüren öğeler olarak da işlev görür: Sermaye, kendi yıkılışının unsurlarını da kendi bağrında taşır.

Kapitalist üretimin ilk amacı ve itici gücü, yatırılmış bulunan sermaye-değerin kendisini genişletmesidir; bu da artı-değer üretimi ve bu artı-değerin sermayeye dönüştürülmesidir. Sermaye yalnızca kendisini korumakla, kendisini yeniden üretmekle yetinemez, o aynı zamanda çoğalmalıdır da; yani artı-değer üretmelidir. Sermaye değerlenmesinin tek yolu budur.

Sermaye-değer, üretim aşamasında üretken sermaye, dolaşım aşamasında para ve meta sermaye biçimine bürünürken, bu toplam devresi sırasında engellerle karşılaşır ve bu engeller dolaşım sırasında onu, 1929-1933 gibi ağır bunalımlarda olduğu gibi aşırı-üretim üzerinden piyasada boğar. Açıktır ki sermaye, bir noktadan sonra üretimin önünde bir engel halini almaya başlar. Dolayısıyla sermayeye dayalı üretimin bir sınırı vardır; ve öyle ki, bu sınır, onu, zaman zaman, emeğin üretkenliğini hiçbir sınır tanıma-

dan geliştirmek olan bu tarihsel görevine ihanet etmeye zorlar ve sermaye üretken güçlerin gelişmesini dizginler. Ve böylece sermaye, tarihsel misyonunun sonuna gelerek iflas ettiğinin kanıtlarını kendi gelişmesi sırasında açığa çıkarır.

Üretici güçleri geliştirmede mahmuz rolü gören sermaye, bu güçleri dizginleyerek onların gelişmesi önündeki yegane engel olduğunu tanıtlar. Onları geliştiren sermaye bir noktadan sonra onları köstekler ve yıkımına yol açar; her bunalımda önemli sayıda üretken güç tahrip olur. Bu da onun artık yaşlandığını ve üretici güçlerin mutlak biçimi olmadığını ortaya koyar. Bu demektir ki, kapitalist üretim tarzı, sermayenin bizzat kendisinin ürettiği çelişkilerin altında yıkılarak geçici ve ancak belli bir tarihsel döneme tekabül ettiğini de kanıtlamış olur.

Marx'ın sözleriyle,

> "bu üretim tarzının kendi engelleri bulunduğu, nispi olduğu, mutlak olmayıp, ancak, üretimin maddi gereksinmelerinin gelişmesinde, belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim tarzı olduğu"[5] ortaya çıkmış olur.

Bu demektir ki, belirli bir tarihsel döneme tekabül eden bu tarz, bir dönem sonra külfet olmaya, yönetemez olmaya ve dolayısıyla çökmeye başlar. Bu da daha önceki üretim tarzları gibi, onun da mutlak olmayıp belli bir tarihsel aşamaya denk gelen geçici bir tarz olduğunu gösterir.

Sermaye, son yüz elli-iki yüz yıllık tarihinde kendi üretim ilişkilerinin tabanında varolan ve bu ilişkilerin bağrında uç veren önleyici engellere çarparak sarsıldı; bu sarsılma çoğu kez ekonomik bunalımlarla aşılmaya çalışılırken, en son İkinci Emperyalist Paylaşım Savaşında savaş araçlarıyla altüst olup modern üretici güçleri yönetmeye yetersiz olduğunu tanıtladı.

---

[5] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 229

Hele kapitalist üretim tarzının en büyük zaaflarını ortaya çıkaran "1929 çöküşü", sermayeye dayalı üretimin tekelci sermaye aşamasındaki tüm çelişkilerini, engellerini ortaya çıkarması açısından fevkalade bir laboratuar oldu. Marx çözümlemiştir ki,

> "dünya pazarının bunalımları, burjuva üretimin çelişkilerini ve karşıtlıklarını çok çarpıcı biçimde ortaya koy[ar]."[6]

Elbette ki bu çelişkiler ve engelleyici faktörler bizzat sermayenin birikim ve genişleyen yeniden-üretim sürecinde ortaya çıkar ve bu sürecin kendisinin önünü keser

Artı-değer olmadan birikim, birikim olmadan genişleyen yeniden üretim, genişleyen yeniden üretim olmadan da sermayeye dayalı üretim, yani kapitalist üretim olamaz. Bütün bunlar yakından ele alınmadan da sermayenin birikim sürecinde karşılaştığı engeller, değer kaybı, iflaslar ve onun çöküşüne yol açan bunalımlar kavranamaz. Tüm bunlar sermayenin üretim ve dolaşım sürecinde verilidir. Bu sürecin bütünlüklü tahlili bu tarzın tarihsel geçiciliği konusundaki Marx'ın öngörülerini her adımda tanıtlamaktan geri kalmaz; ve Marx'ın Kapital, Artı-Değer Teorileri, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı ve Grundrisse gibi oldukça hacimli temel eserleri bu saptamanın açık kanıtlarıyla dopdoludur. Özellikle, Engels ve diğer dostlarıyla bu sorundaki mektuplaşmalarını saymıyoruz bile.

I/SERMAYE BİRİKİMİNİN TEMELLERİ

Nedir sermaye birikimi? Kapitalist çizgideki her üretim sürecinin, aynı zamanda bir birikim süreci olduğunun altını çizerek bu soruyu doğrudan Marx'la yanıtlayalım:

> "Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına ve tekrar sermayeye dönüştürülmesine, sermaye birikimi denir."[7]

[6] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 481

[7] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 595

Demek ki artı-değerin varlığı birikimin temelidir. Elbette ki bunun gerçekleşebilmesi için önceden büyükçe bir sermayenin varlığı; bu da yetmez, buna ek olarak da buna denk düşen emek gücü kitlesinin varlığı temel koşuldur. Burada ilk adım, paranın üretim araçları ve emek gücüne dönüştürülmesidir; ikinci adım, üretim sürecindeki üretim araçlarının, kendilerini oluşturan öğelerin de değerini aşan metalara dönüşmesidir; elbette artı-değeri de kapsayan metalara dönüşmesidir. Bu da yetmez; artı-değerin gerçekleştirilmesi gerekir. Artı-değerin doğrudan üretim sürecinde "elde edilmesi", yani "üretilmesi" yetmez, bunun dolaşım sürecinde "realize edilmesi", yani "gerçekleştirilmesi", yani dolaşım sınavını başarıyla tamamlaması gerekir. Doğrudan üretim sürecinin dolaşım sürecini geçmesi zorunludur. Bunun için de üretilen metaların satılması ve paraya dönüşmesi bir zorunluluktur kapitalist yeniden-üretim için.

Metaların paraya dönüşmesinde yaşanan kesinti artı-değerin gerçekleştirilmesini engeller. Buradan anlaşılır ki, birikim, üretim sürecinde değil, dolaşım sürecinde gerçekleşir. Bilinir ki, üretim süreci dolaşım sürecinin, dolaşım süreci de üretim sürecinin bir aracıdır ve artı-değer, dolaşımdan doğmaz, ama dolaşımda realize edilir, yani gerçekleştirilir. Elde edilen artı-değerin tümünün kapitalistin zevk ve eğlencesine harcanan, Marx'ın özgün sözcüğüyle, "gelir" olarak harcanan basit yeniden üretim sürecinde, sermaye "dairesel" bir hareket çizer; oysa artı-değerin sermayeye dönüştürülen öteki kısmının genişleyen yeniden üretim sürecinde ise, sermayenin hareketi "sarmal" bir biçime dönüşür.

Demek ki, birikim, dairesel bir hareketin geride bırakılarak sarmal bir harekete dönüşen yeniden üretimin kendisidir. İlk hareket salt basit yeniden üretimi oluştururken, ikinci hareket genişleyen yeniden-üretimi gerçekleştirir. Demek ki, ilk durumda kapitalistin kişisel tüketimi için fon işlevi gören artı-değer, ikinci durumda, belirli aralıklarla meyve veren birikim fonu olarak kullanılır. Sermayenin

hareketi birinci durumda kalsa, yani salt dairesel bir hareketle kendini yinelese, artı-ürünün tümü kapitalist sınıfın tüketim fonuna, yani onun gereksinmelerine, zevk ve eğlencesine harcanmış olur ve bu da artı-değerin son kuruşuna kadar harcandığı anlamına gelir. Böyle bir harekette, basit yeniden üretim genişleyen yeniden üretime dönüşemez, sürekli bir daire çizer; yani dairesel hareket sarmal harekete dönüşemez. Burada devresel yinelenme durumu vardır; para her devrede yeniden sermayeye dönüşür. İkinci durumda artı-ürünün ya da artı-değerin bir kısmının sermayeye dönüşmesi temel koşuldur, bu olmadan birikimin gerçekleşmesi ve böylece genişleyen yeniden üretimin yerine getirilmesi olanaksızlaşır.

Ne demişti Marx:

> "Bir kısmı kapitalist tarafından gelir olarak tüketilir, diğer kısmı, sermaye olarak kullanılır, biriktirilir."[8]

Ve böylece sermayeden sermaye yaratma süreci başlamış olur. Demek ki birikim, sermayenin giderek artan yeniden üretimi içinde sarmal halkalar halinde gerçekleşir. Sözü edilen eski bir öyküyle,

> "...İbrahim'den İshak oldu. İshak'tan Yakup oldu ve bu böylece sürdü gitti".[9]

> Ve, "ilk günah her yerde işbaşındadır."[10], "Adem baba elmayı ısırmıştır ve insanoğlu günaha bulanmıştır."[11]

Ama biz biliyoruz ki,

> "tarihte, ele geçirmenin, köleleştirmenin, soymanın, öldürmenin, kısaca zorun büyük rol oynadığını herkes bilir."[12]

---

[8] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 608
[9] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 598
[10] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 610
[11] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmialtıncı bölüm, sayfa 729
[12] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmialtıncı bölüm, sayfa 730

Ve biz şunu çok iyi biliyoruz ki,

> "Eğer para, Augier'ın dediği gibi, 'dünyaya, bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyor'sa, sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyor."[13]

> "Artı-değer, değerin, değer yaratan güçle değişilmesinden, değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesinden doğar."[14]

Bu da sermayenin kar topu gibi genişleyerek sermaye nehrinin büyümesini, yani birikimi sağlar. Oysa özel mülkiyet savunucusu kalemşorler, bu işin temelinde bir ilkel birikimin bulunduğunu ve böylece, bu ilkel birikimin teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynadığını kanıtlama çabasından geri kalmazlar; ve işte durup dinlenmeksizin yinelenen çocukça yavanlıkları:

> "Evvel zaman içinde, iki çeşit insan vardı; birisi çalışkan, akıllı ve daha önemlisi tutumlu bir seçkinler topluluğu; diğeri, ellerine geçeni ve hatta daha fazlasını har vurup harman savuran tembel serseriler topluluğu. Teolojinin ilk günah efsanesi, bize, kuşkusuz, insanın ekmeğini alnının teriyle yemeğe nasıl mahkum edildiğini anlatıyor, ama ekonomik ilk günahın tarihi ise, bize, yeryüzünde, buna hiç de gerek duymayan insanların bulunduğunu açıklıyor. Ne zararı var! Böylece ilk tür insanlar servet biriktirmiş oldular, ikinci türdekilerin ise, ellerinde kendi postlarından başka satacak bir şeyleri kalmadı. Ve işte, bütün çalışıp didinmelerine karşın, kendilerinden başka satacak hiç bir şeyleri olmayan büyük çoğunluğun sefaleti ve uzun süredir çalışmayı bıraktıkları halde, küçük bir azınlığın durmadan artan zenginliği, bu, ilk günahla başlar " [15]

Biz biliyoruz ki üretim araçları olsun, geçim araçları olsun ken-

[13] Marx, Kapital, birinci cilt, Otuzbirinci bölüm, sayfa779
[14] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onbirinci bölüm, sayfa 235-236
[15] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmialtıncı bölüm, sayfa 730

diliğinden sermaye olmaz ve aynı şekilde para ve meta da kendiliğinden sermaye olmaz; bunların sermayeye dönüştürülmeleri gerekir. Bu da emek gücünü satan özgür emekçiyi bir yanda, ellerinde para ve üretim aracı olan servet sahiplerini öteki yanda varsayar. Kapitalist sistemin yolunu açan süreç, bu iki kesimin, yani özgür emekçi ile üretim araçlarının sahiplerini karşı karşıya getirmekle kapitalizme dayalı üretime biçim veren koşullar oluşur:

> "Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur. Kapitalist sistem, emekçilerin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen ayrılmış ve kopmuş olmalarını öngörür. Kapitalist üretim, ayakları üzerinde doğrulur doğrulmaz, yalnız bu ayrılığı sürdürmekle kalmaz, bunu gitgide artan boyutta yeniden-üretir de. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçilerin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; bu süreç bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye dönüştürür, öte yandan, doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür. İlkel birikim denilen şey, bu nedenle, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. İlkel olarak görünür, çünkü, sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarihöncesi aşamasını oluşturur." [16]

Demek ki ilkel birikim, burjuva ekonomi politiğin peri masalındaki sevimli melek değildir. Doğrudan üreticinin üretim araçlarından zorla koparılıp alınması, toprak gaspları, sömürgecilik sistemi, devlet borçları ve korumacı gümrük sistemi ve nihayet bir kutupta üretim araçlarından koparılmış "özgür proleter", öteki kutupta kapitalist mülk sahibinin ortaya çıkışıdır ilkel birikim.

Bizim burada ilgilendiğimiz ilkel birikim değil, kapitalist temeldeki birikimdir ve dolayısıyla ilkel birikimle kapitalist temeldeki birikimin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Kapitalist temeldeki birikimin tarihsel eğilimini Marx gene bu başlık altında, ve Kapital, birinci cilt, otuz ikinci bölümde şu mükemmel tahlil ile ele alıyor:

---

[16] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmialtıncı bölüm, sayfa 731

"Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibari olarak özgür emeğinin, yani ücretli-emeğin sömürülmesine dayanan kapitalist mülkiyet alır.

Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, bir çok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist, daima birçoklarının başını yer. Emek-sürecinin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli uygulanması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir emek araçlarına dönüştürülmesi, bütün emek araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pazarları ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da bir çok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile el ele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler."[17]

Marx, diyor ki,

[17] Marx, Kapital, birinci cilt, Otuzikinci bölüm, sayfa 781-782

> "kapitalist üretim tarzının amacı,... mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır."[18]

Bunun için kullandığı makine de proletaryadan başkası değildir. Ve nasıl ki, klasik iktisat açısından proletarya artı-değer üretme makinesi ise, kapitalist de proletarya açısından artı-değeri eksermayeye çeviren bir makineden başka bir şey olmadığını Marx'ın teorisinden biliyoruz.

Lenin, Marx'ın teorik tabanında yol alırken, aynı şeyleri söylemişti:

> "Oysa, gerçekte, birikim olmadan kapitalist toplum varolamaz, çünkü rekabet, her kapitalisti, yıkıma uğrama pahasına da olsa üretimi genişletmeye zorlar."[19]

Sermaye birikim süreci aynı zamanda sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecidir de. Sermaye zincirine eklenen her halka birikime iti kazandırır. Ve birikim, birikimin aracı olur çıkar. Sermayenin yoğunlaşması, genişleyen yeniden-üretimin daha büyük boyutlarda yerine getirilmesidir; yani boyutları daha da genişlemiş bir üretimdir. Sermaye birikimi ile birlikte yoğunlaşma artar. Yoğunlaşan sermaye, toplam toplumsal sermayenin çeşitli grupları arasındaki nicel gruplaşmaları ya da birleşmesi diyebileceğimiz merkezileşmeyi de birlikte getirir. Anlaşılır ki, gerçek anlamda sermayenin merkezileşmesi bir çok küçük sermayenin birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesi ya da kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesinin kendisidir.

Kapitalist üretim sürecinin ilerlemesi ve büyük boyutlara varmasıyla oluşan karteller ve tröstler yoluyla merkezileşme en son sınırına dek ilerler. Aynı sanayi alanında iş gören sermayeler bir tek

[18] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221
[19] Lenin, Bütün Eserler, cilt I, sayfa 95

tekel altında birleşerek bir tek tekel olarak kaynaştıklarında, bu, sermayedeki merkezileşmenin uç noktası olur. Kapitalizmin tekelci aşaması bunun en tipik resmedilişidir. Açıktır ki, merkezileşme hareketi ile sermaye, birikimi hem artırıp, hem hızlandırarak son safhasına ulaşmış olur. Anlaşılır ki birikim süreci merkezileşme ve yoğunlaşmaya yol açarken, merkezileşme ve yoğunlaşma da birikime hızlanma ve genişleme olanağı sağlar.

Biz şunu çok iyi biliyoruz ki, toplumsal emeğin üretkenliğini artıran üretim yöntemlerinde artarda yaşanan dev gelişmeler artı-değer üretimini çoğaltan yöntemler olarak sermaye birikimini hızlandıran yöntemlerdir. Ve gene biz biliyoruz ki, sermaye birikimi özgül kapitalist üretim tarzını geliştirir ve kapitalist üretim tarzı da sermaye birikimini hızlandırır. Bu bakımdan kapitalist üretim tarzının gelişme ve genişlemesi sermaye birikimini dev boyutlara ulaştıran çizgide ilerler. İlerleyen birikim yoğunlaşmaya, yoğunlaşma birikime genişleme olanağı sağlar. Birikim bir yandan yoğunlaşma ve merkezileşmeye yol açarken, ya da üretim araçlarının bir elde toplanmasına doğru yol alırken, öte yandan bu aynı süreç tek tek sermayelerin birbirlerini itmesi ya da ayrılmalarına da yol açmadan ilerlemez.

Bu demektir ki, merkezileşme ve yoğunlaşma kendi karşıtlıklarını da kendi içlerinde taşır: Sermayenin birleşmesi ve ayrılması; çekim ve itim hareketinin içiçeliği. Anlaşılır ki, merkezileşme ve yoğunlaşma sermaye birikimine yalnız iti kazandırmakla kalmaz, ama aynı zamanda, ona mükemmel bir temel sağlayarak birikim için temel kolon işlevi görür. Birikimin genişlemesi ve hızlanmasıyla eşanlı olarak sermayenin teknik bileşiminde değişen kısmını değişmeyen kısmına göre azaltarak emeğe olan talebi de azaltan bir çizgide yol alır. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte sermayedeki mutlak artış emeğe olan taleple aynı oranda olmaz; emeğe olan talep bunun gerisinde kalır ve kalmak da zorundadır.

Zira;

"Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan emekçileri 'serbest hale getirerek' emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı, çalışanları daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde emekçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır."[20]

Ne var ki, sermaye, pazarda birikimin gerekli koşulları ile yüz yüze gelmezse, ya da mevcut koşulları pazarda hazır bulmazsa birikimin aksaması kaçınılmaz olur Bilindiği gibi, birikim, artı-değerin sermaye olarak kullanılması ve yeniden sermayeye dönüştürülmesiydi. Kapitalist artı-değerin bir bölümünü gelir olarak tüketmek yerine onu sermayeye dönüştürür. Böylece sermaye olarak kullanılan bu artı-değerin bu kısmı değişen ve değişmeyen sermayeye çevrilir. Artı-değerin sermayeleştirilmesiyle ya da sermayenin öğelerine dönüştürülmesiyle birikim süreci ilk basamağına ayak basmış olur.

Değişen sermaye açısından durum şudur ki, artı-değerin bir kısmı ile emek gücü satın alınır. Birikimin istikrarlı bir biçimde sürgit devam edebilmesi için artan nüfus, birikimin temeli halini alır. Böylece değişen sermaye öğesi pazarda hazır hale gelir.

A. Smith ve Ricardo'nun birikim açısından hesaba katmadıkları değişmeyen sermaye açısından durum daha karmaşıktır. Oysa birikimin süreğen bir süreç olarak işleyebilmesi için salt değişen değil, değişmeyen sermaye öğelerinin de pazarda bulunması zorunlu koşuldur. Marx'ın verdiği keten bezi dokumacısı örneğine yaslanarak açıklarsak, eğer keten bezi dokumacısının elde ettiği artı-değer 10.000 sterlinse ve bunun 5000 sterlinini sermayeye çevirmek istiyorsa, bunun bir kısmını ücretlere yatıracaktır, öteki kısmını ise değişmeyen sermayeye yatıracaktır. Sermayenin organik bileşimine uygun olarak, bunun beşte birini ücretlere ve beşte dördünü de değişmeyen sermayeye çevirdiğini ve varsayalım ki,

[20] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 657

ek değişen sermaye için, yani bu örnekte 20 işçi için 1000 sterlin harcadı. Bu ayrılan ek değişen sermayeye uygun olarak 4000 sterlinlik bir ek değişmeyen sermaye yatırımı yapmak durumundadır. Bunun için de elbette ki bu ek 20 yeni işçinin bir yıl içinde dokuyabilmesine yetecek kadar iplik, ve bunları dokuyacak ek dokuma tezgahları, ek buharlı makine koyarak kapasiteyi artırmak durumundadır. Ama bu dokumacının bütün bunları elde etmesi için pazarda hazır dokuma tezgahını, ipliğin bulunması gereklidir.

İşte, sorun, tam da burada karmaşıklaşır. Bu karmaşıklaşma yalnızca dokuma tezgahçısı açısından değil, bu tezgahı yapan makine imalatçısı açısından da aynıdır. Öte yandan, iplik eğirme fabrikatörü açısından da aynı durum söz konusu olur. Hepsinin de pazarda ek üretim araçlarına ihtiyacı olur birikimin ilerlemesi açısından. Üretimin hep aynı seviyede tekrarlanması durumunda sorun pek yokken, üretimin genişleyen yeniden-üretim olarak yapıldığı bir süreçte işler iyiden iyiye karmaşıklaşır.

> "Dolayısıyla birikimin sürekli bir süreç olabilmesi ve dokumacının, yılan hikayesine dönen karışıklıklar, kesinti ve engeller olmaksızın, kârının bir bölümünü her yıl değişmeyen sermayeye dönüştürebilmesi için, pazarda ek bir miktar ipliği, dokuma tezgahını, vb. kullanıma hazır bulması gerekir."[21]

Bu da yetmez. Bu demektir ki, birikimin sürekli ve istikrarlı bir süreç olarak devam etmesi için, yani birikimin gerçekleşmesi için tüm alanlarda fazladan üretim zorunludur. Tüm üretim alanlarında eşzamanlı olarak ek ürün yaratılması, ek sermaye birikimi için vazgeçilemez koşul olarak ortaya çıkıyor. Bir üretim alanındaki ek-sermaye birikimi, bir başka dalda ya da dallardaki eşzamanlı ek-ürün yaratılması ile ancak mümkün olabilir. Peki bu nasıl olur?

Marx'ı dinliyoruz:

---

[21] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 461

"Sermayenin üretiminde ve yeniden-üretiminde önkoşul olarak varsayıldığı üzere, toplumsal çerçevedeki (emek ve sermayenin farklı üretim alanları arasında dağılımı çerçevesindeki) kapitalist üretimde gerçekleştirilen işbölümü sonucu, metalar emre hazır durumda olur. Pazarın, sermaye üretiminin ve yeniden üretiminin koşulu budur."[22]

Anlaşılır ki, birikim için sürekli meta arzı zorunludur ve bu metaların sürekli olarak pazarda emre hazır durumda olması birikimin temel koşuludur.

Ne var ki işler her zaman yolunda gitmez. Pazarın dar kapasitesi, kapitalist fazla üretimin önünde engel olarak dikilir. İşler yolunda gitmez her zaman çünkü, doğrudan üretim koşullarıyla, üretim gerçekleştirme koşulları dolaysız bir iç özdeşlik halinde değildir. Bunların bir çok kez, kendilerini şiddetli patlamalarla ifade eden bunalımlarla uyumlu hale getirilmesi gelip kapıya dayanır. Görülüyor ki, kapitalist üretim ve yeniden-üretim süreci, sermayenin çelişkilerinin durmaksızın artan yeniden-üretim sürecinden başka bir şey değildir. Bunu ilerleyen bölümlerde ele alacağımızı belirterek birikim sürecini incelemeye devam edelim.

II/SERMAYE NEHRİNİ BÜYÜTEN ETMENLER?

Sermaye nehrinin büyümesi neyle bağlantılıdır? Evet birikimin büyüklüğünü ne belirler?

Bu büyüklüğü belirleyen artı-değerin kitlesidir; ama yalnızca bu da değil, artı-değerin kapitalistin geliri olarak kullanılan "tüketim fonu" ve sermaye olarak kullanılan "birikim fonu" arasındaki oran belirler. Buradan anlaşılır ki, artı-değerin kitlesinin büyüklüğü ve bu kitlenin gelir ve sermaye olarak bölünmesi oranı, birikimin ilk tabanını oluşturur. Eğer artı-değer kitlesi büyükse, birikim de büyük olur; eğer bu büyük kitlenin gelire ayrılan bölümü küçük ise, sermayeye ayrılan bölüm büyük olacağı için, birikim de büyük

[22] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 456

olur. Ve birikimin büyüklüğünü belirleyen de bu iki kısım arasındaki bölünme oranıdır. Terazinin kefesinin hangisinin lehine ağır basacağı, artı-değer kitlesinin bu kefeler arasındaki dağılımına bağlı kalır.

Anlaşılır ki bu dağılım da Marx'ın şu çözümlemesiyle dolaysızca bağlantılıdır:

> "Artı-değerin, sermaye ile gelire bölünme oranı belli ise, birikmiş sermayenin büyüklüğünün, artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı bulunacağı açıktır."[23]

Demek ki, artı-değerin kitlesinin hacmi, birikimin büyüklüğü için önemli rol oynuyor. Ve dolayısıyla artı-değer kitlesini belirleyen tüm faktörler ve koşullar, birikimin büyüklüğünü belirleyen faktörler olarak ortaya çıkıyor. Marx'ın bu temel önermesi üzerinden genel tabloyu Marx'ın örneğine bağlı kalarak görelim: Artı-değerin yüzde sekseninin sermaye olarak iş gördüğünü, yüzde yirmisinin ise tüketildiğini varsayan örneğinde Marx, biriktirilmiş sermaye, toplam artı-değerin 3000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, ya 2.400 ya da 1.200 sterlin olacaktır diyor. Yani 3000 sterlinlik bir artı-değerde 2.400, 1.500 sterlinlik bir artı-değerde 1.200 olur. Bu, tümüyle bölünme oranına, yani artı-değerin sermayeye ayrılan oranına bağlı bir değişken olarak sonucu tayin eder.

Elbette ki birikim miktarını belirleyen ilk temel bir kez çizildikten sonra, birikimi belirleyen başka faktörler ve koşullarla sermaye yüz yüze kalır. İşte birikimdeki canlanmanın da, kesintinin de asıl dayanak noktaları tam da bu faktörlerle ortaya çıkar. Birikimin hasadı ancak bu faktörlerin lehte işlemesiyle elde edilebilir. Bunda belirleyici olan da az önce izah ettiğimiz gibi artı-değerin kitlesi üzerinde etkili olan faktörlerdir. Artı-değer kitlesini belirleyen bu faktörler, aynı zamanda sermaye nehrinin büyümesinin de, yani birikimin genişlemesinin de faktörleridir.

---

[23] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 615-616

Peki nedir bu faktörler?

Her şeyden önce emek gücü, ya da emek kapasitesinin sömürülme derecesi burada belirleyici rol oynar. Zira, artı-değer oranının kendisi emek gücünün sömürülme derecesine bağlı değişkendir. Anlaşılır ki, artı-değer oranının kendisi, artı-emek oranından başka bir şey değildir. Marx'ın şu oldukça çarpıcı ve anlaşılır örneği, emek gücünün sömürülme derecesini fevkalade izah ediyor:

> "Örneğin, 100 emekçinin günde 8 saat çalıştığı bir fabrikada 800 iş saati çalışılmış olur. Eğer kapitalist, bu miktarı yarı yarıya çoğaltmak isterse, 50 işçi daha çalıştırabilir; ama bu durumda, yalnız ücretler için değil, emek araçları için de daha fazla sermaye yatırması gerekir. Ama, bu 100 emekçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırırsa, elde bulunan emek araçları yetecektir. Bu durumda, yalnızca daha çabuk tüketilmiş olurlar. Emek gücünün daha fazla yoğunlaştırılması ile elde edilen bu ek emek, artı-ürün ile artı-değeri (yani birikimin konusunu), sermayenin değişmeyen kısmında buna tekabül eden herhangi bir yükselme olmadığı halde artıracaktır."[24]

Görülüyor ki burada emek gücünün kapasitesinin sömürülme derecesindeki artış birikimin büyüklüğü için çok önemli bir faktör olmuştur. Emek gücünün sömürülme derecesi burada yükseltilerek birikimin alanı genişlemiştir. Gerekli-emek zamanı ile artı-emek zamanı arasında, artı-emek zamanı lehine ortaya çıkan bu değişme, işgünü çubuğundaki uzamayla elde edilmiş bulunuyor bu örnekte. 8 saat yerine 12 saat çalıştırılan işçi, değişen sermayenin üretim sürecindeki varoluş biçimi olarak emek gücünde herhangi bir çoğalma olmaksızın elde edilmiştir. Ve artı-değer mutlak olarak artmıştır, artı-emek arttığı için.

Bu örnekte birikimin sınırı, işgününün uzatılmasıdır. Diyelim ki, işçi, işgününün yarısında kendisi için, yarısında işveren için çalış-

[24] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 619

sın, böyle bir durumda artı-değer oranı yüzde yüz olur. Bir başka durumda varsayalım ki işçi işgününün beşte ikisinde kendisi, beşte üçünde işveren için çalışmış olsun böyle bir durumda artı-değer oranı, yani artı-emek oranı artacaktır. Yani işçinin işverene bedavaya çalıştığı kısım, işverence el konulan ödenmemiş emek büyüyecektir. Bu da birikime genişlik sağlayacaktır.

Bilinir ki, sermayenin üretim sürecindeki değerlenmesi ya da birikimi için iki faktör etkili olur. Bunlardan birincisi, işgününün uzatılması, ikincisi ise emeğin üretkenliğidir. Artı-emek ile gerekli-emek arasındaki oran ve bu oranı belirleyen bu iki koşul, birikimin genişliği üzerinde en etkili faktördür. Bu iki değişken, birikimin büyüklüğünü tayin eder. Bunlardan biri emek gücünün sömürü derecesi iken, diğeri de toplumsal emeğin üretkenliğidir.

Bu ikinci faktöre gelince. Toplumsal emeğin üretkenliği kendisini iki biçimde ortaya koyar. Birincisi, artı-emeğin artması ile; ikincisi, kullanılan emek kapasitesi ya da emek gücü miktarındaki yani işçi sayısındaki azalma ile. Bu da nispi artı-değerin artması anlamına gelir; ve öte yandan bu, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan zorunlu emek süresinin kısalması demek olur. Bu da artı-değerin kitlesini saptamada belirleyici olur. Toplumsal emeğin üretkenliği arttıkça gerekli-emekte nispi bir azalma, artı-emekte ise buna oranla nispi bir çoğalma olur. Ve üretkenlikteki bu artışla belli bir emeğin harekete geçirdiği üretim araçlarının kitleleri ve değeri de artar.

Ne demişti Marx:

> "Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte artı-değerin somutlaştığı ürün kitlesi de büyür."[25]

Bu da birikimin genişlemesini sağlar. Emeğin üretkenliğinin artışı ile emek gücünün değerinin düşüşü ters orantılı olarak işler ve

[25] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 620-621

bu da artı-değerin realize edilmesinde sorunlara neden olur. Anlaşılır ki, emeğin sömürü derecesi, yani artı-emeğin gerekli-emeğe oranı belli ise, artı-değer kitlesini belirlemede temel kriter, üretim sürecinde sömürülen işçi sayısıdır. Toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışla zorunlu emek azalır, artı-emek ilkine oranla çoğalır. Bu da nispi artı-değer üretme yöntemlerinin üretim sürecine sokulmasıyla el ele yürür. Elbirliği, işbirliği, makineleşme, kimyasal süreçlerin işe koşulması, bilimle sanayiin birleştirilmesi, üretimin bilimin teknolojik uygulaması halini alması gibi yollarla emeğin üretkenliği durmaksızın yükselir, sermaye tarafından yükseltilir. Emeğin üretici gücündeki bu yükselme sermaye birikimini hızlandırır ama, aynı zamanda, ters yönde bir süreci de içerir bu değerlenme süreci.

Artı-değerin değişen-sermayeye oranını ifade eden artı-değer oranı ile artı-değerin toplam sermayeye oranını ifade eden kâr oranı, aralarında farklılık taşımalarına karşın, artı-değer kitlesi, kâr ya da kâr kitlesi ve artı-değer miktarından başka bir şey değildir.

Artı-değer miktarının kendisi de,

> "yalnızca artı-değer oranına bağlı değildir, eşzamanlı olarak istihdam edilen işçilerin sayısına, yani değişen sermayenin büyüklüğüne bağlıdır."[26]

Bu demektir ki, artı-değer oranı, belli bir işgününde emek-gücünün değerini yeniden-üretmek için gerekli bölümü ile kapitalist için harcanan ödenmemiş, artı-emek ya da artı-zaman arasındaki oran olarak ortaya çıkar. O halde artı-değer oranı, işçinin kendi emek gücünü yeniden ürettiği sürenin geri kalan kısmının ne oranda uzadığına bağlıdır. Bu artı-zamanın büyüklüğü sermaye lehine işler ve böylece sermaye nehri büyür.

Artı-değer miktarını belirleyen şey de, artı-değer oranı ve aynı

[26] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 519

anda kullanılan işçi sayısıdır.

Marx'ı dinliyoruz:

> "Artı-değer oranı yani artı-emek oranı belli olduğu zaman, artı-değer miktarı sermayenin organik bileşimine, başka bir deyişle, belli bir değerdeki sermayenin, örneğin 100 sterlinin çalıştırdığı işçi sayısına bağlıdır. Eğer sermayenin organik bileşimi belli ise, artı-değer miktarı, art-değer oranına bağlıdır."[27]

Değişen sermaye miktarı ile artı-değer oranının çarpımı artı-değer kitlesini verir. Artı-değeri çoğaltan, biriktiren ve sermayenin değerlenmesini sağlayan yöntemler aynı zamanda sermaye birikim yöntemleridir de. Görülüyor ki, artı-değerin ya da kârın kitlesi üzerinde etkili olan tüm faktörler, aynı zamanda birikimin büyüklüğünü de belirleyen faktörler olarak ortaya çıkıyor.

III/KLASİK İKTİSADIN YANILGISI

Ancak burada gerek A. Smith, Davit Ricardo ve gerek sonraki iktisatçıların Marx tarafından açıklığa kavuşturulan bir yanılgısının altını çizelim: Smith ve Ricardo, artı-değerin üretken emekçiler tarafından tüketilmesini birikim sürecinin karakteristik bir özelliği olarak ele almışlardı.

Yani,

> "sermaye birikiminin, geliri ücretlere dönüştürmekle özdeş olduğu"nu, ve dolayısıyla, birikimin, "değişen sermaye birikimiyle aynı anlama geldiği"ni[28] iddia etmişlerdi.

Gelirin sermayeye eklenen bu kısmının üretken işçiler tarafından tüketildiğini iddia ettiklerinde yanılgı içindeydiler. Marx, bu

[27] Marx, Artı-Değer Tearileri, ikinci kitap, Onbeşinci bölüm, sayfa 360
[28] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 454

ek-sermayenin ya da sermayeye çevrilen bütün artı-değerin değişen-sermaye haline gelemeyeceğini, bunun tıpkı başlangıçtaki sermaye gibi değişen ve değişmeyen sermaye ya da üretim araçları ve emek gücüne ayrıldığını ortaya koydu. A. Smith ve sonraki iktisatçıların değişmeyen sermayeyi yok sayan ya da atlayan bu tutumu, onların sermaye birikimi sorununu yanlış kavramalarının sonucuydu.

Artı-değerin sermayeye çevrilen kısmı, değişmeyen sermaye ile ücretlerin toplamına harcanır. Eğer diyor Marx, A. Smith gibi düşünürsek, sermayeye çevrilen artı-değerin tümü, salt işçi ücretlerinin ödenmesine harcanmış olur ki, bu da saçmadır; saçmadır çünkü, bu durumda, değişmeyen sermaye öğelerinin neyle karşılandığı sorusu yanıtsız kalır. Böylesine kötürüm bir yaklaşım, "gerçekleştirme teorisini" açıklamada da tökezler.

Birikim sorununun yanlış kavranması hatası A. Smith ve sonrakileri, değişmeyen sermayeyi metanın fiyatına eklememeleri hatasına yol açmış ve böylece, ürünün değeri salt değişen sermaye ve artı-değerden ibaret görülmüştür.

İşte Marx'ın yaptığı şey, Smith ve sonraki iktisatçıların a) değişmeyen sermayeyi atlayarak, onu metanın fiyatına katmaması ve; b) bireysel tüketimi üretken tüketimle karıştırması hatasını düzeltmesidir. Marx, metanin değerinde değişmeyen sermayeyi atlayan, bireysel ve üretken tüketimi karıştıran bu iktisatçıların bu yanılgılarını açığa çıkarmasaydı eğer, kendi gerçekleştirme teorisinin parlak bir tablosunu da bize veremezdi.

Peki değişmeyen sermayede durum nedir?

Bu soru elbette ki değişmeyen sermayenin yeniden üretimi sorunu ile dolaysızca ilintilidir. Değişmeyen sermayeyi sabit değişmeyen-sermaye ve döner değişmeyen-sermaye diye ikiye bölüp sonra da sabit değişmeyen-sermayeyi ikiye bölüp ele alabiliriz. Sabit değişmeyen-sermayeyi, yıllık değer üretme sürecine giren ve girmeyen diye ikiye bölebiliriz. Yıllık çalışma sürecine katılıp da

değer yaratma sürecine girmeyen sabit değişmeyen-sermaye bölümü, hem yıllık çalışma sürecine hem de değer yaratma sürecine katılarak tüketilen sabit değişmeyen-sermaye bölümü. Birincisi, yani yıllık çalışma sürecine girip de değer yaratma sürecine girmeyen bu bölüm tüketilmediği için yeniden-üretilmesi gerekmez. İkincisi, yani tüketilen sabit değişmeyen-sermaye bölümü ise, değer üretme sürecinde tüketildiği için bu kesimin yeniden üretilmesi gerekir. Smith ve Ricardo'nun teorisi bu yeniden üretmeye yanıt veremez. Öte yandan, döner değişmeyen-sermayeye de yanıt veremez bu aynı teori.

Döner değişmeyen-sermaye bilindiği gibi yıllık üretim sürecinde tümüyle tüketilir ve değer yaratır; bu kısım hammaddeler ve ikincil malzeme dediğimiz imalat malzemelerini oluşturur. Smith ve sonrakilerin hatası bu gerçeği hesaba katmamaları ve dolayısıyla birikimin sağlanmasında değişmeyen-sermayenin bu parçalarını yok saymalarıdır.

İlerleyen bölümlerde göreceğiz ki, değişmeyen-sermayenin değerini azaltan her etmen kâr oranının yükselmesinde önemli faktör olarak iş görecek ve dolayısıyla kâr oranının düşme eğilimini durdurma yönünde bir baskı olarak ortaya çıkacaktır. Toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi teorisinin ele alındığı yerde bu konu enine-boyuna incelenecektir.

IV/BİRİKİMİN KOŞULLARI VE TÜRLERİ

Önce şunun saptanması gerekir: Birikim dolaysızca artı-değer oranı tarafından belirlenmez; artı-değerin toplam sermaye harcamalarına oranı, yani kâr oranı ve dahası toplam kâr miktarı tarafından belirlenir. Öyleyse kâr oranı nedir sorusunun açıklığa kavuşması gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kâr oranı, artı-değerin toplam sermayeye oranıdır. Yani artı-değerin, değişen ve değişmeyen sermayeden meydana gelen toplam sermayeye oranı kâr oranını verir. Artı-değerin salt değişen sermayeye oranı artı-değer oranını verir; toplamına oranı, kâr oranını verir. Bunu aynı an-

lama gelen farklı bir biçimde de ifade edebiliriz:

> "Artı-değerin oranı yalnızca artı-emeğin gerekli emeğe olan oranıyla belirlenmiştir; kâr oranı, yalnızca artı-emeğin gerekli emeğe oranıyla değil, aynı zamanda canlı emeğin karşılığında değişilmiş sermaye kısmının, üretime giren toplam sermayeye olan oranı ile de belirlenmiştir."[29]

Bu ayrım oldukça önemlidir, Ricardo gibi iktisatçılar ise bu ikisini karıştırarak teoride bulanıklık yaratmıştır. Bu her ikisini ayırt ederek düzeltense Marx olmuştur. Ricardo, artı-değer oranı ile kâr oranını karıştırmıştır. Dolayısıyla o, artı-değer oranına biçim veren yasalarla, kâr oranına biçim veren yasaları da birbirine dolamış ve karıştırmıştır. Bunun açıklığa kavuşması, artı-değer oranı yasaları ile kâr oranı yasalarının ayırt edilmesi demektir Oysa Ricardo, artı-değer oranını kâr oranı ile özdeşleştirmiştir. Eğer toplam sermayenin tümü değişen sermayeden oluşmuşsa ya da ücretlere harcanmışsa kâr oranı ile artı-değer oranı aynıdır, aksi taktirde aynı olamaz.

Marx diyor ki,

> "Kâr ve artı-değer, ancak yatırılan sermaye doğrudan ücretlere yatırılan sermaye ile özdeş olduğu zaman özdeştir."[30]

Öte yandan, Rodbertus da bu konuda aynı hatayı paylaşmaktadır. O da kâr oranını artı-değer oranına bağlı olarak ele alır ve daha da ötesi, artı-değer oranını da bütünüyle emeğin üretkenliğine bağlar. Oysa bunlar hem aynı değil ve hem de artı-değer oranı tümüyle emeğin üretkenliğine bağlı değil; bu aynı zamanda emek miktarına da bağlıdır.

Artı-değer oranı (a') = Artı-değer (a) değişen sermaye'dir (d).

---

[29] Marx, Grundrisse-2, sayfa 229-230

[30] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onbeşinci bölüm, sayfa 357

Kâr oranı (k') = Artı-değer (a) toplam sermaye (S) yani, değişen sermaye (d) + değişmeyen sermaye (s))'dir. Bu demektir ki, a'=a:d; ve k'=a:S ya da a: (d+s)'dir. Bu formüllere dayanarak artı-değerin kendisini de bulabiliriz. a'= a:d olduğuna göre, a= a'xd olur. Yani artı-değer oranı çarpı değişen sermaye. Görülüyor ki, kâr oranı artı-değer oranından küçüktür ve onunla aynı şey değildir. Fakat artı-değer miktarının kendisi artı-değer oranı ile değişen sermayenin çarpımıyla elde edilir ve bu aynı zamanda kâr kitlesidir de.

Kâr oranı diyor Marx,

> "iki ana etmene bağlı bulunmaktadır: artı-değer oranı ile sermayenin değer bileşimi"[31]

Ancak şu kadarını da ilave edelim ki, değişen ve değişmeyen sermayeden oluşan toplam sermaye içindeki değişmeyen sermaye öğeleri, yani sabit ve döner sermaye kısımlarının bileşimi kâr oranının büyüklüğü üzerinde etki etmez. Yalnızca toplam sermayenin değişen ve değişmeyen kısımlarının artması ve azalmasına bağlı olarak bu oran değişir:

> "Eğer s belli bir büyüklükte ise, diyelim 100 ise, o zaman 50 birim hammaddeden, 50 birim makineden mi, ya da 10 birim hammaddeden 90 birim makineden mi oluştuğu, yoksa hiç hammadde olmaksızın tamamının makineden mi oluştuğu ya da bunun tersi hiç fark etmez. Çünkü kâr oranını a/s+d ilişkisi belirlemektedir; s içinde yer alan çeşitli üretim öğelerinin göreli değeri, hiç fark etmez."[32]

Demek ki, s'nin içinde yer alan sabit değişmeyen-sermaye ile döner değişmeyen-sermaye arasındaki oranın kâr oranı üzerinde bir etkisi yoktur; ama d+s'nin, yani büyük S'nin, yani toplam sermayenin kendi içindeki sermaye bileşim oranının kâr oranı üzerinde etkisi vardır; yani sermayenin organik bileşiminin. Yani bu demektir ki, S içindeki d ve s'nin, değişmeyen-sermaye ve değişen-

---

[31] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Üçüncü bölüm, sayfa 66

[32] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Sekizinci bölüm, sayfa 18

sermaye oranları kâr oranını ciddi biçimde etkiler. Değişen sermaye oranının büyüklüğü ya da küçüklüğü ya da aynı şekilde değişmeyen sermayenin yüksek ya da küçük oranı farklı kâr oranlarının ortaya çıkmasına neden olur.

Birikim kâr oranı ve kâr miktarına bağlı bulunduğuna göre, şimdi artık birikim türlerini netleştirebiliriz.

Sorunu basitleştirmek için önce Marx'ın Ricardo'dan aktardığı örneği özetleyelim. Ricardo diyor ki, sermaye iki biçimde biriktirilebilir. Bunun birinci yolu gelir artışı, ikinci yolu ise tüketim azalışı. Harcamalarım aynı kalırken diyor, eğer kârım 1000 sterlinden 1200 sterline çıkarsa, daha önceki yıla göre 200 sterlin daha fazla biriktirmiş olurum. Kârım aynı kalırken, harcamalarımdan 200 sterlin tasarruf edersem, gene aynı sonucu elde ederim.

Öyleyse, buradan iki birikim türü ortaya çıkar:

Birincisi, gelir harcamaları aynı kalmaya devam ederse, birikim kâr oranındaki artışın ürünü olur.

İkincisi, yok eğer kâr oranı sabit ise, birikim azalan harcamaların sonucu elde edilir, yani harcamalar değer olarak azalır. Bu ikincisi nasıl elde edilir? Pek tabii ki metaların ucuzlaması yoluyla.

Bir diğer birikim türü ise hasisliktir. Artı-değerin gelir ve sermayeye ayrılan bölümünde gelire ayrılan bölümü kişisel tüketimden çekilir de üretken tüketime yöneltilirse, bu yolla daha fazla üretken emek harekete geçirilir ve böylece bu durum sermayeye genişleme olanağı sağlar; sermaye, değer ve miktar olarak artar.

Bir dördüncü birikim türü de, emeğin daha üretken hale gelmesi üzerinden üretken amaçlar için kullanılan malzemenin fiyatının düşürülmesidir. Bu demektir ki, üretim sürecine imalat malzemeleri, hammadde, araç ve gereç olarak giren metaların fiyatı emeğin üretkenliğiyle düşmüştür. Bilinir ki, bir alanda ürün olarak çıkan malzemeler bir başka alanda üretim sürecinin değişmeyen sermayesi olarak girebilir. Bunlardaki ucuzlama birikimi kanatlandırır.

Beşincisi, eğer kâr oranı belli ise, birikim tamamen yatırılan sermayenin büyüklüğüne; eğer toplam sermaye belli ise, toplam kâr

miktarı kâr oranına bağlı olur. İşte Marx'ın konuya dair saptamaları:

> "Kâr oranı veri iken, sermayenin kitlesindeki mutlak büyüme, mevcut büyüklüğüne bağlıdır. Ama öte yandan, eğer bu büyüklük veri ise, sermayedeki büyüme oranı, yani ondaki artış oranı, kâr oranına bağlıdır."[33]

Şunu da eklemeliyiz ki,

> "Büyük bir sermaye payı, küçük kârlarla, genellikle, küçük bir sermaye payının büyük kârlarla artmasından daha hızla artar."[34]

Ve nihayet emek üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılırsa, değişen ve değişmeyen sermaye nüfustaki doğal artışla yıllık olarak artar ve bu durumda sermaye oylum ve değerce artmış olur. Ve işin can alıcı noktası da şudur ki,

> "kâr oranının, genelde büyük mü ya da küçük mü olduğu, tüm kapitalistler sınıfının yatırdığı sermayenin çalıştırdığı toplam emek miktarına ve ödenmemiş emeğin oranına bağlıdır; ve son olarak, emeğe harcanan sermayenin ve üretimin bir koşulu olarak yalnızca yeniden-üretilen sermayenin oranına bağlıdır."[35]

Şurası apaçık tanıtlanmıştır ki, sermaye birikimi, emeğin üretim gücüne dayanır. Marx'ın sözleriyle birikimde aslolan emektir; sermaye değil. Bu demektir ki, sermaye ne denli çok emeğe komuta ederse o denli artar. Elbette bunda da sorunlarla karşılaşır. Ama biz biliyoruz ki, bu bağlamda kâr oranının fiili ölçüsünü emeğin sermaye, sermayenin emek karşısındaki duruşu belirler. Bu karşıt kutuplar arasındaki mücadelenin geldiği nokta, yani terazinin kefesinin hangisinin lehine ağır basacağı sorunu kâr oranının fiili ölçüsü olur çıkar.

Demek ki burada sermayenin baskısı ile işçinin direnci arasın-

[33] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 220

[34] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 636

[35] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onbeşinci bölüm, sayfa 359

daki mücadele tayin edici olur.

V/KAPİTALİST BİRİKİMİN MUTLAK YASASI

Elbette ki sermaye birikiminin durmaksızın genişlemesiyle birlikte, bununla at başı giden bir kutuplaşmayı da birlikte getirecektir. Sermaye emeği, emek sermayeyi yeniden üretecektir. Bir kutupta kapitalistler, öteki kutupta da ücretli işçiler birbirinin varoluş koşulu olarak durmaksızın yeniden üretilecektir. "Kapitalist işçiyi üretir, ve işçi kapitalisti üretir."[36] Marx saptamıştır ki, emek gücü kitlesinin yeniden üretimi, sermayenin yeniden-üretiminin kökü ve esasıdır ve bu bakımdan sermaye birikimi proletaryanın da çoğalması demektir. Ne ki, bu çoğalma, proletaryanın yoksullaşmasıyla da el ele yürür.

Marx'ın sözleriyle,

> "az sayıda insanın büyük servetleri daima diğer birçok insanın, yaşamak için en zorlu şeylerden mutlak yoksunluğu ile bir aradadır."[37]

Ve biz biliyoruz ki,

> "gittikçe büyüyen bir ölçekte yeniden-üretim, yani birikim de, büyüyen bir ölçekte sermaye ilişkisini, bir kutupta daha çok kapitalistleri ya da daha büyük kapitalistleri, öteki kutupta da daha çok ücretli işleri yeniden üretir.[38]

Sermaye birikimi, bu birikimle kol kola yürüyen ve buna denk düşen bir sefalet birikimi de yaratır.

> "Bu yüzden, bir kutupta sermaye birikimi, diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tara-

[36] Marx, Grundrisse-I, sayfa 356

[37] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 663

[38] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 631

fında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, bilisizliğin, zalimliğin, akli yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur."[39]

Bu, hiçbir zaman kaçınılamayacak olan kapitalist üretimin iki karşıt kutbudur. Sermaye birikimi proletaryanın çoğalmasıdır, bu, birikimle aynı oranda olmasa da emek talebinin büyümesidir. Ama bu büyüme her daim proletaryanın nispi ve mutlak yoksulluğu ile birlikte olur. Zira birikimin yasası, genişleyen yeniden üretimi ciddi biçimde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını daima dışarıda bırakır. Ücret artışları her daim sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulur diyor Marx. Ücretleri emek gücünün değerinin altına düşürmek her kapitalistin temel güzergahıdır. Emekçinin tüketim fonunu belli sınırlar içinde sermayenin birikim fonuna çevirmek, üzerinde yürünen temel olur. Tüm kapitalistlerin amacı, emekçinin tüketim fonunu, yani onun bireysel gereksinimlerini olabildiğince zorunlu maddelere indirgemektir. Bilinir ki, kapitalistler her daim ücretleri en aşağı düzeye çekmeye ve onları fiyatının altına indirmeye çabalar.

Marx diyor ki:

> "emeğin maliyetini... sıfır noktasına doğru durmadan zorlamak, sermayenin değişmeyen eğilimidir" [40]

Ne ki, bu sıfır noktaya doğru yaklaşmak mümkün olsa da, bu, asla ulaşılamayacak olan sınırdır.

Öte yandan sermaye birikiminin durmaksızın artışıyla birlikte makinelerdeki ilerlemeler, işbirliği ve tarımın yetkinleşmesi vb. değişen sermayede değişmeyene göre durmaksızın ortaya çıkan nispi azalma üzerinden bir işçi fazlalığı ortaya çıkar, ve bu fazlalık hızla gelişerek muazzam bir yedek sanayi ordusunu ortaya çıkarır. Bu ordu, çalışan sınıfın üzerinde bir baskı unsuru, onların direnmesini kıran bir faktör ve ücretlerini düşük seviyede tutmaya yara-

[39] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 663
[40] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 616-617

yan bir yedek ordu olarak kullanılır. Marx çözümlemiştir ki,

> "kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktarıyla asla yetinmez. O, rahatça at oynatabilmesi için bu doğal sınırların dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister."[41]

Dahası:

> "Ellerinin altında daima hazır işçi bulunmalı, pazarın durumuna göre işlerini bazen hızlandıracak, bazen da yavaşlatacak güce sahip olmalıdırlar, aksi taktirde, ülkenin servetinin dayandığı rekabet yarışındaki üstünlüklerini devam ettiremezler."[42]

Ve de,

> "...büyük sanayiin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak, işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor.[43]"

Nihayet:

> "Toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde gitgide artan ölçüde üretim araçlarının, gitgide azalan insan gücü harcamasıyla harekete getirilmesi yasası –emekçinin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının emekçiyi çalıştırdığı-, kapitalist toplumda, tam tersine döner ve şöyle ifade edilir: emeğin üretkenliği ne kadar yükselirse, emekçinin istihdam araçları üzerindeki baskısı o kadar büyür ve dolayısıyla varoluş koşulları, yani başkalarının servetini ya da sermayenin genişlemesini artırmak için kendi emek-güçlerini satabilme durumları o derece düzensiz ve güvenilmez duruma gelir."[44]

Sermaye birikiminin çoğalması da ona bu ortamı kolayca sağlar. Ve Marx'ın kapitalist birikimin mutlak yasası dediği şey tam da bu çizgide ortaya çıkar. İşte, Marx'ın teorisinde son derece önemli bir yer tutan o beylik yasa:

---

[41] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 652
[42] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 651
[43] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 650
[44] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 662

"Toplumsal servet...ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. En sonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yaygın olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır."[45]

Bu demektir ki, genişletilmiş yeniden üretimin temel tabanı olarak birikim ve onun mutlak genel yasası, bir yanda serveti kapitalistin elinde biriktirirken, öteki uçta da yedek sanayi ordusunu, genişleyen işsizliği ve yaşam güvensizliğini biriktirir.

Sermaye birikimine denk düşen bir sefalet birikimi. Ne ki, artıdeğerin dur durak bilmeksizin büyütme hırsı ve zorlu rekabet mücadelesi sermaye birikiminin zorlayıcı yaşam faktörleri olarak işbaşındadır. Dolayısıyla, bu süreç, kolay yürüyen bir süreç olmayacaktır kapitalist sınıf için; sermayenin kendisini koruması ve genişletmesi süreci, onun birikim süreci engellerle, sermaye tahripleri, bunalımlarla, kısaca, kendisinin sürekli olarak ürettiği çelişkilerle iç içe yürüyecektir. Zira, artı-değer üretme yöntemleri aynı zamanda birikim yöntemleridir; bu da sermayenin değerlenmesidir ve değerlenme değersizleşme öğesi ile birlikte yaşayan gerçek halini alır.

[45] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 661

İKİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN FRENLEYİCİ ENGELLERİ

I/SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİNDE YÜKSELME VE KÂR ORANINDA DÜŞME

Önce şu: Üretim olmadan birikim, birikim olmadan genişleyen yeniden üretim, genişleyen yeniden üretim olmadan da sermayeye dayalı üretim, yani kapitalist üretim olmaz. Sermayenin en yakın ve değişmez amacı ve tüm bir kapitalist üretim süreci artı-değer üretimidir. Doğrudan amaç, meta üretimi değil, artı-değer üretimidir; ürün değil, artı-üründür. Artı-değerin elde edilip, gerçekleştirilmesi ve ek-artı değerin ek-sermayeye çevrilmesiyle, yani biriktirilmesiyle ancak genişleyen yeniden üretim süreci devam edebilir. Sermaye nehrinin büyümesi ancak bu koşula bağlıdır.

Sermaye birikimi sürecinin ilerlemesiyle birlikte de sermayenin organik bileşiminde, yani onun değişen ve değişmeyen parçaların birbirlerine olan oranında değişmeler olur. Ve sermayenin organik bileşimindeki bu değişme, belli bir aşamada kendi gelişmesiyle bir çatışma içine girer ve kapitalist üretim tarzının önünde frenleyici bir engel olarak dikilir, ve onun dinamizmini yok eder.

Sonra şu: Sermayenin organik bileşiminde sermaye birikimi ile birlikte başlayan bu değişiklik kapitalist üretim sürecinin kendine özgü şu yasasını ortaya koyar: Değişen-sermayenin, değişmeyen-sermayeye oranını ifade eden sermayenin organik bileşimi, sermaye birikimi süreci ile birlikte yükselir; değişmeyen sermaye kısmı, yani üretim araçları, hammaddeler ve imalat malzemelerinden oluşan kısmı (üretim sürecinde nicel bakımdan bir değer değişimine uğramayan bu kısım), değişen parçaya, yani emek-gücü tarafından temsil edilen parçaya (üretim sürecinde değer değişimine uğrayan bu kısım) oranla daha hızlı büyür, ve değişen-sermayede değişmeyen-sermayeye oranla nispi bir azalma süreci kapitalist

üretim sürecinin genişlemesiyle el ele ilerler. Bu da artı-değerin gerçekleştirilmesinde sermayeyi handikaplara sürükler. Her ne kadar bunun önünü almak için bir takım önlemler alınsa da, bu önlemler sermayenin organik bileşimindeki yükselmeden kaynaklanan kâr oranındaki düşme eğiliminin önünü alamaz. Bu demektir ki, sermayenin organik bileşimindeki değişiklik kâr oranı ile dolaysız bir ilişki içindedir.

Birbirini izleyen birikim süreci sermayenin organik bileşiminde yükselmeye neden olur. Sermayenin makine, fabrika, bina, imalat malzemelerine ayrılan değişmeyen kısmının, emek gücünü ifade eden değişen kısmına oranla çok daha fazla artması, kapitalist üretim sürecinin gelişmesinin kaçınılmaz sonucudur.

Marx'a kulak veriyoruz:

> "Ama sermaye birikiminin durmadan artmasıyla zamandaş olarak, sermaye bileşiminde gittikçe büyüyen bir değişiklik meydana gelir. Toplam sermayenin, sabit sermayeden, makinelerden, hammaddelerden, her türden üretim araçlarından meydana gelen bölümü, ücretlere, yani emeğin satın alınması için yatırılan bölümüne oranla çok daha hızlı bir biçimde büyür."[46]

Marx'la devam ediyoruz, onun Kapital, üçüncü ciltteki değerlendirmesiyle;

> "...kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye, ve dolayısıyla harekete geçirilen toplam sermayeye oranla nispi bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır."[47]

Bu, elbirliği, işbirliği ve makineleşme üzerinden artan emek üretkenliği ve gelişmiş olan yeni üretim teknikleri aracılığıyla, belli sayıdaki değişen-sermayenin harekete geçirdiği aynı miktar emek gücünün ya da aynı sayıda işçinin, aynı süre içinde, gitgide artan sayıda sabit ve döner sermayeyi, yani değişmeyen-sermayeyi işlediği ve üretken biçimde tükettiği anlamına gelir. Bu ay-

---

[46] Marx, Ücret, Fiyat ve Kâr, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-2, sayfa 89

[47] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 189

rıca, gerekli-emek zamanının kısalması üzerinden toplumsal emeğin üretkenliğindeki artan gelişmeyi ifade eder; ve bilinir ki, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış, birikimin en güçlü kaldıracıdır da. Bu aynı zamanda toplam sermaye içinde değişen-sermayenin sürekli bir azalma ve değişmeyen-sermayenin de gittikçe bir yükselme içinde olduğu, ve toplam sermayenin kendi ortalamasının giderek ve artan bir miktarda yüksek bir organik bileşime ulaşması demektir.

Kapitalist üretim sürecinin genişlemesi ve gelişmesiyle birlikte düşük bileşenli sermayeler yüksek bileşenli sermayeler haline gelirler. Bunun da daha az değişen sermaye, daha çok değişmeyen sermaye, daha az işçi, daha çok hammadde ve makine kullanımı anlamına geleceği açıktır. Bu değişiklik bu üretim tarzının kendi özgün niteliğidir. Yani kapitalist üretim tarzı, değişen-sermayede değişmeyene oranla bir azalma ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde de gitgide artan bir yükselme çizgisinde yürür. Başlangıç açısından sermayenin değişen ve değişmeyen iki öğesi arasındaki oran bire bir idiyse, bu, zamanla, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, dörde bir, altıya bir, sekize bir, ona bir haline gelerek değişmeyen sermaye, değişen sermaye aleyhine çoğalarak uzayıp gidecektir.

Örneğin, 19. yüzyılda her hangi bir fabrikada kullanılan değişen ve değişmeyen sermaye oranları, bugün, 21. yüzyılın başında büyük boyutlarda farklılaşmıştır. Marx'ın Kapital'de verdiği örneğe yaslanarak konuşursak:

> "Örneğin, iplik eğrilmesinde 18. yüzyılın başında kullanılan sermaye değerin $^1/_2$'si değişmeyen, $^1/_2$'si değişen sermaye iken, bugün $^7/_8$'i değişmeyen, $^1/_8$'i değişen olarak ayrılıyor" [48]

Marx'ın 18. ve 19. yüzyıllardaki bu farklı oranların bugün için çok daha fazla açıldığı açıktır. Yani değişmeyen sermaye durmak-

[48] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 640

sızın değişen aleyhine büyüme gösterdiği ve göstermeye devam ettiği apaçıktır.

Şimdilerde, fabrikalarda emek yoğun üretimin, yerini makine yoğun üretime artan bir oranda bıraktığını gündelik yaşamımızda rahatlıkla izleyebiliyoruz. Bırakalım istatistiklere başvurmayı, yakın çevremizdeki işçilerle konuştuğumuzda tanık olduğumuz somut gelişmenin, her fabrikada işçilerin ha bire çıkartılıp yerine teknoloji harikası makinelerin konduğudur. Eskiden 1000 işçi çalıştıran fabrikaların bugün 100 ya da 200 işçiyle çalışır hale geldiğini biliyoruz ve üstelik bu az sayıdaki emek gücü ile daha fazla üretim aracı ürüne dönüştürülmektedir.

Bakın bu durumu birkaç elli yıl önce Marx nasıl dile getiriyor:

> "Emek-sürecinin teknik koşullarında öylesine köklü bir değişiklik olabilir ki, eskiden on işçi düşük değerde on alet kullanarak nispeten küçük miktarda hammadde işlerken, şimdi bir işçi pahalı bir makineyle yüz katı fazla hammadde işleyebilir. Bu durumda, kullanılmakta olan üretim araçlarının toplam değerlerinin temsil ettiği değişmeyen sermaye son derece büyük, oysa emek-gücüne yatırılmış değişen sermaye büyük ölçüde azalır. Bununla birlikte, böyle bir devrim, yalnızca değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki nicel ilişkiyi, ya da toplam sermayenin, değişmeyen ve değişen sermaye öğelerine bölünme oranını değiştirir; buna karşılık, bu iki sermaye arasındaki temel ayrım üzerinde en ufak bir etki yapmaz."[49]

Daha az işçi ile, daha az değişen sermaye ile daha fazla üretim aracını harekete geçirmek kapitalist üretim tarzının en tipik özelliğidir ve bu her geçen gün daha da ilerlemektedir. Üretim sürecinin bilimin teknolojik uygulaması halini alması, ya da sanayin teknik temelindeki sürekli devrimler ve yeni üretim yöntemlerinin benimsenmesi ve de bütün bu araçların kol kanat gerdiği emeğin üretkenliğindeki sürekli yükseliş bu süreci son sınırına dek ilerlet-

[49] Marx, Kapital, birinci cilt, Sekizinci bölüm, sayfa 226

mede fevkalade temel sağlamış bulunuyor.

Ancak bu arada bir noktanın altını da çizmeliyiz ki, nispi olarak değişen-sermaye azalması, onun mutlak artışını engellemez.

Şöyle ki:

> "Eğer, toplam 600'lük bir sermaye üzerinden 300'ü aletlere, hammaddelere, vb., 300'ü ise ücretlere yatırılmışsa, 300 yerine 600'lük bir işçi talebi yaratmak için toplam sermayeyi iki katına çıkarmaktan başka bir şey gerekmeyecektir. Ama, eğer 600'lük bir sermaye üzerinden, 500'ü makine ve malzemeye vb., yalnız 100'ü ücretlere yatırılmışsa, bu durumda 300 yerine 600'lük bir işçi talebi için aynı sermayenin 600'den 3.600'e çıkması gerekir. Sanayiin gelişmesinde, emek talebi, demek ki, sermaye birikimi ile at başı gitmez. Kuşkusuz emek talebi de büyür, ama sermayenin artışına göre durmadan azalan bir oran içinde büyür."[50]

Bu demektir ki, değişen-sermayedeki nispi azalış, yani değişmeyen-sermaye karşısındaki azalış, mutlak artışla birlikte olur. Aksi halde kâr oranındaki düşüş, artı-değer miktarı ya da kâr kitlesindeki artışla karşılanamazdı, ve bu, kapitalizmin çarçabuk yıkımına yol açardı.

Bu azalma, yani değişen-sermayenin, değişmeyen-sermaye karşısındaki tedrici azalması kapitalist kâr oranında da azalmaya neden olur. İşte genel kâr oranındaki bu düşüş kapitalist üretim sürecinin önünde frenleyici bir engel olarak dikilir; her ne kadar o, bu düşüşü durduran etmenleri işin içine sokarak bu düşüşün önünü kesmeye çalışsa da. Hemen baştan belirtelim ki, bu düşüş mutlak değil, kapitalist üretim sürecinde bir eğilim olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan Marx buna kâr oranında düşme eğilimi yasası diyor ve mutlak kelimesinden özellikle kaçınıyor ve hatta Kapital'de bu düşüşün neden mutlak değil nispi olduğunu hem örnekleme ve hem de bu örneklere yaslanarak teorik olarak tanıtlıyor.

Değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla nispi azal-

[50] Marx, Ücret, Fiyat ve Kâr, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-2, sayfa 89

ma ve toplam sermayenin organik bileşimindeki sürekli yükselmenin, kendisini düşük bir kâr oranıyla ortaya koyduğunu biliyoruz. Marx'ın Kapital'deki örneklerini temel alarak bu düşüşü açıklayalım. Bu örnekleri vermeden önce (s)'nin değişmeyen sermayeyi, (d)'nin değişen sermayeyi, (k')'nın kâr oranını ve de (a')'nın da artı-değer oranını temsil ettiğini kabul edelim.

s= 50	d= 100	k'= 100: 150= %662/3
s= 100	d= 100	k'= 100: 200= %50
s= 200	d= 100	k'= 100: 300= %331/3
s= 300	d= 100	k'= 100: 400= %25
s= 400	d= 100	k'= 100: 500= %20

Tüm bu işlemlerde artı-değer oranını (a') yüzde yüz olarak varsayıyoruz. Yani, örneklerde görüldüğü gibi işçi, günün yarısını kendisi; yani kendi ücretinin yeniden üretimi, yani emek-gücünün değerinin yeniden üretimi için, yarısını da kapitalist için çalışarak artı-değer üretmektedir. Böyle bir durumda artı-değer oranı yüzde yüz olur. Görmüştük ki, artı-değer oranı artı-değerin değişen sermayeye oranını ifade ediyordu; oysa kâr oranı, artı-değerin toplam sermayeye oranını ifade eder. Bu örneklerde artı-değer 100 olduğuna göre, bu 100 biriminin değişmeyen ve değişen sermaye toplamına, yani toplam sermaye değere (ki, bu da büyük S ile ifade edilir) oranlanması gerekir ki, bu da yukarıdaki beş sermayede de verilmiş bulunuyor. Birinci sermaye değerde bu, yüz bölü yüz elli, beşinci sermayede de yüz bölü beş yüzdür. Kâr oranı artı-değerin toplam sermayeye oranını verdiğine göre, bu, toplam sermaye büyüdükçe düşer, azaldıkça yükselir. 150'lik toplam sermaye için %662/3 olan kâr oranı, toplam sermaye yükseldikçe, örneğimizde en son 500'e çıktıkça %20'ye kadar düşmektedir.

Burada ücret ve işgünü veri kabul edildiğinde, yani her sermaye için hiç değişmeden kaldığında ve artı-emek ya da artı-değer oranı da yani emeğin sömürü derecesi de aynı kaldığında toplam sermaye büyüdükçe bunun kendisini düşen bir kâr oranı ile nasıl

ifade ettiğine tanık oluyoruz.

Marx'ın bilimsel çözümlemeleri de gösteriyor ki, değişmeyen-sermayenin değişen-sermaye karşısındaki sürekli yükselmesi, kâr oranında sürekli bir azalmayla el ele yol almaktadır. Yukarıdaki örnekler gösteriyor ki, düşük bileşimli sermayeler yüksek bir kâr oranı, yüksek bileşimli sermayeler düşük bir kâr oranını vermektedir. Kapitalist üretim tarzının geliştiği ileri ülkelerde, sabit sermayenin değişen sermaye üzerinde toplumsal ortalamanın üzerinde ağır bastığı yüksek bileşimli sermayeler, bu tarzın henüz tümüyle yerleşmediği geri ülkelerde ise, değişen sermayenin sabit sermaye üzerinde toplumsal ortalamanın üzerinde ağır bastığı düşük bileşenli sermayeler vardır. Bu ilk ülkelerde kâr oranları düşük, ikincilerde ise kâr oranları daha yüksektir.

İşte Marx'ın değerlendirmesi:

> "Diyelim, Avrupa'da bir ülkede artı-değer oranı %100'dür, yani işçi, işgününün yarısında kendisi için, öteki yarısında işveren için çalışmaktadır. Gene diyelim ki, Asya'da bir ülkede artı-değer oranı %25'tir ve işçi, işgününün beşte dördünde kendisi için, beşte birinde işveren için çalışmaktadır. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi 84s+16d ve; daha az makine, vb. kullanılan ve belli bir sürede, belli miktarda emek-gücünün, nispeten daha az miktarda hammaddeyi üretken tükettiği Asya'daki ülkede ise 16s+84d olsun. Bu durumda şu hesap elde edilir.
>
> Avrupa'daki ülkede ürünün değeri=84s+16d+16a=116; kâr oranı=16:100=%16.
>
> Asya'daki ülkede ürünün değeri=16s+84d+21a=121; kâr oranı=%21.
>
> Şu halde, Asya ülkesinde artı-değer oranı, Avrupa ülkesindekinin dörtte-biri olduğu halde, kâr oranı Avrupa'dakine göre %25'ten daha büyüktür."[51]

[51] Marx, Kapital, üçüncü cili, Sekizinci bölüm, sayfa 136

Görülüyor ki, geri ülkelerde emek yoğun, ileri ülkelerde makine yoğun üretim ağır basmakta ve bu da kâr oranını etkilemektedir. Bu, ilerleyen toplumla bağıntılıdır. Birkaç yüz yıl önce, İngiltere'de örneğin, 18. yüzyılın daha ilk yarılarına dek sanayi henüz üretimde egemen değilken, yani manifaktürün egemenliği henüz söz konusuyken, toplam sermaye bileşiminde egemen olan değişen sermaye idi; ücretlere harcanan değişen-sermaye, sermayenin temel parçasını oluşturuyordu. Oysa aynı yüzyılın sonlarına doğru sabit-değişmeyen sermaye başat hale gelmeye başladı. 21. yüzyılda yalnız gelişmiş kapitalist ülkeler değil, yarı-sömürge ülkelerde de bu oran adım adım sabit-değişmeyen sermaye lehine değişmeye başlıyor; gelişkin kapitalist ülkeler düzeyinde olmasa da.

Bu da artan emek üretkenliğinin kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir ve bundan kaçınılamaz. Ama bu aynı zamanda elbirliği, işbirliği ve makine üzerinden emeğin üretkenliğindeki muazzam gelişmenin neden olduğu handikapların apaçık bir resmedilişidir de. Ve bu, kendisini bunalımlarla açığa vurur. Bu demektir ki, bunalımlar, kapitalist kâr oranında düşme eğilimi yasasının içinde potansiyel olarak mevcuttur; bunun fiili bir bunalıma dönüşmesi için başka bazı koşulların birlikte ortaya çıkması gerekir.

Dolayısıyla sermayenin organik bileşimindeki sürekli yükselme ve aynı anlama gelmek üzere değişmeyen-sermayenin değişen aleyhine giderek artması ya da değişen-sermayenin toplam sermayeye oranla nispi azalışı, kendisini, düşük bir kâr oranı ile ortaya koyar; ve bu, kapitalist üretimin kendi karakterinden kaynaklanan bir yasadır.

Yani,

> "Üretimin gelişmesi ne kadar yetkinleşirse, artı-değerin değişmeyen sermayeye dönüştürülen parçası, değişen sermayeye dönüştürülen parçasıyla karşılaştırıldığında, o kadar büyük olacaktır."[52]

[52] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 459

Gelişen kapitalist üretim sürecinde bundan kaçınmak mümkün değildir. Onun her değerlenişinin, birikimin her genişlemesinin varacağı nokta budur.

Neden düşük bir kâr oranı? Nedenini Artı-Değer Teorileri'nde (Elbette son derece ayrıntılı bir tahlili Kapital, Üçüncü ciltte var) Smith ve Ricardo ile girdiği polemik üzerinden dosdoğruca Marx'tan öğrenelim:

> "Kâr oranı düşme eğilimi taşır. Neden?...Artı-değer oranı aynı kaldığı ya da arttığı halde, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, emek üretkenliğindeki gelişme ile birlikte azaldığı için, kâr oranı düşer. Kâr oranının böyle düşüşü, emek daha az üretken hale geldiği için değil, daha üretken hale geldiği içindir. İşçi daha az sömürüldüğü için değil, ama daha çok sömürüldüğü içindir; ister mutlak artı-değer zamanı artsın, ister devlet bunu engellediği için göreli artı-değer zamanı büyüsün, kapitalist üretim, emeğin düşen göreli değerinden ayrılmaz."[53]

Çünkü,

> "toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde gitgide artan ölçüde üretim araçlarının, gitgide azalan insan gücü harcamasıyla harekete geçirilmesi yasası"[54] hükmünü gösterir.

Ve toplam sermaye içinde değişen sermaye değişmeyene oranla ha bire azalma çizgisinde ilerler. Bu da kâr oranını düşürür.

Bu demektir ki, toplumsal emeğin üretkenlik derecesi arttıkça, aynı miktar emek gücünün ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ve üretim araçları kitlesi artar. Diyelim ki başlangıçta sermaye değerin yüzde ellisi üretim araçlarına ve yüzde ellisi de emek gücüne ayrılsın. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, süreç içinde, bu oran adım adım yüzde yetmiş üretim araçlarına yüzde otuz emek gücüne, ve sonra yüzde seksen üretim araçlarına yüzde yirmi emek gücüne, ve sonra yüzde doksan üretim

[53] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onaltıncı bölüm, sayfa 419

[54] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 662

araçlarına yüzde on emek gücüne biçiminde devam eder gider; sermayenin-değişmeyen kısmı değişen kısmına oranla artarak ilerler.

Bu, kapitalist üretimin çelişkili ve karşıt niteliği gereğidir. Bu karşıt nitelik kendisini çok açık biçimde şöyle ortaya koyar: Emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle birlikte değişmeyen-sermayenin değişen- sermayeye oranla nispi olarak azalması artı-değer oranının yükselmesini birlikte getirir; yükselen artı-değer oranı, kâr oranının düşmesi ile el ele yürür. Bu demektir ki, kâr oranındaki düşme, artı değer oranındaki yükselme, emeğin üretkenliğinin kapitalist üretime özgü bir özelliğidir ve bu demektir ki, kâr oranı emeğin daha az üretken olmasından değil onun daha çok üretken olmasından kaynaklanır bir durumdur.

Biz biliyoruz ki, artı-değer oranındaki artış da, kâr oranındaki düşüş de toplumsal emeğin üretkenliğinin kapitalizme dayalı üretim altındaki özgül bir ifadelenişinden başka bir şey değildir.

Oysa,

> "toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, sermayenin tarihsel işlevi ve varoluş nedenidir."[55]

Ama onun bu varoluş nedeni, aynı zamanda onun kâr oranındaki düşmesinin de nedeni olur. İleride göreceğiz, üretkenlikteki artış, artı-değer üretimindeki artışla aynı oranda olmaz ve bu durum sermayenin değerlenmesinin önünde bir sınır olarak ortaya çıkacak ve sermaye değerlenme süreci aynı zamanda onun değer yitimi süreci de olacaktır.

Demek ki, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayede bir azalma ve toplam sermayenin organik bileşimindeki sürekli yükselme, bu üretim tarzının kendisine özgü ifadesidir. Bu nedenle, kapitalist üretim sürecinin ilerleyen genişlemesi, emek üretkenliğindeki sürekli bir gelişmedir ve bu aynı zamanda kâr oranında sürekli düşme eğilimidir.

[55] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 229

"Kâr oranı, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer ya da kârın, yüzde olarak hesaplanan toplam sermayeye oranıdır"[56] diyor Engels; Kapital, üçüncü ciltte yaptığı ara açıklamalarda.

Demek ki kâr oranı toplam sermaye üzerinden hesaplanır; ve artı-değer oranı ile sermayenin değer bileşenine bağlı kalır.

Ve biz biliyoruz ki,

"Kâr oranı, artı-değerin, yatırılan toplam sermayeye oranıdır."[57]

Oysa artı değer oranı,

"artı-değerin, değişen sermaye kısmına oranı demektir."[58]

Tam da burada bir parantez gerekiyor: Marx, genel kâr oranını üç şeye bağlıyor: Birincisi, toplam sermaye tarafından üretilen artı-değere; İkincisi, bu artı-değerin sermayenin değerine oranına; Üçüncüsü ise, rekabete.

Ancak bu üçüncü şıkka da bir ara parantez koyar: Belli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayelerin bu artı-değerden kendi nispi büyüklükleri ile orantılı olarak eşit paylar almaya çalıştığı koşullarda ancak rekabet ile. Öte yandan biz biliyoruz ki, rekabet, eşit zamanlarda, farklı organik bileşimlere sahip eşit büyüklükteki sermayelerin farklı kâr oranlarını genel bir kâr oranına eşitlemede bir araçtır. Rekabet, eşit büyüklükteki bu sermayelerin kârlarını aynı düzeye getirerek, Marx'ın sözleriyle "kapitalist komünizmi" uygular.

İşte söyledikleri:

"Üretimin farklı dallarına yatırılmış ve bileşimleri farklı olan çeşitli miktarlardaki sermayeler arasında görülen rekabetin ortaya çıkarmaya çalıştığı şey kapitalist komünizmdir; yani üretimin

[56] Engels, Kapital'e ara açıklama, Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221
[57] Marx, Kapital, birinci cilt, Onyedinci bölüm, sayfa 535
[58] Marx, Kapital, birinci cilt, Onyedinci bölüm, sayfa 535

her dalına ait sermaye kitlesini, toplam artı-değerden, oluşturduğu toplam toplumsal sermayenin kendisine isabet eden miktarıyla oranlı parçasını alır."[59]

Üretim sürecindeki sürekli gelişme, artan emek üretkenliği süreci üzerinden üretken biçimde tüketilen üretim araçları kitlesine, yani maddileşmiş emek kitlesine oranla canlı emek gücü kitlesinde sürekli düşüşe yol açar. Bu da artı-değerin, yani karşılığı ödenmemiş emeğin, yatırılmış bulunan toplam sermayeye oranla sürekli azalması demek olacaktır. Kâr oranı da artı-değerin toplam sermaye değerine oranını ifade ettiğine göre, kapitalist üretimdeki bu gelişmenin kâr oranını gitgide düşürmesi anlaşılır olsa gerektir.

Ancak şunun da altını çizmeliyiz ki, üretkenlikteki gelişme yoluyla kâr oranındaki düşmenin, kâr kitlesindeki artmayla kol kola olacağı bu üretim tarzının bir yasasıdır.

Marx'a dönüyoruz:

> "Şu halde, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, emeğin toplumsal üretkenliğindeki aynı gelişme, kendisini, bir yandan, kâr oranında gitgide artan bir düşme eğiliminde, öte yandan, ele geçirilen artı-değer ya da kârın mutlak kitlesinde meydana gelen devamlı bir büyümede ifade etmekte ve böylece bütünüyle alındığında, değişen sermayede ve kârda nispi bir azalma, bunların her ikisinde mutlak bir büyüme ile birlikte yürür."[60]

İşte bu ilişkiyi açıklayan bir başka pasajı:

> "Üretkenlikteki gelişme nedeniyle kâr oranında bir düşüşün, kâr kitlesinde bir artışla birlikte olacağı yasası"[61], "sermayenin el koyduğu artı-emeğin (artı-değer ve karın) mutlak büyüklüğünde ya da toplam kitlesinde bir artışı...zorunlu" kılar.[62]

[59] Marx, Marx'tan Manchester'deki Engels'e mektup, Londra, 30 Nisan 1868; K. Marx F. Engels, Seçme Yazışmalar-I, 1844-1869, sayfa 241-242

[60] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 198

[61] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 200

[62] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 199

Ama gene Marx çözümlemektedir ki, bu iki yönlü etki, ancak sermayedeki büyümenin kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir hızla büyümesi ya da daha büyük oran koşullarında olasıdır. Bu demektir ki, kâr oranında düşmeye yol açan aynı nedenler, sermaye birikiminde artmaya yol açarak artı-değerin ve kârın mutlak kitlesinde ya da toplam kitlesinde bir artışın da nedeni olurlar. Eğer değişen sermayedeki nispi azalma yerini mutlak azalmaya bıraksaydı, kâr oranındaki düşme kâr kitlesindeki artışla karşılanamazdı. Ne ki bu azalma nispidir, mutlak değildir; zira, gelişen kapitalist üretimle birlikte sermaye büyürken, birikirken, genişleyen yeniden üretim büyük boyutlarda ilerlerken, bununla koşutluk halinde emeğe olan talep de artacaktır; bu değişmeyen-sermayeyle aynı oranda olmasa da, ondan çok daha yavaş olsa da.

Dolayısıyla,

> "kâr oranındaki düşme, toplam sermayenin değişen kısmındaki mutlak azalmadan değil, bundaki nispi azalmadan, bunun değişmeyen sermayeye göre azalmasından ileri gelir" [63]

Çünkü bilinir ki, üretim ve birikim sürecinin ilerlemesi, genişlemesi ile birlikte, el konulan artı-emek kitlesi, yani artı-değerin kendisi ve sermaye tarafından ele geçirilen mutlak kâr kitlesi kar topu gibi büyüyerek yol alır. Kapitalist üretimin yasaları, toplumsal sermaye açısından büyüyen bir kâr kitlesine karşılık, düşen bir kâr oranı yaratmış olurlar. Bu iki yönlü yasa kapitalist üretimin karakteristik bir özelliğidir ve bunların her ikisinden de kaçınılamaz.

Kapitalist üretimin gelişmesi sermayenin büyümesini, sermayenin büyümesi de değişen sermayede nispi bir azalmayı öngörür; ve bu demektir ki, toplumsal emeğin üretkenliğindeki sürekli gelişme çizgisi aynı miktarda emek gücünü harekete geçirmek için artan ölçüde büyüyen bir toplam sermaye kitlesini gerektirir. Ne ki,

[63] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 193

bu kitlenin sürekli artması, yani kâr oranındaki düşüşe karşın kâr kitlesinin artması sermayenin büyüklüğü ile dolaysızca bağlantılıdır. Kâr oranı ha bire düşerken sermaye birkaç katına çıkarılmazsa, kâr kitlesinde bir yükselmenin olamayacağı açıktır. Artı-değerin kitlesinin kendisi ise, iki şeye bağlı kalır. Birincisi artı-değer oranı, ikincisi ise işçi sayısı.

Demek ki artı-değer oranı yani artı-emek oranı ne denli çoğaltılırsa artı-değer kitlesi de o oranda çoğalır; yok eğer bu oran belli ise, bu kitlenin çoğalması çalıştırılan işçi sayısıyla orantılı olarak artar. Çünkü artı-değer oranının kendisi artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir.

Öte yandan, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi ile koşutluk halinde kâr kitlesi sermaye nehrinin büyümesiyle birlikte artar, ama kâr oranı düşer biçimindeki yasa şöyle işler: kâr oranı veri iken, kâr kitlesindeki mutlak büyüme sermayenin büyüklüğüne, sermayenin büyüklüğü veri ise, kâr kitlesindeki büyüme yani sermayedeki artış kâr oranına bağlıdır.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme ile birlikte sorunlar başlar. Emeğin üretkenliğinin artması üç şeye bağlıdır. Birincisi nispi artı-değerin ya da nispi artı-emeğin artmasına, ikincisi, zorunlu-emek zamanının azalmasına, üçüncüsü, sermayenin canlı emekle mübadele edilen kısmının, sermayenin üretim sürecinde nesnelleşmiş emek olarak katılan kısmına oranla azalmasına bağlıdır.

Bundan şu sonuca ulaşılır ki,

> "kâr oranı, göreli artı-değerin ya da göreli artı-emeğin büyümesi ile, üretken güçlerin gelişmesi ile, değişmeyen sermaye olarak üretimde kullanılan sermayenin büyüklüğü ile ters orantılıdır."[64]

Doğrudan Marx'ı dinliyoruz:

> "Daha fazla değişmeyen sermaye (makine, hammadde) ve göreli olarak daha az canlı emek kullanan daha büyük sermayenin, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranı, toplam ser-

[64] Marx, Grundrisse-2, sayfa 226

> mayeye göre daha fazla canlı emek kullanan daha küçük sermayenin bıraktığı daha küçük kâr miktarından daha düşük olacaktır."[65]

Kullanılan emek-gücü açısından toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış da, anlaşılacağı üzere kendisini iki biçimde ortaya koyar: Artı-emeğin artması ve emek-gücü miktarındaki, yani işçi sayısındaki azalma. Marx, kullanılan işçi sayısındaki azalmanın ya da değişen sermaye miktarındaki azalmanın, artı-değer oranında bir yükselmeyle karşılanmasında "aşılmayacak sınırlar vardır" der. İşçi sayısındaki azalmayı sömürü derecesini yoğunlaştırarak kapatmak zorluklarla iç içe yürür. Bu bakımdan artı-değer yani artı-emek oranını artırmak kâr oranındaki düşmeye karşı bir çare olabilir, ama, gene de bu düşmeyi büsbütün durduramaz.

Marx bu durumu şu çarpıcı örnekler açıklar:

> "Her ikisi de günde 12 saat çalışan iki işçi, hava ile yaşasalar, yani kendileri için hiç çalışma zorunda bulunmasalar bile, günde 2 saat çalışan 24 işçinin ürettikleri kadar artı-değer üretemezler."[66]

Bu örneği, bir başka yerde, Kapital, birinci ciltte de makineleşme üzerinden şöyle tahlil ediyor:

> "Örneğin, 2 işçiden, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artı-değer sızdırmak olanağı yoktur. Eğer bu 24 kişiden her biri, 12 saatte, yalnız bir saatlik artı-emek sağlasa, 24 işçi bir arada 24 saatlik artı-emek sağlar, oysa 2 kişinin toplam emekleri, 24 saat eder."[67]

Görülüyor ki, sömürü derecesini yükseltmek çözüm olamıyor. Zira, artı-değer, emek-gücünün sömürülmesi ile elde edilir; eğer siz bu gücü azaltırsanız, bu artı-emek oranını yükseltebilir, ama, bir dereceye dek etkili olur, ondan sonra etki gücü zayıflar ve büsbütün ortadan da kalkabilir. Bu açıdan bakıldığında işçi sayısın-

[65] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 564

[66] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 219

[67] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 420

da ya da emek gücündeki azalmanın sömürü derecesini yoğunlaştırarak kapatılması aşılmaz sınırlamalarla karşı karşıya kalır ve bu da kapitalist üretim sürecinin frenleyici bir engeli olarak sermayenin karşısına dikilir.

Zira, artı-değerin kaynağı emek-gücüdür; o yalnızca değişen sermayeden doğar. Kapitalist sınıf da şunu çok iyi biliyor ki, para, emeğin ateşinde yıkanmadıkça sermaye haline gelemez ve artı-değeri üretemez. Emek-gücünün üretim sürecindeki varoluş biçimi olarak değişen sermayenin üretim sürecindeki toplam sermayeye oranı ne denli düşerse, artı-değer oranı o oranda yükselir ama bu oran gene de işçi sayısındaki azalmanın yaratacağı gediği kapatamaz hale gelir, ve sermaye, değer kaybı ile yüz yüze gelir.

Öte yandan, toplumsal emeğin üretkenlik derecesinin durmaksızın artması sonucu gerekli-emek durmaksızın azalırken, artı-emek çoğalmakta ve böylece gerekli-emeğin toplam emek içindeki oranı git gide düşmektedir. Özellikle makineleşmenin artması ile bu süreç giderek gerekli-emek zamanını son derece azaltan bir çizgide ilerlemektedir.

Zira bilinir ki,

> "Emeğin üretkenliğinde bir artış sözüyle biz, genellikle, emek-sürecinde bir metanın üretimi için toplumsal gerekli emek-zamanının kısaltılması türünden bir değişikliği, ve belli nicelikte emeğe, daha fazla kullanım değeri üretme gücünün sağlanmasını anlıyoruz" diyor Marx.[68]

Ve,

> "Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılıdır. Metaların değerlerine bağlı bulunması nedeniyle, emek-gücünün değeri de öyledir."[69]

Daha yakından bakıldığında ise,

> "Emeğin üretkenliğinin yükselmesi, canlı emeğin payı azaldı-

[68] Marx, Kapital, birinci cilt, Onikinci bölüm, sayfa 329
[69] Marx, Kapital, birinci cilt, Onikinci bölüm, sayfa 333

ğı halde geçmiş emeğin payının artması ve bunun, bu metada maddeleşen toplam emek miktarının azalması şeklinde, yani canlı emekteki azalmanın geçmiş emekteki artmadan daha fazla olması şeklinde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir."[70]

Genel olarak konacak olursa, emeğin üretici güçlerinin gelişmesinde toprağın, madenlerin vb. verimliliği, geniş çaplı üretim, sermayenin yoğunlaşması, işbölümü, makineler, kimyasal ve doğal güçlerin kullanılması, iletim ve ulaşımdaki gelişmeler, bilimin doğaya egemen olma derecesi, emeğin toplumsal karakterinin vardığı boyut, buluşlar üzerinden emeğin toplumsal güçlerinin gitgide artan iyileşmesinin gerçek bir rol oynadığını saptamalıyız.

Ve başka şeyler bir yana, pazara egemen olma mücadelesinde, yani rekabet cenkleşmesinde meta fiyatlarını ucuzlatmak sermayenin bilinen kulvarıdır. Zira, metalar ne denli ucuzsa, o denli daha geniş alana yayılabilir ve pazarı denetimi altına alabilir.

Bu demektir ki,

"metaları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir."[71]

Bilinir ki,

"Maliyet-fiyatını en alt düzeye indirgeme eğilimi, emeğin toplumsal üretkenliğini artırmak için en güçlü bir manivela halini alır".[72]

Bir metanın maliyet fiyatı da metada cisimleşen emeğin kapitalist tarafından karşılığı ödenen kısımdır. Emeğin artan üretkenliği yasası, bu kısmın fiyatını en az düzeye çekerek metanın fiyatı-

[70] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 230
[71] Marx, Kapital, birinci cilt, Onikinci bölüm, sayfa 334
[72] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ellibirinci bölüm, sayfa 772

nı ucuzlatır. Emek üretkenliğindeki artış ile emek-gücünün değeri düşer. Çünkü emek-gücünün değeri bu gücün yeniden üretimi için gerekli olan belli miktardaki tüketim maddeleri değeri ile belirlenir.

Yani, Marx'ın sözleriyle,

> "Diğer bütün metalarınki gibi, emek-gücünün değeri de, yeniden-üretimi için gerekli emek-miktarı ile belirlenir; bu emeğin miktarı ise, emekçinin gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenir ve şu halde, yaşamının koşullarının yeniden-üretimi için gerekli-emeğe eşittir."[73]

Bu kitlenin değeri düşünce, bunun belli bir miktarı ile belirlenen emek-gücünün değeri de düşer. Gerekli emek-zamanın azalması demek, işçinin alım gücünün azalması demektir. Alım gücünün düşmesi ise, tüketimin kendiliğinden kısılması demek olacaktır ve bu ileriki bölümlerde göreceğimiz gibi artı-değerin gerçekleştirilmesini olabildiğince zorlaştıracaktır.

Burada gene bir kez daha, değerin emek-zamanı ile belirlenmesi yasası ile karşı karşıya kalır kapitalist. Görülüyor ki, bir ve aynı süreçte etkili olan iki karşıt güç, bir yandan birikimi kanatlandıran, öte yandan birikimin önünde engel teşkil eden kendi anti-teziyle iç içe yürür kapitalist üretim süreci. Sermayenin hem dinamiği ve engeli sermayeye dayalı üretimin tipik ve süreğen özelliğidir.

Bu demektir ki, emeğin artan üretkenliği yasası hem sermayenin dinamiğidir ve hem de onun engeli.

Marx'a dönüyoruz yeniden:

> "Toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, sermayenin tarihsel işlevi ve varoluş nedenidir."[74]

Ve devamla diyor ki,

> "Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğini, hiçbir sı-

[73] Marx, Kapital, ikinci cilt, Ondokuzuncu bölüm, sayfa 404

[74] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 229

nır tanımadan geometrik dizi içerisinde geliştirmektir."[75]

Ne var ki bu, madalyonun bir yüzüdür; ama bir de öteki yüzü var:

> "Emeğin üretkenliği yasası...sermaye için mutlak geçerli değildir."[76]

Ve bazı koşullar altında,

> "üretkenlikteki gelişmesini engellediği zaman, tarihsel görevine ihanet eder. Böylece o, gittikçe yaşlandığını ve miadını doldurduğunu bir kez daha göstermiş olur."[77]

Demek ki, sermaye, "emeğin üretkenliğini geliştirme" tarihsel görevine sırtını da dönebilir. Emeğin artan üretkenliği, eğer bir noktadan sonra yeteri kadar artı-değer üretemezse, Marx'ın sözleriyle, o, bu görevine ihanet eder. Üretkenlikteki gelişme, canlı emekte sağlanan bir tasarrufla değil, canlı emeğin karşılığı ödenen kısmında sağlanan tasarrufla sağlanır. Görülüyor ki, üretkenlikteki gelişme ya da artmanın gelip dayandığı nokta, artı-emekte bir çoğalma, gerekli-emekte bir azalmadır. Artı-emek ne denli çok artarsa, yani bir işgününün karşılığı ödenmemiş bölümü ne denli çok çoğalırsa, üretkenlikteki gelişme de bu gelişme üzerinden yükselir. Tersi durumda, yani gerekli-emek ne denli çok artarsa, yani bir işgününün karşılığı ödenen bölümü ne denli çok çoğalırsa, üretkenlikte de buna bağlı bir azalış yaşanır.

Bu demektir ki,

> "emeğin üretkenliğinde bir artış, emek-gücü değerinde bir düşmeye ve dolayısıyla artı-değerde bir yükselmeye yol açtığı halde, bu üretkenlikte bir azalma, emek-gücü değerinde bir yükselmeye ve artı-değerde bir düşmeye neden olur."[78]

---

[75] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 232
[76] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 232
[77] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 232
[78] Marx, Kapital, birinci cilt, Onyedinci bölüm, sayfa 532

Dolayısıyla burada sermayeyi ilgilendiren şey, gerekli emek-zamanının, yani emek gücünün değerini yeniden üretmek için gerekli olan kısmının, işgünü çubuğunun tümü içinde git gide kısalmasıdır. Kapitalist üretim sürecinin gelişmesi üzerinden emeğin üretkenliğini gelişmesin ve bu gelişme üzerinden gerekli-emeğin üretilmesine harcanan işgünü çubuğunun kısalması, artı-emek kısmının büyümesi demektir; ve tüm bir kapitalist üretim tarzı bu çizgi üzerinden hareket etmektedir.

Sermaye, işgününün tümünde artı-emeğe ayrılan süreyi çoğaltmak üzere gerekli-emeğe ayrılan süreyi azaltır. Sermaye burada kendi yarattığı sınıra gelip dayanır:

> "Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Üretkenlikteki gelişme, onu, sadece işçi sınıfının artı-emek zamanını artırdığı ölçüde ilgilendirir, yoksa, genellikle maddi üretim için gerekli emek-zamanını azalttığı için değil. Böylece bir çelişki içerisinde hareket eder."[79]

Kapital, Üçüncü ciltte, kâr oranındaki düşme konusunu işlerken yaptığı bu değerlendirmeyi çok daha önceleri Grundrisse'de de genişçe işler ve orada da şöyle açıklar:

Sermaye,

> "emek-zamanını gereksiz zaman biçiminde çoğaltmak için gerekli zaman biçiminde azaltır; böylece gereksiz emek-zamanı gerekli-zaman için koşul olarak –yaşam ve ölüm sorunu- giderek geniş ölçüde ortaya çıkar."[80]

(Burada gereksiz emek kavramının artı-emek biçiminde anlaşılması gerekir; zira, Grundrisse'nin daha önceki Birikim yayınları çevirisinde fazlalık-emek olarak geçmektedir, oysa Kapital, üçüncü ciltte, az önce aktardığımız pasajında, bu, Marx'ta artı-emek olarak ifade edilmektedir).

---

[79] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 233

[80] Marx, Grundrisse-2, sayfa 175

Sermaye, tam da bu noktada bir başka engelle karşılaşır: Artı-emek zamanının artması üzerinden gerekli-emek zamanının azalmasının işçinin değişim gücünü azaltması çelişkisi bir yana, artı-emeğin gerekli-emek karşısında çoğalması ile ya da gerekli-emeğin gitgide azalması ile sermayenin değerlenmesi, yani birikim güçleşmeye başlar; sermaye, başlangıçtaki oranda değer kazanamaz. Gerekli emek-zamanının azalması emek üretkenliğinin dolaysızca sonucuydu. Emek üretkenliğinin artışı da sermayenin değerlenmesinin koşuludur.

Marx diyor ki,

> "Emeğin üretken gücünün gelişmesi –önce artı-emeğin konusu- değerin büyümesi ya da sermayenin değerlenmesi için zorunlu koşuldur. Dolayısıyla sermaye, zenginleşmenin sonsuz güdüsü olarak, emeğin üretken güçlerinin sonsuzca çoğalmasına çalışır ve onları yaşama çağırır. Ama öte yandan emeğin üretken gücünün her çoğalışı –bunun kapitalist için kullanım değerlerini çoğaltması bir yana- sermayenin üretken gücünün çoğalmasıdır ve şimdiki görüş açısından bakınca, emek sermayenin üretken gücü olduğuna göre, yalnız emeğin üretken gücüdür."[81]

Emek üretkenliğinde herhangi bir yükselme olmaksızın, üretici güçler dev adımlarla gelişmeden sermaye nehri büyüyerek akıp gitmez. Ancak emek üretkenliğindeki artışı meydana getiren aynı koşullar, gelişmenin belli bir aşamasında kendi gelişmesiyle çatışmayı da yaşar ve öyle bir noktaya gelinir ki sermayenin değer kazanması zorlaşır.

Neden? Çünkü, gerekli-emek zamanını kısaltan emeğin üretkenliğindeki gelişme artı-emek zamanını ya da bunun ürünü olan artı-değeri çoğaltır ama bu çoğalma üretkenlikteki gelişmeyle orantılı olarak artmaz. Bu, fena halde önemlidir sermaye açısından.

[81] Marx, Grundrisse-I, sayfa 249

Çünkü,

> "...sermayenin değeri üretken gücün çoğaldığı oranda değil, üretken gücün çoğaldığı, üretken gücün çarpanının, işgününün işçiye ait kısmını gösteren kısmının bölündüğü oranda büyür. Emeğin üretken gücünün sermayenin değerini ne kadar çoğalttığı, işçide nesnelleşmiş emeğin canlı emekteki payını gösteren başlangıçtaki orana bağlıdır. Bu pay her zaman tam işgününün kesri 1/3, 2/3 vb. olarak ifade edilir. Üretken gücün çoğalması, yani onun belli bir sayı ile çarpılması, payın bölünmesine ya da bu kesrin paydasının aynı sayı ile çarpılmasına eşittir. Öyleyse değerin çoğalmasının ne ölçüde büyük ya da küçük oluşu, hem üretken gücün çoğalışını anlatan sayıya, hem de önceden varolan, işgününün emek fiyatına ait kısmını meydana getiren orana bağlıdır."[62]

Örneğin, bir işçinin, kendi emek-gücünün yeniden üretimi için yarım günün yeterli olduğunu varsayalım. Yani işçinin, işgününün yarısında kendi için, yarısında kapitalist için çalıştığını düşünelim. Bu durumda, işçi, kendi çalışma yaşamını üretmek için, ya da ücretini yeniden üretmek için günün 1/2'si kadar çalışmış olur. Toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişmesiyle, varsayalım ki, bu oran iki katına çıkmış olsun. Bu demektir ki, bir tek işçi aynı süre içinde iki kat kullanım değeri üretmektedir. Fakat artı-değer, üretken gücün arttığı gibi iki kat artmaz. Marx'ın yukarıdaki bilimsel çözümlemesi üzerinden bu ancak 1/4 oranında olur. Üretken güçlerde iki kat artış olmadan, gerekli-emek zamanı 1/2, artı-emek zamanı da 1/2 idiyse, şimdi, üretken güçlerin iki katına çıktığında, bu yeni dönemin gerekli-emek zamanı 1/4 ve artı-emek ya da bunun ürünü olan artı-değer de ancak 1/4 kadar artabilir. Yani başlangıçtaki 1/2'lik gerekli-emek 1/4'e, inerek azalır ve başlangıçtaki 1/2'lik artı-değer de 1/4 oranında ancak çoğalabilir. Oysa başlangıçtaki artı-değer 1/2 idi; şimdi ise, yani üretken gücün iki katına çıkmasıy-

[62] Marx, Grundrisse-I, sayfa 245-246

la ancak 1/4 kadar artabilmiştir ve bu da üretken güçteki iki kat artışa tekabül etmez.

Buradaki basit işlem, Marx'ın yukarıdaki formülü üzerinden şudur: Emeğin üretken gücü iki kat artmıştır bu örneğimizde ve dolayısıyla burada payla bölünen 2 rakamıdır; ya da paydayla çarpılan 2 rakamıdır. 1/2 kesrinin ister pay bölümünü 2 ile bölün, ister payda bölümünü 2 ile çarpın aynı sonuca ulaşırsınız; bu ulaşacağınız kesir 1/4'tür. Görülüyor ki, gerekli-emekteki azalma da, artı-değerdeki çoğalma da emeğin üretken gücünün iki katına çıkması gibi iki kat artmıyor. Bu daima gerekli-emek için azalan oranda bir azalma, artı-emek ya da artı-değer için azalan oranda bir çoğalma olur - başlangıçtaki zamana ve değere göre.

Marx'ın sözleriyle,

> "...sermayenin değeri üretken gücün çoğaldığı oranda değil, üretken gücün çoğaldığı, üretken gücün çarpanının, işgününün işçiye ait kısmını gösteren kısmının bölündüğü oranda büyür. Emeğin üretken gücünün sermayenin değerini ne kadar çoğalttığı, işçide nesnelleşmiş emeğin canlı emekteki payını gösteren başlangıçtaki orana bağlıdır."[83]

Anlaşılmıştır ki, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte gerekli-emek zamanında meydana gelen azalmanın artı-emek zamanında gerekli-emeğe göre meydana getirdiği fazlalığın ifadesi olan artı-değer, bu üretkenlikteki artışla orantılı değildir ve bu daima azalan bir orandaki artışla kendisini ifade eder; ve sermayedeki bu değerlenme süreci git gide azalan bir çizgide ve zayıf halkalarla bu zincirin uzamasını güçleştirerek sağlar; ve hatta, bu, sermaye birikimi önünde bir engel halinde de dikilebilir. Başlangıçtaki artı-değerin miktarı ne denli çoksa, ve dolayısıyla, gerekli-emeğin karşılığı olan işgününün kesri de ne kadar küçükse, sermayenin sonraki çoğalması da o denli az olur. Bu demektir ki, sermaye artı-değer elde etmeye devam eder ama, bu, daima üretken-

[83] Marx, Grundrisse-I, sayfa 245

likteki gelişme oranının gerisinde ve küçük bir oranda olur. Bu oranı belirleyen sınır, gerekli emeğin karşılığı olan işgünü kesimi ile tam bir işgünü arasındaki orandır. Sermaye ne denli çok gelişmişse ve ne denli çok artı-emek yaratıyorsa, o denli küçültülmüş oranda artı-değer üretir, yani o oranda az değerlenir.

Dolayısıyla,

> "Sermayenin kendini değerlendirmesi, değerlenmiş olduğu ölçüde güçleşir. Üretken güçlerin çoğalması sermaye için önemsiz olabilir; porsiyonları en aza inmiş olduğu için değerlenmenin kendisi de; o zaman sermaye olmaktan da çıkabilir."[84]

Neden? Nedenini Marx'ın bilimsel çözümlemesini kanıtlayan örneğiyle açıklayalım. Gene Marx'a dönüyoruz:

> "Sermayenin artı-değeri, üretken gücün çarpanı, yani üretken gücün (birim olarak, çarpan olarak bulunan) çoğaldığı sayı gibi çoğalmaz; başlangıçta gerekli-emeği gösteren canlı işgününün kesrinin aynı kesir üstündeki fazlalığının, üretken gücün çarpanı ile bölünmesi oranında çoğalır. Demek ki, gerekli-emek=canlı işgününün $^1/_4$'ü ise ve üretken güç iki kat oluyorsa, sermayenin değeri iki kat büyümez. $^1/_8$ oranında büyür; bu da eşittir $^1/_4$ ya da $^2/_4$ (gerekli-emeği gösteren işgününün başlangıçtaki kısmı) eksi $^1/_4$ bölü 2, ya da= $^2/_8$-$^1/_8$=$^1/_8$. (Değerin iki kat oluşu, değer $^4/_2$ katı ya da $^{16}/_8$ katıdır, diye de söylenebilir. Dolayısıyla, yukarıdaki örnekte üretken güç $^{16}/_8$ artarsa, kar yalnız $^1/_8$ büyür. Büyümesinin üretken gücün büyümesine oranı=$^1/_{16}$. (İşte hepsi bu!) Kesir $^1/_{1.000}$ idiyse ve üretken güç bin kat artıyorsa, sermayenin değeri bin kat değil, $^1/_{11}$ oranında artmaz; $^1/_{1.000}$ eksi $^1/_{1.000.000}$, yani 1.000.000 eksi $^1/_{1.000.000}$=$^{999}/_{1.000.000}$ oranında artar.)"[85]

Yani küçük bir oranda artar ve hatta artması gereksizleşir. Zira, sermayenin kendi değerinin çoğalmasını belirleyen şey, bütün

---

[84] Marx, Grundrisse-I, sayfa 249

[85] Marx, Grundrisse-I, sayfa 248

bir işgününün bölünebilir kısmına bağlıdır ve bu kısmın kendisi de gerekli-emek kısmından ibarettir. Bu kısım küçüldükçe, yani üretkenlik arttıkça sermayenin değerlenmesi de çok küçük, küçücük orana geriler ve sermaye o andan itibaren üretici güçleri geliştirmek olan tarihsel görevine sırtını döner ve artık onların gelişmesinin önünde engel olmaya başlar.

Görülüyor ki artı-emek süresine göre, gerekli-emek süresindeki azalma ne denli çoğalırsa, artı-emek süresindeki çoğalışın da o denli azalacağı bu gelişmenin götürdüğü yerdir; ve bu yer, emeğin üretken güçlerindeki artışla bağlantılı olarak, bu artıştaki dev ilerlemelerin hızlanması ile sermayenin değerlenmesinin ya da onun kazancının, kârının giderek düşeceğidir.

Bu demektir ki, nispi artı-emek ya da artı-değerdeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışla orantılı olmaz; bu artış, yani nispi artı-değer ya da artı-emekteki artış emeğin üretken güçlerindeki artışa göre azalan bir çizgide sürüp gidecek ve bu artış daima yavaşlayacak ve hatta sermaye açısından verili değerlenme süreci değersizleşme sürecine bırakacaktır. Örneğin, gerekli-emeğin 1/1.000 olduğu bir durumda, üretken güçler üç kat artarsa, gerekli-emek 1/3.000'e geriler ve artı-emek bu durumda yalnızca 2/3.000 oranında bir artışa ulaşabilecektir.

Marx'tan öğreniyoruz ki,

> "...kâr oranı, artan sermaye birikimi ve buna tekabül eden ve tüm ifadesini sermayenin değişmeyen kısmına göre değişen kısmındaki nispi ve kademeli azalmada bulan toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışla orantılı olarak düşer. Tek bir emekçi tarafından harekete geçirilen değişmeyen sermaye on katı artırıldıktan sonra aynı kâr oranının meydana gelmesi için artı-emek zamanının on kat artması gerekir ki, çok geçmeden toplam emek-zamanını en sonu günün 24 saatini sermaye bütünüyle ele geçirmiş olsa bile buna yetmez."[86]

Marx, bu pasajla, bizi, kolaylıkla düşülebilecek bir hataya kar-

[86] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 349-350

şı uyarıyor. Değişmeyen sermayenin on kat artması, yani bu sermayenin değişen sermaye karşısında on kat çoğalması durumunda, verili koşullardaki kâr oranının aynı kalabilmesi için on kat artı-emek gerekiyor. Bu artışı da, gerekli-emeğin tümünün bile artı-emeğe ayrılması bile karşılayamaz olur.

İşte, sermayenin çıkmazı budur.

Demek ki, gerekli-emek ne denli küçülürse toplam işgünü içerisinde sermaye o denli az kazanç sağlamış olur. Ve demek ki, kapitalist gelişme ilerledikçe öyle bir noktaya gelinir ki, üretici güçlerdeki artış, sermaye için olabildiğince az bir kârı temsil edecek ve böylece üretici güçleri geliştiren sermaye, onlar için kırbaç rolü gören sermaye, dizgin olmaya, yani onların ilerlemesi önünde gerçek bir engel durumuna gelmeye başlayacaktır.

Bir parantez açarak belirtelim ki, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin bir ayağının temel iktisadi tabanı budur, sermayeye dayalı üretimde.

Bundan da şu sonuç çıkar ki, emeğin artan üretkenliği yasası demiştik, sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla canlı emekte sağlanan bir tasarrufla artmaz ve bu ancak canlı emeğin karşılığı ödenen kısmında sağlanan tasarrufla artar. Ne var ki bu, yani canlı emeğin karşılığı ödenen kısmındaki, yani gerekli-emek zamanındaki tasarruf, gelişmesi içinde sermayenin genişlemesi ve gelişmesi önünde engel oluşturmaya başlar ve sermaye bu engeli aşmak için de kendi tarihsel görevine ihanet ederek üretken güçlerin gelişmesinin önünü tıkamaya başlar. Ne var ki bu andan itibaren o üretici güçleri geliştirmeye yetenekli olmadığının kanıtını da bize vermiş olur; ve böylece gereksizleştiğinin de. Zira o, bu güçleri dev adımlarla ilerlettiği oranda dinamizm kazanır, değerlenir ve böylece üretici güçler için birer "mahmuz" rolü oynar; ama öte yandan, bunları kısıtlayıp, önüne dikildiğinde onları artık yönetmeye yetenekli olmadığını göstererek dinamizmini yitirir, değersizleşir ve böylece, bu kez de üretici güçler için "dizgin" rolü oynar. Bu da onu çöküşe, yıkıma sürükler.

Görülüyor ki sermayenin üretim ve yeniden üretim süreci kendi iç çelişkisini yaratarak yol alıyor; ve anlaşılır ki, sermayenin her değerlenme süreci, kendi yıkılışının etmenlerinin de açığa çıktığı ve onların her seferinde daha büyük bir ölçekte yeniden üretildiği süreçtir. Kapitalizmin gelişmesi tanıtlamıştır ki, üretici güçlerin ara verilmeksizin, kesintiye uğramaksızın, kesintisiz bir biçimde gelişmesi sermayenin doğasına terstir.

Öyle ki,

> "Hiç bir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artı-değer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, hiçbir zaman gönüllü olarak uygulamaya koymaz."[87]

Ne ki rekabet mücadelesi kapitalisti buna zorlar. Rekabet mücadelesi de ancak metaların fiyatlarının ucuzlatılması ile verilebilir. Metaların fiyatlarının ucuzlatılması da emeğin üretkenliği yoluyla olur. Her yeni üretim yöntemi üretkenlikte bir artışa yol açar ve bu da metaları ucuzlatır. Ve öyle ki, üretimin teknik temelinde sıçramalara yol açan yeni bir üretim yöntemini uygulayan kapitalist, bu yöntem henüz yaygınlaşıp genelleşmediği için ürünlerini piyasa fiyatının altında ucuza satar, ama bu ürünler kendi bireysel üretim fiyatlarının üzerinde olur ve böylece, o, aynı metaların piyasa fiyatları arasındaki farktan yararlanarak kârına kâr katar.

Çünkü,

> "Onun üretim yöntemi, toplumsal ortalamanın üzerindedir."[88]

Ama ne ki, kıyasıya süren rekabet mücadelesi, bu yöntemi yaygınlaştırır diyor Marx; ve böylece, bu, genel yasaya tabi olur ve kâr oranları düşmeye başlar. Görülüyor ki, emek üretkenliğindeki artış süreci ikili bir karşı faktörün etkisi altında sürüp gider ve bu "kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır."

---

[87] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 233

[88] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 234

İşte tam da günümüzde güncel olan bir gelişmeye gelip dayanmış bulunuyoruz. Şimdilerde gelişkin kapitalist ülkelerdeki sanayi kapitalistleri, üretimlerini, kapitalizmin henüz esas olarak yerleşmediği ya da tüm üretimi denetimi altına almadığı alanlara kaydırmaktadırlar sorusunun yanıtını böylece Marx'ta buluyoruz; onun sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin kâr oranlarında düşmeye yol açacağı tezinde. Gelişmemiş bir ülkede kâr oranı yüksek, kapitalist üretimin ilerlediği bir ülkede kâr oranı düşüktür, yukarıdaki örneklerle tanıtlandığı gibi. Çünkü geri ülkelerde, (emeğin henüz sermayenin boyunduruğu altına resmen girmediği ülkelerdeki faiz yoluyla sömürüyü bunun dışında tutuyoruz) sermayenin organik bileşimi düşük ve dolayısıyla toplam sermaye içinde değişmeyen sermaye fazla büyük değil ve hatta değişen sermaye değişmeyene oranla daha fazla, ve dolayısıyla kâr oranı yüksek, gelişmiş ülkelerde sermayenin organik bileşimi yüksek ve dolayısıyla değişen sermeyenin harekete geçirilen toplam sermayeye oranla daha azdır ve dolayısıyla kâr oranı da düşüktür. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sermayenin gelişmemiş ülkelere akmasının arka cephesinde yatan başlıca nedenlerden biridir bu.

Ve dahası var: Artı-değer üretmede engellerle karşılaşan sermaye, artı-değerin yeterli oranda üretilemediği koşullarda mevcut emek-gücünü işe koşmayarak kitlesel işsizlik üzerinden emek-kapasitesini kısar; bununla koşutluk halinde üretimi ve pazardaki alım gücünü daraltarak buna çözüm bulmaya çalışır. Sermayenin geçmişte olduğu gibi, şimdilerde de sık sık baş vurduğu yöntemlerden biri de budur. Ve bu, emek üretkenliğinin gitgide artan ilerlemesinin sermayenin organik bileşiminde yol açtığı yükselmenin yol açtığı açmazlardan biridir. Aşırı değerlenen sermayenin değer yitimi durumudur bu. Emek yoğunluğunun belli bir derecenin altına düşmesi, artı-değer miktarında azalmaya yol açar ve bu, sermayeye dayalı gelişkin üretimlerde ortaya çıkan bir durumdur.

Denilebilir ki, değişmeyen-sermayedeki bunca çoğalmaya, bu çoğalmayı alıp uçuran teknolojideki fevkalade gelişmeye karşın,

kâr oranındaki düşmenin çok daha hızlı adımlarla büyümesinin neden gerçekleşmediği, neden bunun yokuş aşağı freni boşalmış bir araba gibi dev adımlarla olmadığıdır. Ya da Ricardo'nun o önemli saptamasında söylediği gibi, kârlardaki düşüşün, bir tür yer çekimi yasasının etkisi altına girdiği kapitalist üretim sürecinde bu yasanın neden hala yeterince etkisini göstermediğidir. Ya da kârları ha bire düşüren bu yerçekimi yasasının kendisini neden hala sermayeye kabul ettirmediğidir. Zira, gelişen ve genişleyen kapitalist üretim süreci sermayenin organik bileşimini öylesine yüksek bir noktaya ulaştırmıştır ki, ve dahası değişmeyen-sermaye içindeki sabit değişmeyen-sermayeyi öylesine çoğaltmıştır ki, bunun neden daha büyük bir hızla olmadığı sorusunun yanıtlanması gerekir.

Marx, bu soruyu beklercesine, bu soruya da yanıtlar getirir Kapital üçüncü ciltte. Kâr oranındaki düşüşü yavaşlatan ama büsbütün engelleyemeyen faktörleri sıralar. Bunlar, emeğin sömürü yoğunluğundaki artış, değişmeyen sermayenin değerinin azaltılması, emek-gücü değerini düşürmek ve dış ticaret gibi faktörlerdir.

Emeğin sömürü yoğunluğundaki artış, verili bir sürede emeğin harcanmasındaki artış anlamına gelir. Ya da aynı süre içinde, emek-gücünü son haddine dek gerdirerek, çok daha fazla güç harcayarak yoğunluk sağlamaktır. Bu bakımdan diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, işgününün uzunluğu da aynı kalmak koşuluyla, belli bir sürede harcanan yoğun emekle daha fazla üretim aracı ürüne dönüştürülür. Emeğin harcanmasındaki artış daima daha fazla üründe cisimleşir. Bir işçiye birden fazla iş vermek, örneğin birden fazla makinede çalıştırmak, makinelerin hızlarını artırarak aynı sürede daha fazla hammaddeyi işletmek ve üretken biçimde tüketmek gibi yöntemlerle emeğin yoğunluğu artar. İşgünü çubuğu uzatılmadan, örneğin 8 saatlik bir işgününde yoğunlaşmış emek daha fazla üründe, değerde somutlaşır. Sözgelimi, 8 saatlik daha az yoğunlaşmış koşullardaki emek eğer 100'lük bir değerde somutlaşıyorsa, aynı sürede, yani 8 saatlik daha yoğun bir emek 110'luk bir değerde somutlaşır. Bu, emekte

yoğunlaşmanın sonucudur, yani emek-gücünde artan gerilimin sonucudur. Özetle, aynı sürece daha fazla emek harcama, işgününün her anını doldurma, emek-gücü gerilimini yükseltme, ulaşılabilecek ölçüde bir emek yoğunlaşması emeğin sömürü yoğunluğunu artırır.

Özellikle kapitalist üretimin gelişmesine paralel olarak makinelerin makinelerle üretilmesinin iyiden iyiye yerleştiği ve üretici güçlerin adam akıllı geliştiği aşamada emek-gücünün son haddine dek gerdirerek emeği yoğunlaştırmak artık yerleşik bir kural halini alır. Zira, biz biliyoruz ki makine, emeğin yoğunluğu ve hızını artırmada bulunmaz bir araç olarak daima sermayenin lehine işler. Bu elbette ki nispi artı-değerin üretilmesi koşullarını öngörür. Mutlak artı-değer üretiminin yolunun işçi sınıfının yaygın mücadelesiyle adım adım kapatılması ile nispi artı-değer üretim yöntemlerinin devreye girmesiyle emeği yoğunlaştırma sermayenin başvurduğu temel yöntem oldu. Kısaları işgününün yarattığı dezavantajı makinelerdeki hızlanmayla elde etmeye yönelir kapitalistler. Ve emek-gücünün artan gerilimi ile emek yoğunluk kazandı.

> "Kısaları işgününün ilk etkisi, şu açık yasanın sonucudur: emek-gücünün etkinliği, harcandığı süreyle ters orantılıdır. Bu nedenle, belli sınırlar içerisinde, bu sürenin kısaltılması ile uğranılan kayıp, emek-gücündeki artan gerilimle kazanılır."[89]

Ve bunun sonucu olarak da,

> "On saatlik işgününün bu daha yoğun saatleri, şimdi, on iki saatlik işgününün daha gözenekli saatlerinden daha fazla emek, yani harcanmış emek içerir" oldu ve "Bu yüzden, eski bir saatlik emeğin ürünü, sonraki 11/5 saatlik emeğin ürünü kadar ya da daha fazla değer taşır"[90] hale geldi.

İşte bu durum, kâr oranındaki düşmeyi durdurma önünde bir

[89] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 423
[90] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 423

faktör olarak işlev yapar. Ne ki bu da uzun vadede tekrar zıt yönde etkisi göstermede gecikmez.

Öte yandan işgününün uzatılması yoluyla da yani mutlak artı-değer üretimi yoluyla da kâr oranındaki düşmeye karşı konabilir.

Marx'ın sözleriyle,

> "kâr oranındaki düşme eğilimi özellikle, işgününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artı-değer oranındaki bir yükselme ile zayıflayacaktır."[91]

Bilinir ki sermaye nispi artı-değeri üretme yöntemleri yetersiz kaldığında işgününü uzatarak mutlak artı-değer üretim yöntemlerini işe koşmadan duramaz. Bu da kâr oranındaki düşmeyi durduran bir faktör olarak sermayeye nefes borusu olur.

Kâr oranındaki düşüşü az çok, ama yalnızca belli bir süre yavaşlatan etmenlerden bir diğeri de değişmeyen sermayenin değerini azaltmaktır. Emeğin artan üretkenliği üzerinden sermayenin organik bileşimindeki yükselme, yani değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısındaki nispi artışına yol açan aynı gelişme, değişmeyen sermaye öğelerini, yani sabit sermaye ve hammadde gibi parçalarının değerini ucuzlatır. Emeğin artan üretkenliği yasası, değişmeyen sermayenin değerini değişene oranla sürekli artırmakla birlikte, bu artış her daim değişmeyen sermayenin kitlesi ile bu sermayenin hacmi ile aynı oranda olmaz. Bunu alıkoyan şey ise, aynı miktarda emek-gücünün, bu gelişmeyle birlikte daha fazla üretim aracını ve ürünü harekete geçirmesi ve bu kitlenin tek tek parçalarının daha az emek içermesidir. Evet, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, üretkenlikteki artışla birlikte büyür ama bu büyüme kendi maddi hacmiyle aynı orandaki bir büyüme olmaz. Böyle olunca da değişmeyen sermayenin bu öğelerinde bir

[91] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 208

ucuzlama olur ve bu da kâr oranının düşmesini yavaşlatan ve hatta durduran etmen olarak iş görür.

Marx diyor ki,

> "Sermayenin, doğrudan canlı emek kullanımını, yalnızca zorunlu emeğe indirgemek, ve bir metanın üretimi için gerekli emeği, emeğin toplumsal üretkenliğini sömürmek yoluyla daima azaltmak ve böylece doğrudan uygulanan canlı emekten azami tasarruf sağlamak eğilimi gibi, bir de, asgariye indirilmiş bu emeği, en ekonomik koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmeyen sermayenin değerini en az düzeye indirme eğilimi vardır."[92]

Bu bakımdan değişmeyen sermayenin kullanımında tasarrufla kâr oranındaki düşüşün yavaşlatılması ve hatta kâr oranında göreli bir yükselme sağlanması kapitalist üretim biçimine özgü bir görev olarak ortaya çıkar. Bunu bir yandan sabit değişmeyen-sermaye öğeleri ve öte yandan bu değişmeyen sermayenin hammadde ve diğer imalat malzemeleri gibi öğelerinde yaptığı tasarruf yoluyla yapar. Bunu yapmak zorundadır çünkü bilinir ki, sanayiin dev adımlarla yürüyen genişleme çizgisi, onu durmaksızın sabit sermayeyi yükseltme ihtiyacı içine sokmaktadır. Çoğalan sabit sermayenin kullanımında yapılan her ekonomi de onun değerini en aza indirgeyerek emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle koşutluk halindeki kâr oranındaki düşmeye karşı, en azından düşüşü geriletен bir etmen olarak iş görür.

Örneğin, sabit değişmeyen-sermaye olarak makineyi ele alalım. Teknolojik gelişmeler aracılığı ile makinelerin daha ucuza mal olmasını ve daha etkin çalışmasını sağlayan en son gelişmeler, makine yapımında bu son gelişmeler ışığında israftan kaçınılması, üretim malzemelerinin ürüne dönüştürülmesinde fire miktarının azaltılması, daha dayanıklı malzemenin kullanılması gibi iyileştirmeler değişmeyen sermayede tasarrufu kamçılar. Aynı tasarrufun ulaşılan deneyim, bilimin teknolojik uygulaması yoluyla imalat

[92] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Beşinci bölüm, sayfa 81

malzemelerinde de olacağı açıktır. Örneğin, hammaddenin daha iyi, daha kaliteli olması yoluyla daha az artık verilir ve bu da daha az hammaddenin kullanılması anlamına gelir ki, bu yolla da, kâr oranı, genel düşmenin yanında, kısmen de olsa yükselir. Öte yandan üretim artıklarının, yani arta kalan döküntülerin yeni üretim unsurları olarak yeniden kullanılmaları da tasarrufu sağlayan bir başka biçimdir.

Görülüyor ki, artı-emek ya da artı-değerin verili olduğu bir durumda öteki bütün koşullar aynı kalmak koşuluyla kâr oranı, değişmeyen-sermayenin değerini azaltan çok çeşitli yöntemlerle, yani değişmeyen sermaye öğelerinin değerini ucuzlatan yöntemlerle yükseltilebilir ve bu da genel kâr oranındaki düşmeye karşı bir işlev görmüş olur.

Emek-gücünün değerini düşürerek ya da onu fiyatının altına çekerek de kâr oranındaki düşme eğilimine karşı konulabilir; ve bu yol, kâr oranını durdurmada bir başka önemli faktördür sermaye için. Marx'ın ve Engels'in açıklamalarından biliyoruz ki, ücretler her daim sermayenin çıkarlarını tehlikeye sokmayacak bir düzeyde tutulur; ve Marx, döne döne yinelemiştir ki, kapitalist birikim yasası, genişleyen yeniden üretimi tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını dışlar. Ve yedek sanayi ordusu da emek-gücünün değerini fiyatının altına çekerek onu düşük düzeyde tutmanın en etkili aracı olarak işlev görür. Biliyoruz ki, sermaye bir yandan işgününü fiziksel azamiye çekerken, öte yandan da ücretleri fiziksel asgariye çekerek işçi sınıfı üzerinde baskı kurar ve böylece kâr oranındaki düşme eğilimini bu yolla durdurmaya çalışır. İşçinin ücretini ne denli aşağı çekerse, sermayenin kâr oranı o denli yüksek olur; yok eğer tersi olursa, ücretler yükselirse, kâr oranında düşme olur.

Şimdilerde özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde ücretler üzerinde oluşturulan baskı çemberi, sermayenin kârına kâr katma hırsından ötürüdür. Ve de kâr oranındaki düşmeye karşı bir barikat kurma durumudur. Ne var ki, kâr oranındaki düşmeye karşı, emek-gücünün değerini aşağılara çekerek ücretlerde bir düşmeyle bunu

durdurmak, düşüşe karşı bir faktör olmasına karşın, asla kâr oranındaki düşüşün nedeni olarak gösterilemez.

Şimdilerde kâr oranındaki düşüşü emekçi kesimin ücretlerindeki yüksekliğe bağlayan sermaye yandaşlarına karşı Marx, bakın zamanında ne de güzel şeyler söylemiş:

> "...kâr oranındaki düşmeyi, istisna olarak görülebilirse de, ücretlerin oranındaki bir yükselme ile açıklamak kadar saçma bir şey yoktur. Kâr oranına biçim veren koşullar iyice anlaşılmadan, farklı dönemlerde ve ülkelerdeki ücret oranlarının gerçek bir tahlilini istatistik yoluyla yapmak olanaksızdır."[93]

Kâr oranındaki düşmeye karşı bir başka faktör de dış ticarettir. Doğrudan Marx'a dönüyoruz:

> "Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermaye öğelerini ve kısmen de, karşılığında değişen sermayenin değişildiği yaşam gereksinmelerini ucuzlattığı için, artı-değer oranını yükseltmek ve değişmeyen sermayenin değerini düşürmek suretiyle, kâr oranını yükseltme eğilimi gösterir."[94]

Ama nedir ki, dış ticaretin sermayenin organik bileşiminde yaptığı değişiklik, yani değişen-sermayede değişmeyene oranla yarattığı daralma, ters yönde bir etki göstererek kâr oranını gene düşürür. Şunun da altını çizmeliyiz ki, Marx, Artı-Değer Teorileri'nde, Ricardo'nun "sermaye birikimi ve bunun ekonomik sonuçları" görüşlerini ele aldığı yerde, Ricardo'nun dış ticaret aracılığıyla, kapitalistin ucuza aldığı yabancı mallar kullanarak harcamalarda yapılan tasarruf yoluyla kârın yükselebileceği şeklindeki tahlilini, eğer der Marx,

> "ucuz mallar ne değişen, ne değişmeyen sermayeye giriyor değilse, kâr artmaz."[95]

---

[93] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 213

[94] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 210

[95] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 514

Anlaşılmıştır ki, kâr oranındaki düşmeye karşı işleyen her süreç aynı zamanda ve zamanla tersi yönde işlemeye başlar ve uzun vadede kâr oranları gene düşmeye başlar. Bu da sermayeye dayalı üretimin kendi niteliğinde saklı olan karşıt çelişkidir ve sermayenin birkaç yüz yıldır üstesinden gelemediği de budur; Marx'ın Kapital'de açıkladığı da budur.

Dış ticaret yoluyla yatırılan sermayelerin daha yüksek kâr oranı sağladığını belirtir Marx. Yüksek bir kâr oranı sağlar çünkü, buradaki emek, "daha yüksek özgül ağırlıkta bir emek" olarak kaldığı sürece kâr oranı daima yüksek olur. Böylesi bir emekle üretilen metalar rakiplerininkinden daha ucuza mal olur ama değerlerinin üzerinden satılır. Emeğin üretkenliği ve yoğunluğunun yüksek olduğu bir ülkenin ürettiği metalarının değerinin rakip ülkenin henüz ulaşamadığı ve henüz düşük özgül ağırlıktaki bir emekle ürettiği metaların değerinden daha düşük olduğu göz önüne alınırsa, bunun kâr oranında bir yükselmeye yol açacağı açıktır. Böylesi bir ülke metaları, rakip ülkeden ucuza satılır ama gene de değerinin üzerinde bir satışla bu işlem yürür. Nedir ki, dış pazarlar için aşırı derece yapılan üretim, yani fazla-üretim zamanla ters bir etki ile kârları düşürür.

Öte yandan sermayenin yatırım yoluyla da kâr oranlarında bir yükselme yarattığı da bilinen şeydir. Sermaye yatırımının yapıldığı sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde hammaddelerin düşük fiyatı, emek-gücünün fiyatının insanı şaşkına düşürecek derecede düşüklüğü ve değerinin altında oluşu bu alanlardaki bu sömürü yöntemleri aracılığıyla sermaye kârlarını artırır. Zira, bu alanlardan elde edilen kârlar kendi ülkelerine geri dönecek ve genel kâr oranlarında bir yükselmeye yol açacaktır.

Gördük ki,

"genel kâr oranlarında düşme eğilimi yaratan aynı etkilerin

aynı zamanda, bu düşüşü engelleyen, yavaşlatan ve kısmen de felce uğratan karşı etkileri de meydana getirdikleri" ve dolayısıyla, bu faktörler "yasayı ortadan kaldırmazlar ama etkilerini azaltırlar"

Ve anlaşılır ki, bu yasa,

> "yalnızca bir eğilim olarak işlemektedir. Ve ancak, bazı koşullar altında ve uzun süren dönemlerden sonra etkileri göze çarpar hale gelmektedir."[96]

Ancak şu kesindir ki, kapitalist kâr oranında düşme eğilimi yasası, sermayeye dayalı üretim tarzının süreğen bir özelliğidir, bu eğilimi durdurma yönündeki her etmen zamanla kendi karşıtına dönüşür ve uzun vadede kârlar gene düşer; bu da sermaye bunalımının en keskin kılıcı olarak burjuvazinin başında sallanıp durur.

Ricardo'nun son derece isabetli saptamasıyla, bu yasa, "kârların sanki bir tür yerçekimi etkisine girişi"ni kaçınılmaz hale getirir.

Ricardo'yu yorumlayan Marx'ın sözleriyle, bu da:

> "burjuva için 'Tanrıların Alacakaranlığı'dır –Kıyamet Günüdür."[97]

II/DOĞRUDAN SÖMÜRÜ KOŞULLARI İLE BU SÖMÜRÜNÜN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

Biliyoruz ki, kapitalist üretimin başta gelen amacı ve tüm özelliği artı-değer üretimidir. Bilinir ki,

> "Artı-değer üretimi, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır."[98]

[96] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 212
[97] Marx, Artı-Değer Tearileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 521
[98] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 635

Artı-değer üretimi, kapitalistin itici gücüdür. Anlaşılır ki,

> "...kapitalist üretim süreci, esas olarak artı-üründe ya da, üretilen metaların, kendisinde karşılığı ödenmeyen emeğin maddeleştiği kısmında temsil edilen, artı-değer üretiminden ibarettir."[99]

Artı-değer üretimi ya da elde edilmesi kapitalist üretim sürecinin yalnızca bir cephesidir; ve bu, doğrudan üretim sürecidir. Bunun bir de ikinci cephesi var. Elde edilen artı-değerin realize edilmesi, yani gerçekleştirilmesi gerekir. Artı-değerin maddeleştiği artı-ürünün satılması gerekir; ne ki bu metaların satılamaması tehlikesi, sermayenin tepesinde her daim asılı kalır. Baştan alalım.

Başlık iki aşamayı içerir: Birinci aşama, doğrudan üretim süreci aşaması ya da Marx'ın özgün sözcükleriyle kapitalist üretim sürecinin birinci perdesidir. Bu aşamada, karşılığı ödenmemiş emek, yani artı-emek metalarda artı-ürün olarak ortaya çıkar, üretilir. Böylece doğrudan üretim süreci tamamlanmış olur. Evet bu aşamada metalarda maddileşen artı-ürün kitlesinin hacmi büyümüştür; yani karşılığı ödenmemiş emeğe el konulup bu emek maddi ürüne dönüşmüştür. Ne var ki, bu birinci aşama eğer ikinci aşamayla tamamlanmazsa, işçinin sömürülmüş olması bir şey ifade etmez. Bu aşamada işçi sömürülür ama bu sömürü kapitalist için bir sömürü olarak gerçekleşmez. Bu, ancak ikinci aşamada gerçekleşir.

İkinci aşama, doğrudan üretim süreci aşamasında elde edilen ürünlerin satılması ve böylece kapitalist için sömürünün gerçekleştirilmesi aşamasıdır. Marx'ın ikinci perde dediği bu aşamada, değişen ve değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı ile ve de artı-değeri de temsil eden kısmı temsil eden toplam ürün kitlesinin satılması kapitalist sömürünün gerçekleştirilmesi için zorunludur.

Tüm sorun tam da bu ikinci aşamada düğümlenir. Sermayenin değer kaybı, kapitalistlerin iflası ve neticede bunalımlara kapıyı

[99] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 216

aralayan potansiyel güçler tam da bu aşamada ortaya çıkar. Buradaki anahtar sorun, birinci aşamada elde edilen metaların satılmasıdır. Metalar satılmazsa ne olur sorusu burada kapitalist için yaşamsal önemdedir. Evet, artı-değerin maddeleştiği metalar satılmazsa, sermaye tümüyle kaybedilir, bu sermayenin yıkımı olur; ya da kısmen satılır kısmen satılmazsa, sermayenin kısmen kaybedilmesi durumu ortaya çıkar ya da üretim fiyatının altında satılırsa, artı-değer kısmen gerçekleştirilmiş olur. Her üç durum da sermaye için değer kaybıdır, yıkımdır, iflaslardır ve bunalımın gelip kapıyı çalmasıdır.

Böylesi bir durumda işçi sınıfının sömürüsü kapitalist sömürü olarak gerçekleşmemiş olur. Doğrudan üretim sürecinde artı-değerin elde edilmesiyle işçi sömürülmüştür; sömürülmüştür çünkü, artı-değer üretim sürecinde ürünlerde cisimleşir, dolaşım sürecinde değil. Zira birinci aşamadan sonra gelen ikinci aşama üretim aşamasının geride bırakılıp dolaşım aşamasına ulaşıldığı bir aşamadır ve bu aşamada birinci aşamada üretilen metaların paraya dönüşmesi üretim sürecinin kesintiye uğramaması için temel koşuldur. Bu aşama birinci aşamada elde edilen artı-değeri realize eder. Her iki aşamaya denk gelen zaman ve her iki aşamanın içinde bulunduğu mekan aynı değildir; yani farklı zaman dilimlerine denk gelen farklı mekanlarla karakterize olur bu her iki aşama. Birinci aşamada, yani doğrudan üretim aşamasında meta haline gelen sermaye paraya çevrilerek ancak realize edilebilir; bu ise, rastlantıya bağlıdır; zira, meta haline gelen sermaye tüm metaların paylaştığı ortak yazgıyı paylaşmak zorundadır. Çünkü, artı-değer üretim sürecinde üretilir ama dolaşım sürecinde gerçekleşir. Oysa doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olan fiili üretim süreci içinde üretim ilişkileri birbirinden kopuk hale gelirler. Bu da ayrı bir handikap olur sermaye için.

Bu yazgı dolaşıma bağlıdır ve dolaşım sınavını geçerse ne ala; tersi durumda, üretim ve yeniden üretim süreci bu noktada kopar ve sermaye başlangıçtaki değerini bile kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Zira, meta halini almış olan değersiz bir ürün

olarak orta yerde kala kalacak ve ne değerini artıracak ve ne de başlangıçtaki değerini koruyabilecektir. Doğrudan sömürü koşullarıyla bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşulları arasındaki özdeşsizlik durumu, sermaye yıkımları ile el ele yürür; ve değerlenme, içinde değersizleşmeyi de barındırır. Anlaşılır ki, doğrudan üretim koşullarıyla bu üretimin gerçekleştirilmesi koşullarının özdeşsizliği, sürece, artı-değerin elde edilmesi ya da üretilmesi koşullarıyla, bu artı-değerin gerçekleştirilmesi özdeşsizliğini birlikte taşır.

Doğrudan üretim süreci , ya da sömürü süreci ile bunun gerçekleştirilmesi süreci, bu her iki sürecin ilişkisi açısından birbirinden bağımsızdır, yer olarak bağımsızdır ve zaman olarak bağımsızdır. Bu bağımsızlık durumu, mekanda ve zamandaki bu ayrılık artı-değerin realize edilmesinde, yani sermayenin değerlenmesinde bunalımlara, iflaslara ve yıkımlara neden olur.

Bu demektir ki, doğrudan sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilmesi arasında, sermayenin gelişme ve genişlemesi ile birlikte sermayenin kendisinin ürettiği bir çelişki ortaya çıkar. Ve bu demektir ki, doğrudan üretim süreci üzerinden sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşulları özdeş değildir ve kapitalist üretim tarzı bu özdeşsizliği derinleştiren bir çizgide ilerler. Birikim ve genişleyen yeniden üretim ne denli ilerlerse, bu karşıtlık doğasındaki özdeşsizlik o denli gerilmiş ve gerçekleştirme koşulları o denli çok dalgalanma öğelerini içermiş olur. Çünkü biz biliyoruz ki, doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olan fiili üretim sürecinde iç ilişkilerin bağı gitgide birbirinden uzaklaşır ve üretim ilişkileri birbirinden kopuk hale gelir; ve fiili üretim sürecini oluşturan süreçler bağımsız hale gelerek dolaysız bir iç özdeşliği değil, özdeşsizliği temsil eder olurlar.

Sömürü koşullarıyla bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşullarının zaman ve mekan olarak farklı olmaları bir yana, doğrudan üretim koşulları toplumun üretici gücüyle, sömürünün gerçekleştirilmesi ise, çeşitli üretim alanlarının aralarındaki orantılı bağıntı bir yana, toplumun tüketim gücüyle sınırlandırılmıştır. Sömürünün gerçekleştirilmesi koşullarının önündeki asıl engel, uzlaşmaz karşıtlık

halindeki bölüşüm koşulları temeline dayanan tüketim gücüdür ve bu güç sermaye tarafından her daim asgariye indirilir.

Marx diyor ki,

> "kapitalist üretimin bütün gücünü harcadığı dönemler her zaman aşırı üretim dönemleri olmaktadır, çünkü üretim potansiyelleri, hiçbir zaman, daha fazla değerin yalnız üretilmekle kalmayıp aynı zamanda gerçekleşebileceği ölçüde kullanılmaz; ama metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla artı-değerin gerçekleşmesi, yalnız, genellikle toplumun tüketim gereksinmeleri ile değil, aynı zamanda, büyük çoğunluğu daima yoksul olan ve daima da yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinmeleri ile de sınırlıdır."[100]

Ve dolayısıyla,

> "Sermayenin amacı, belli gereksinimleri karşılamak olmayıp, kâr üretmek olduğu ve bu amacı, üretimin ölçeğini üretimin kitlesine uyduracak yerde, bunun tersini sağlayan yöntemlerle gerçekleştirdiği için, kapitalizm altında sınırlı boyutlarda tüketim ile, durmadan bu kendine özgü engeli aşmaya çalışan üretim arasında bir gedik olması zorunludur."[101]

Ama ne ki, üretimin ölçeğini sürekli genişletmek bu üretim tarzının bir yasasıdır. Ürün hacmi büyüdükçe onun realize edilmesi de o denli güçlükler çıkarır; her ne kadar iletim ve ulaşımdaki gelişmeler pazardaki stokları eritmede katalizör etkisi yapsa da. Sermaye bu iç çelişkisini her ne kadar üretimini dışa dönük alanlara doğru yayarak, yani emperyalist çizgide çözmeye çalışsa da bu arayış da gerçek bir çözüm olmaktan uzaktır. Zira, tüketim koşullarının dar temeli sarmal hareket halindeki üretkenliğin ilerlemesine daima dar gelir ve kendisini bu temelle daima çatışma halinde bulur. Kapitalist üretimin gelişme ve genişlemesi süreci birikime genişlik kazandırır ve artı-değer kitlesini çoğaltır; artı-değerin çoğalma süreci, artı-değerin üretildiği koşullar ile bu artı-değerin gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi boyutlandırarak keskinleşti-

---

[100] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onaltıncı bölüm, sayfa 335, dipnot

[101] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 227

rir. Ve bu da sermayenin değerlenme sürecinde kesintiye, sermaye kayıplarına ve yıkıma neden olur; ve de bunalımlarla açığa çıkar.

Görülüyor ki, doğrudan sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşullarının özdeşsizliği, ya da aynı olmaması, artı-değerin üretildiği koşullar ile bu artı-değerin gerçekleştirildiği koşulların özdeşsizliği ya da özdeş olmaması ile el ele gider. Üretim ve değerlenme dolaysız içsel bir birlik halinde değildir; bu birlik koşullara bağlıdır ve bu koşullar dışsaldır. Ve üretim ve değerlenme süreçlerinin bir birlik oluşturmaları yalnızca rastlantısaldır. Sermayenin başkalaşımına değineceğimiz alt başlıkta göreceğiz ki, sermaye değerin üretken sermaye, meta ve para sermaye aşamaları ya da bu üç süreç birbirinden bağımsız halde bulunur ve her biri diğerinin koşulu olarak hareket eder. Asla dolaysız bir özdeşlik halinde değildir bu süreçler; ama aynı zamanda dolaylı bir dış bağlılık içindedirler. Ve bilinir ki dolaysız üretim sürecinin ürünü olan metalar doğrudan değer olarak ortaya çıkamazlar ve bunlar ancak dolaşım sürecinde bu niteliğe bürünebilirler. Bunların değer olarak "elde edilmeleri" ya da üretilmiş olmaları bir şeyi ifade etmez; bu ürünler ancak satışlarıyla değerlenme niteliklerine kavuşabilirler. Böyle olduğu içindir ki, sermaye bu aşamalarda, bir biçimden diğerine soyunurken engellere takılır.

Marx diyor ki;

"Kullanım değeri olarak ürün, değer olarak kendi kendisiyle çelişki halindedir".[102]

Metanın kullanım değeri onun değişim değeri ile bir karşıtlık içindedir ve bu her iki varoluş biçimi çelişki halinde hareket eder; ve kapitalist bir toplumda başka türlüsü de düşünülemez. Üretim süreci dolaşım süreciyle tamamlanmadıkça ya da üretim süreci dolaşım sürecini geçmeyi başarmadıkça bu çelişki aşılamaz. Do-

[102] Marx, Grundrisse-I, sayfa 307

laşım sınavı ve bu dolaşımda su gibi terleyen para –İşte potansiyel sermaye niteliğinin yitirilebileceği ve sermayenin değer yitiminin yaşanacağı sırat köprüsü.

Kapitalist üretim tarzının ya da sermayenin kendisini üretmesinin iç çelişkisidir bu. Sermaye hem bu çelişkiyi üreterek ve hem bu çelişkiyi aşarak ilerler. Süreğen bir aşma ve süreğen bir yineleme içinde hareket eder sermaye. Kendi gelişmesiyle çatışma içine giren sermaye, bir an gelir uzlaşmaz karşıtlık doğasındaki çelişkileriyle patlamalara neden olur ve bu patlamaların derecesi, "çöküş mü; kriz mi?" beylik sorusuna yanıt olur. Eğer bu patlama kapitalist kabuğu parçalayacak denli derin ve yaygınsa, "kriz" "çöküş"le; yok eğer bu kabuğu parçalayacak denli derin ve yaygın değilse, bu süreç, "çöküş"e varamayan "krizle" sonuçlanır; ve döngü yinelenir.

III/ÜRETİCİ GÜÇLERİ GELİŞTİRME ARACI İLE SERMAYENİN GENİŞLEME AMACI ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

Sermayenin dinamiği üretici güçleri sınır tanımaksızın sarmal halkalar biçiminde genişletmek ve onları ilerleterek son noktasına dek götürmektir. Ne ki burada üretici güçler içinde en temel ve birincil güç olan insanı gemleme, onu tek yanlılaştırma ve kısıtlama çizgisini bir yana bırakarak konuyu ele aldığımız unutulmamalıdır.

Sermayenin, ya da kapitalist üretim tarzının amacı, sermayenin değerini korumak ve sermayenin çoğalmasını, kendini genişletmesini en üst sınıra dek vardırmaktır. Kısaca onun amacı, sermayenin kendisini genişletmesidir. Sermayenin, bu amacına ulaşmak için kullandığı araçsa, "üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşıması", üretken güçlerin hiçbir koşula bağlı olmaksızın geliştirilmesidir. Sermaye üretken güçleri sınırsız bir biçimde geliştirerek artı-değerini artırmak ister. Bunu hem artı-değer

sağlamak ve hem de rakip sermayelerle rekabet için yapar. İşbirliği, işbölümü ve makine aracılığı ile emeğin üretkenliğindeki her artış, sermayeye kol kanat gerer ve onun değerlenmesini, daha fazla kâr elde etmesini sağlar; bu gelişme onun kâr oranında nispi bir azalmaya neden olsa bile, onun kâr kitlesi ya da mutlak sermaye miktarı daima büyümeye yol açacaktır. Ama öte yandan, bu amacına ulaşmak için, yani sermayenin genişletilmesine, onu son sınırına dek vardırma yolunda bazı engellerle karşılaşması bu üretim tarzının kendi iç çelişkisi gereğidir.

Dosdoğruca Marx'a dönüyoruz:

> "Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir araç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektir."[103]

Peki öyleyse onun çelişkisi nedir?

> "...kapitalist üretim tarzının çelişkisi, sermayenin içerisinde hareket ettiği ve tek başına hareket edebildiği, özgül üretim koşulları ile sürekli çatışma içerisine giren, üretici güçleri mutlak bir biçimde geliştirmeye doğru bir eğilim taşımasından doğar."[104]

Çelişki diyor Marx,

> "...genel bir deyişle, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı, mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani, bu değerin gitgide artan bir hızla büyümesini sağlamaktır)."[105]

[103] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221
[104] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 228
[105] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221

Zira gördük ki, üretici güçlerdeki dev ilerleme, kâr oranında nispi düşmeye yol açar. Aynı dev ilerleme, üretkenlikteki artışa neden olup bunun da gerekli-emek süresini adım adım kısaltarak artı-değerin gerçekleşmesini gitgide güçleştirir. Ve dolayısıyla, sermayenin değerlenmesinin değer yitimine doğru kan kaybetmesiyle sonuçlanacağı ve de artan kâr ya da artı-değer kitlesinin ya da sermayede mutlak büyümenin tüketimin dar sınırlarında iflaslara ve sermaye kayıplarına yol açacağıdır. Bu bakımdan tüm bu koşulları hesaba katmadan sınırsız bir üretme amacıyla hareket eden sermayenin üretici güçlerdeki sıçramalı gelişmelerle handikaplara sürükleneceği bu üretim tarzının süreğen bir özelliğidir.

Bu demektir ki, kapitalist üretim tarzı gelişmesinin belli bir noktasında, ya da sermayenin kendisini genişletme amacının belli bir aşamada kendi gelişmesiyle çatışma içine girer ve kapitalist üretim tarzının temel engelinin kendisi olduğunu kanıtlamış olur.

Nasıl mı? Bu nasılın yanıtını Marx'ın uzun ama son derece önemli olan şu pasajında buluyoruz:

> "Kapitalist üretimin gerçek engeli, sermayenin kendisidir. İşte bu sermaye ve onun kendisini genişletmesidir ki, üretimin hem çıkışı ve hem de sonuç noktası, hem itici gücü, hem amacı olarak görünür; üretim yalnız sermaye için üretimdir, ama bunun tersi doğru değildir; üretim araçları, sırf, üreticiler toplumunun yaşama sürecinde, devamlı bir gelişmenin araçları değillerdir. Sermayenin değerinin, büyük üretici kitlelerin mülksüzleştirilmesine ve yoksullaştırılmasına dayanan kendisini koruma ve genişletme sürecinin içerisinde devam ettiği sınırlar yalnız başına hareket edebilirler; -bu sınırlar, sermaye tarafından kendi amaçları için kullanılan ve üretimin sınırsız büyümesine, üretimin kendisinin bir amaç haline gelmesine, emeğin toplumsal üretkenliğinin hiçbir koşula bağlı olmadan gelişmesine doğru yol alan üretim yöntemleri ile sürekli bir çatışma haline girerler. Araçlar-toplumun üretici güçlerinin hiçbir koşula bağlı olmadan gelişmesi-, sınırlı bir amaçla, mevcut sermayenin kendisini genişletmesi amacı ile devamlı çatışma içerisine girerler. Kapitalist üretim tarzı, bu nedenle maddi üretim

güçlerinin gelişmesi ve uygun bir dünya piyasasının tarihsel bir aracı olup, aynı zamanda da, bu tarihsel görevi ile, buna uygun düşen kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışmadır."[106]

Bu demektir ki, kapitalist üretimin önündeki gerçek engel sermayenin kendisidir; onun, üretici güçleri kösteklemesi, dizginlemesidir. Sermaye yalnızca birincil üretici güç olarak insanı tek yanlılaştırıp kısıtlamaz ama o aynı zamanda sabit sermayeye en uygun biçim olarak makine vb. üretici güçleri de kârlarını sağlamada yeterli olmadığı durumlarda bu güçlere de bir sınır koyarak, onların gelişmesini önler. Sermayenin tarihi bu gelişmeye yeterince tanıklık etmiş bulunuyor.

Stalin'in sözleriyle,

"Kapitalizmde tekniğin fırtınalı gelişimini kanıtlayan, kapitalistlerin, ileri tekniğin bayraktarı olarak, üretim tekniğinin, gelişim alanında devrimci olarak sahneye çıktığı kapitalizmin tarihi ve pratiğinden gerçekleri herkes biliyor. Ama kapitalizmde teknik gelişmenin engellendiğini kanıtlayan, kapitalistlerin yeni teknik gelişimi alanında gerici olarak sahneye çıktığı ve sıkça el emeğine geçtiği başka türden gerçekler de biliniyor.

Bu apaçık çelişki neyle açıklanabilir? Yalnızca modern kapitalizmin ekonomik temel yasasıyla, yani azami kâr sağlama zorunluluğuyla açıklanabilir. Kapitalizm, eğer kendisine en yüksek kârı vaat ediyorsa yeni teknikten yanadır. Kapitalizm, eğer yeni teknik ona artık en yüksek kârı vaat etmiyorsa yeni tekniğe karşıdır ve el emeğine geçilmesinden yanadır."[107]

[106] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221-222

[107] Stalin, SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Problemleri, Eserler, cilt 16, sayfa 314

IV/AŞIRI ÜRETİM İLE SINIRLI TÜKETİM ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

Aşırı üretim, üretici güçlerin inanılmaz çabuklukla gelişmesi ile tüketimin dar sınırları arasındaki karşıtlık tabanında ortaya çıkar. Aşırı üretime yol açan, ona dayanak olan şey ise,

> "bir yandan, gerekli geçim araçlarının sınırları içine kapatılan üreticiler kitlesi temelinde üretici güçlerin gemlenmemiş gelişimi ve dolayısıyla kitlesel üretim, öte yandan kapitalistlerin kârının belirlediği engeldir."[108]

Bu engelin kendisi sermayeye dayalı üretimin gözeneklerinden ortaya çıkar; sermayenin değerini koruması ve çoğaltması süreci, aynı zamanda, onun tüm çelişkilerinin, engellerinin de ortaya çıkış sürecidir. Sermayenin üretici güçleri dev adımlarla geliştirmesi ve çoğaltması, değer ve onun içinde taşıdığı artı-değer kitlesinin de çoğalmasıdır.

Üretimin sınırsız olarak genişletilmesi sermayenin doğasında olan bir istek ve onun en başta gelen amacıdır; onun, bu amacına ulaşmada kullandığı araçsa, üretici güçleri sınır tanımadan geliştirmektir. Bu geliştirmenin önüne set çektiği durumların da gelip çattığı dönemlerin olduğunu şimdilik bir yana bırakarak şunu söylemeliyiz ki, kitlelerin sınırlı tüketimi ile, onun, üretici güçlerdeki devrimler üzerinden üretimi sınırsız geliştirmeye doğru yönelişi arasında her daim bir çelişki oluşur. Üretimin sınırını belirleyen tüketicilerin gereksinimleri değil, kapitalistin kârıdır. Bilinir ki artı-değer yasası kapitalizmin temel ekonomik yasasıdır. Bu yasa üretimin ölçüsüzce ve sınırsızca genişletilmesine kol kanat gerer. Kapitalist üretimin tek hedefi elden geldiğince artı-emeği kurt açlığıyla emmek ve bu böylece artı-değeri ele geçirmektir. Karacanın su peşinden koşması gibi, o da artı-emek üzerinden artı-değeri elde etmenin peşindedir. Marx diyor ki, sermaye, ölü emektir ve ancak

---

[108] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 507

vampir gibi canlı emeği emmekle yaşayabilir, ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar.

Zamanında ne de güzel dile getirilmişti:

> "Sermaye.... güvenli bir yüzde 10 kâr ile her yerde çalışmaya razıdır; kesin yüzde 20, iştahını kabartır; yüze 50, küstahlaştırır; yüzde 100, bütün insansal yasaları ayaklar altına aldırır; yüzde 300 kâr ile, sahibini astırma olasılığı bile olsa, işlemeyeceği cinayet, atılamayacağı tehlike yoktur."[109]

Ne demişti, Marx'ın teorik tabanına yaslanıp kapitalizmin ekonomik yasasının en önemli çizgilerini açıklarken Stalin:

> "Kapitalist azami kârın, kendi ülkesinin nüfusunun çoğunluğunun sömürülmesi, yıkıma uğratılması ve yoksullaştırılması yoluyla, başka ülkelerin, özellikle de geri kalmış ülkelerin halklarının köleleştirilmesi ve sistemli bir şekilde yağmalanması yoluyla ve son olarak da azami kârın garantilenmesine hizmet eden savaşlar ve ekonominin askerileştirilmesi yoluyla azami kârın güvence altına alınması"[110]

Artı-değeri gele geçirmek için rakip kapitalistler arasında kıyasıya bir yarıştır sürer gider. Her kapitalistin temel eğilimi, olabildiğince, en çeşitli sömürü araçları yoluyla doymak bilmez çizgide en büyük artı-değeri gerçekleştirerek kitlesel ölçüde meta üretmektir. Gene her kapitalistin temel eğilimi, iç ve dış pazarın ve de dünya pazarının pastasından olabildiğince büyük parçayı ele geçirmek için rakip kapitalistlerin ayağını kaydırmak ve pazardan silmektir.

Demek ki,

a) genişleyen yeniden üretimi en büyük boyutlarda yerine getirerek üretimi sınırsızca genişletmek kapitalizmin doğasında vardır ve bu, sermayelerin niteliğiyle de uyumludur;

[109] Marx, Kapital, birinci cilt, Ouzbirinci bölüm, sayfa 779

[110] Stalin, Eserler, SSCB' de Sosyalizmin Ekonomik Problemleri, cilt-16, sayfa 313

b) kapitalizm, pazarları ele geçirme mücadelesini öngörür. Sermayeler rekabet eder. Kapitalizmin niteliği bir tek değil, bir çok sermayenin bir arada bulunmasıyla karakterize olur. Biz Marx'ın bilimsel çözümlemelerinden biliyoruz ki, karşısında başka sermayelerin olmadığı evrensel bir sermaye yalnızca anlamsızlıktır; başka bir şey değil.

Marx demiştir ki:

> "Sermayenin varlığı, ancak birçok sermayenin varlığıyla olabilir."[111]

Sermayeler olmadan kapitalizm varolamaz. Bu yarışta güçlü olan, sanayiin teknik temelinde devrimlerle yenilikler getirerek, üretimi ucuzlatarak metalarda ucuzluk yaratan piyasayı ele geçirir ve kazanır. Emek üretkenliğindeki artış kâr oranlarını düşürür ve,

> "düşen kâr oranı nedeniyle rekabet savaşımı başlar."[112]

Rekabet, metaların ucuzlatılmasıyla verilir. Aynı koşullar, yani düşen kâr oranının yol açtığı rekabet ortamı aşırı üretime yol açar. Birikim ve genişleyen yeniden üretim daha büyük çapta verilir. Büyük çapta gerçekleşen üretim ve ucuzlayan metalar emek-gücünün değerini de ucuzlatır ve böylece işçinin alım gücü de düşmüş olur. Kapitalist üretim sürecinin ilerleyen gelişmesi, emekçilerin yoksullaşması ve sömürülmesinin genişlik kazanması ile birlikte olur. Kapitalistlerin üretimi sınırsız geliştirmeye doğru yönelişleri ile kapitalistler tarafından zar zor geçinmeye zorlanan gerçek tüketicilerin alım güçlerindeki azalma, kapitalist üretimde aşırı üretime neden olur. Marx büyük eserinde defalarca yinelemiştir ki, sermaye, pazarın dar kapasitesini dikkate almadan üretir; sermaye, ödeyebilme gücü sınırlı olan üretken emekçilerin gereksinmelerini dikkate

[111] Marx, Grundrisse-I, sayfa 314
[112] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 224

almadan üretir; sermaye, üretici güçleri sınırsızca geliştirir (ama çoğu kez bunlara da engel koyar), ve bu geliştirme üzerinden bu güçlerin belirlediği sınıra dek üretir; çünkü sermaye, emeği ne denli çok sömürürse o denli çok şişinmiş olur ve bunun yolu da yeniden-üretimi ve birikimi genişletmekle olur.

Dinlemeye devam ediyoruz Marx'ı

> "...kapitalist üretimin bütün hedefi, olabilen en büyük artı-emeği ele geçirmektir; başka deyişle, belli bir sermayeyi kullanarak, ister işgününün uzatılması yoluyla olsun, ister işbirliği, işbölümü, makine vb. aracılığıyla emeğin üretkenlik gücünü artırarak olsun, kısaca geniş ölçekli üretim, yani kitlesel üretim yoluyla, olabilen en büyük miktarda doğrudan emeği fiiliyata geçirmektir. Demek ki, pazarın sınırlarını dikkate almaksızın üretmek, kapitalist üretimin doğasında vardır."[113]

Görülüyor ki, kendisi amaç olan kapitalist üretim, Marx'ın sözünü ettiği geniş ölçekli üretim ya da başka bir ifadeyle kitlesel üretim, kendisine denk gelebilen, onu karşılayabilen tüketime karşılık düşmez; yani tüketim genişleyen büyük çaplı üretime, bizzat kendisi amaç olan üretime tekabül eden bir genişlemeye denk düşmez; tüketimde üretime tekabül eden genişleme olmaksızın bir üretim çizgisidir sermayenin girdiği kulvar. Bu demektir ki, aşırı bir üretim ortaya çıkar; ve üstelik kapitalist üretimin genişlemesi ve gelişmesi bu gediği daha da büyüten çizgide ilerler.

Marx'a dönüyoruz:

> "Aşırı-üretim, halk kitlesinin hiçbir zaman ortalama gerekli geçim araçları miktarından fazlasını tüketemeyişi ve dolayısıyla tüketimlerinin emeğin üretkenliğine tekabül ederek büyümeyişi olgusundan kaynaklanır."[114]

---

[113] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 500

[114] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 451

Kapitalizme dayalı üretimin en başta gelen hedefi kâr elde etmektir; ve tüketim bu tablonun dışındadır. Tüketim ancak onun bu amacına, yani kâr amacına hizmet ediyorsa sermaye ona gereksinim duyar, yok eğer bu amacına hizmet etmiyorsa sermaye için tüketim her türlü anlamını yitirir. Zira, gereksinimleri üzerinden insan sermayenin görüş alanının daima dışında kalan bir nesnedir.

Marx'a kulak veriyoruz:

> "Kapitalist üretimin doğrudan amacı meta üretimi değildir, artı-değer ya da (gelişkin biçimiyle) kâr üretimidir, hedef ürün değil, artı-üründür. Emeğin kendisi de bu bakış açısından, yalnızca, sermaye için kâr ya da artı-ürün yarattığı ölçüde üretkendir. İstihdam edilen üretken emek kitlesi, yalnızca, artı-emek kitlesinin, o emek eliyle –ya da ona oranla- büyüyüşü ölçüsünde sermayeyi ilgilendirir. Bizim gerekli-emek zamanı dediğimiz şey, yalnızca bu çerçevede zorunludur. Bu sonucu vermediği taktirde, gereksizdir ve tasfiye edilmelidir.
>
> Kapitalist üretimin değişmez amacı, en az sermaye harcamasıyla en çok artı-değeri ya da artı-ürünü üretmektir; bu amacın, işçileri aşırı çalıştırılarak başarılamayışı ölçüsünde sermayenin eğilimi, belli bir ürünü olabilecek en az harcamayla üretmektir –güç ve harcama tasarrufu...
>
> Bu anlayışta, işçilerin kendileri, kapitalist üretimde her ne iseler, öyle belirirler –kendileri bir sonuç ifade etmeyen ve üretimin amacı olmayan, basitinden üretim araçları olarak belirirler."[115]

Günümüzde toplumsal emeğin üretkenliğinin üretim yöntemlerindeki dev sıçramalarla ulaştığı gelişmenin koşullandırdığı ve dağ gibi yığılı metalarla bu gelişmenin gerisinde bir tüketime mahkum edilmiş üretken emekçilerin alım gücü arasındaki uçurum kapatılamaz bir biçimde açıldıkça açılıyor ve sermayenin aşırı-üretim üzerinden uzatmalı kronik depresyonu bir türlü adamakıllı geçmiyor. Sınırlı talep sınırsız üretim çatışması kapitalistin kafasını duvara çarpıyor. Kafasını duvara çarpıyor çünkü, sermayenin gelişme düzeyi ne denli ileri ise, üretimin ve tüketimin oluşturduğu frenleyici

[115] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onsekizinci bölüm, sayfa 524-525

engeller o denli büyük ve yaygın olur.

Kapitalist üretim koşullarında, pazar, sürekli büyüyen üretime eşlik edemez. Zira, sürekli genişleyen üretim sürekli genişleyen pazarı talep eder; ne ki pazardaki genişleme üretimdeki hızlı genişlemeye ayak uyduramaz; uyduramayınca da aşırı üretim kapıyı çalar. Dolaşım sürecinde ya da yeniden-üretim sürecinde ve daha da ötesi sermayenin genişleyen yeniden-üretim sürecinde öyle bir noktaya gelinir ki, sermayenin bu sarmal hareketinde, pazar, üretim için engel olduğunu ortaya koyar ve pazar mallarla dolup taşar –aşırı üretim.

Doğrudan üretim koşulları ile pazar birbirlerine içten bağlı, dolaysız bir iç birlikteliğe sahip değil, tersine her ikisi de bağımsız iki faktördür. Pazar ve üretim ayrı ayrı yerlerde ve ayrı zamanlarda dururlar. Bu bakımdan üretimdeki genişleme pazardaki genişlemeye denk gelmeyebilir. Eğer pazar genişletilmesi için koşullar yoksa ya da bu genişleme üretimdeki genişlemenin gerisindeyse, ya da yeni açılan pazarlar, üretimin çok hızlı adımlarla genişlemesinin gerisinde kalmışsa, bu yeni pazar da üretimin dev gelişmesi karşısında dar kalmaya mahkum kalır. Ne var ki ve ileride, sermayenin bunalımını işleyeceğimiz bölümde göreceğiz ki, sermaye daralan pazarların yarattığı engelleri aşmak için dışa doğru açılacak ve sermayenin kendisinde verili olan şeye girişecektir: Dünya pazarı.

Ve böylece o, iç pazardan dış pazara, oradan sömürge pazarına ve oradan da dünya pazarına doğru genişleyerek bu çelişkisini çözmeye çalışır. Ne ki ondaki doymak bilmez üretme ve kâr etme hırsına bu yeni pazar da dar gelecektir.

Demek ki üretim ile tüketim, arz ile talep arasında bir özdeşlik durumu yoktur. Pazarın ve tüketicilerin talebini göz önüne almayan bir üretimdir sermayeye dayalı üretim. Ricardo türünden iktisatçılar genel aşırı üretimi yadsır; ve yalnızca kısmi aşırı-üretimi kabul eder. James Mill gibi iktisatçılar arz ile talebi özdeş sayar ve alım ile satımların metafizik birliğinden hareket ederler. Ya da Ramsay örneğinde olduğu gibi kapitalist üretimi dolaysızca kullanım değe-

rine dayalı üretim olarak ele alıyorlar. Genel olarak söylenen şudur: Arz taleptir ve talep de arzdır. Alış satıştır ve satış da alış ya da üretim ile tüketim aynı şeydir ve bu iki yanlı süreç içinde ya da ilişki içinde herhangi bir oransızlık yoktur; dolayısıyla fazlalık da olamaz.

Önce aşırı-üretimi yadsımanın bir savı olarak üretim ile tüketimin aynılığını ve sonra arz ile talep arasında bir özdeşliğin olup olmadığını ya da arzın kendisinin belirli değerde belirli bir ürün için olan talep olup olmadığını ele alalım.

Üretim ile tüketim aynı olabilir mi? Ya da üreticiler ile tüketicilerin özdeşliğinden söz edilebilir mi? Eğer sermayeye dayalı üretim değil de kullanım-değerine dayalı üretim söz konusuysa, yani takasa dayalı üretim üzerinden soruna bakılacaksa, bu doğrudur; yok eğer söz konusu olan sermayeye dayalı üretim ise, burada bir aynılıktan söz edilemez; oransızlık ve fazlalık her zaman mevcuttur ve dolayısıyla üreticiler ile tüketicilerin özdeşliği tezi yanlıştır.

Dolaşım ve değişimin çemberinin çok dar olduğu köleci gibi toplumlarda ya da toplumun önemli bir bölümünün kendi emeği ile kendi gereksinimlerini karşıladığı durumlarda doğrudan kullanım değeri söz konusudur ve takas işlemlerinde dolaysızca bir özdeşlik söz konusudur. Ne ki, kapitalist üretimde, dolaşım üzerinden değişimi hesaba kattığımızda görürüz ki, burada takas yoktur, dosdoğruca değişim vardır ve hem de tüm noktalarda. Buradaki emek, değişim değeri yaratan emektir. Ve bu emek çizgisinde özdeşlik olamaz. Üretici kendi ürününün tüketicisi değildir.

Öte yandan sermayeye dayalı üretim, tüketicileri alıcılar olmaktan dışlar. İşçileri alalım. Kapitalist bir toplumun egemen olduğu bir yerde işçiler tüketiciler olarak dosdoğruca alıcı olabilirler mi? Hayır olamazlar. Olamazlar çünkü, işçilerin aldığı şey geçim araçlarıdır, yani bireysel tüketim malzemeleridir. Bunlar üretken tüketime giren araçları almazlar, onların tüketicisi değildirler. Yani onlar, ne üretim malzemelerinin, ne petrol ve kömürün ve ne de diğer değişmeyen sermayenin alıcısıdırlar. Evet, Marx'ın sözünü ettiği gibi, onlar makine ve hammaddeyi üretken biçimde tüketirler

ama, bunu kapitalistler için tüketirler, kendileri için değil. Dolayısıyla, sanayi için tüketimde, işçiler, tüketici olmaksızın üreticidirler diyor Marx.

Sözü doğrudan Marx'a bırakıyoruz:

> "Ücretli emekçiyle kapitalist arasındaki ilişkinin yalnızca kendisi bile: 1. Üreticilerin çoğunluğunun (işçilerin), kendi ürettikleri ürünlerin geniş bir bölümünün, özellikle üretim araçlarıyla hammaddelerin tüketicileri (alıcılar) olmadıklarını gösterir; 2. Üreticilerin çoğunluğunun, işçilerin, ürettiklerine denk bir miktarı, o denk miktardan daha fazlasını yani bir artı-değeri, bir artı-ürünü üretirlerse tüketebildiklerini gösterir. Her zaman aşırı-üreticiler olmak zorundadırlar; kendi gereksinimlerinin sınırları içinde tüketici ve alıcı olabilmek için bu gereksinimin üstünde ve ötesinde üretmelidirler."[116]

Demek ki, işçiler salt kendi geçim araçlarının alıcıları olarak tüketicidirler; hammadde ve makine gibi araçların tüketicileri değildirler. Ve demek ki, işçiler artı-değeri ürettikleri sürece tüketebilirler ve onu gerçekleştirmedikleri zaman tüketimleri durmak zorundadır.

Geriye şu soru kalıyor ki, o da, sermayeye dayalı üretimde, üretildiği kadar tüketilebilir mi? Hayır. Çünkü, sermaye buna sınır koymuştur. Kapitalist üretim, tüketimin sınırlarını dikkate almayan bir üretimdir ve dolayısıyla bizzat kapitalist üretimin karakteri, niteliği ve doğası tarafından, yani sermaye tarafından sınırlandırılmıştır tüketim. Hem doymak bilmez bir aşırı üretim, ve hem de tüketime konan sınır, bizzat sermayenin kendisinde verilidir ve bu üretim biçiminin de en tipik yanıdır.

Marx ayrıca açıklar ki, her kapitalistin kendi işçisi kendisi için tüketici değildir, işçisi ile olan ilişkisi emek-sermaye ilişkisidir. Ama her kapitalist kendi işçisi dışındaki geri kalan tüm işçi sınıfını tüketici olarak görür.

---

[116] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 499

Marx'ı dinliyoruz:

> "Kapitalist üretim tarzındaki çelişki: meta alıcıları olarak emekçiler, pazar için önemlidir. Ama kendi metalarının –emek gücünün- satıcıları olarak, kapitalist toplum bunları asgari fiyatta tutma eğilimindedir."[117]

Dolayısıyla, her kapitalist kendi işçisini tüketici görmeyip onunla olan ilişkisini emek-sermaye ilişkisi içinde ele aldığı için, mümkün olduğunca kendi işçisinin emek-gücünü değerinin altına çekerek ücretini düşürmek isterken; geri kalan tüm bir işçiler kitlesini tüketici olarak, yani kendi ürettiği metaların alıcısı olarak ele almak ister.

Dolayısıyla,

> "Bunların sayısı -sanayi nüfusunun sayısı- ve onların kullanabileceği para yığını ne kadar büyük olursa, sermaye için değişim alanı o kadar büyüktür."[118]

Bu gelişmenin götürdüğü yeri de şöyle çözümlüyor Marx:

> "Malthus'un dediği gibi, 'herhangi bir meta üzerindeki kârın gerçek varlığı, onu üretmiş olan işçiden başka birinin talebini varsayar', ve bundan dolayı işçinin kendi talebi hiçbir zaman yeterli bir talep olamaz. Bir üretim başka birini harekete getirdiği ve dolayısıyla öteki sermayenin işçilerini tüketici olarak yarattığı için, üretimin kendisi tarafından sağlanmış işçi sınıfı talebi, her bir sermaye için 'yeterli talep' olarak görünür. Üretimin kendisi tarafından sağlanmış olan bu talep, bir yandan, işçilerle ilgili olarak üretmesi gereken oranın üstünde bir üretime götürür; götürmek zorundadır; öte yandan da, işçinin kendisinin talebinden başka talep kaybolursa ya da azalırsa, çöküş dönemi gelir. Sermayenin kendisi işçilerden gelen talebi –yani bu talebe dayalı ücretin ödenmesini- bir kazanç olarak değil, bir kayıp olarak görür. Yani sermaye ile emek arasındaki içkin ilişki etkisini gösterir. Bura-

[117] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onaltıncı bölüm, sayfa 335, dipnot

[118] Marx, Grundrisse-I, sayfa 319

da gene sermayelerin rekabeti, birbirlerine karşı ilgisizliği ve birbirlerinden bağımsızlığı vardır, bu da bir sermayeyi öteki tüm sermayelerin işçilerine karşı, işçi değillermiş gibi davranmaya götürür. Üretimin gerekli oranın üstüne itilmesinin nedeni budur."[119]

Ne ki, Ricardo türünden iktisatçılar, üretimin üretim maliyeti tarafından düzenlendiğini ve dolayısıyla üretimin kendi kendini düzenlediğini ileri sürmektedirler. Onlara göre, bir üretim alanında değerlenmeyen sermaye bir başka üretim alanına kayarak kendi kendini düzenliyor ve böylece aşırı-üretimin önü kesilmiş olur.

Bu iddia da iki bakımdan yanlıştır:

Birincisi ve en önemlisi, burada aşırı-üretime yol açan şey, sermayenin üretken sermaye türleri arasında değildir; doğrudan üretim sürecindeki sermaye ile sermayenin bir başka türü, yani doğrudan üretim sürecinin dışındaki para sermaye olarak duran türü arasındaki, yani sanayi sermayesi ile ödünç alınan sermaye arasındaki gediktir aşırı-üretimi doğuran çelişki.

İkincisi, bir üretim alanında değer kaybeden sermaye, bir başka alana, kendisi için gerekli olan kârlı olan alana giderek üretimin kendi kendisini düzenlemesi bile, kendi içinde süreğen bir çelişkinin sürekli düzeltilmesi yoluyla ancak olasıdır. Kendi kendisini dengeleyerek düzenleyen sermayeler arasında dengesizlik, ahenksizlik ve orantısızlık bu üretim tarzının kendi doğasında saklıdır. Bu bakımdan üretim ve tüketimi birbirine tekabül eden şeyler olarak ele alamayız ve aralarındaki oransızlığın ve dolayısıyla aşırı-üretimin ortaya çıkmasını bu tablonun dışına koyamayız. Kapitalist tablonun kendisi hem oransızlığı hem oranı birlikte içerir. Oran oransızlık ile, ahenk ahenksizlik ile, aşırı-üretim ile eyerlidir kapitalizm üzerine kurulu bir üretim tarzında.

Emeği ücretli emek, sermayeyi sermaye olarak hesaba kattığınız sürece varacağınız yer budur. Aşırı-üretimin engellenebilmesi

[119] Marx, Grundrisse-I, sayfa 320

ancak takas mantığıyla mümkündür. Metaların satıcısı dolaysız alıcısı olamaz kapitalizmde. Üretimin yolunu kesen dolaşım ve değişimdir. Sermayeye dayalı üretimde değişim, üretim ile aynı noktalarda, aynı zaman ve mekanda ve üstelik içten bağımlı bir biçimde yan yana durmaz. Bunlar ayrı ve bağımsız şeylerdir. Bu ayrılık ve bağımsızlık, üretimin eşanlı ve dengeli gelişmesi önündeki asıl engel olur.

Nedir ki, evrensel ya da genel aşırı-üretimi yadsıyan Ricardo, göreli aşırı-üretimin olabilirliği çizgisinde yürüyor. Ona göre, bazı metalar pazarda fazlalığa yol açabilir. Ona göre herhangi bir üretim alanında pazar metaya boğulmuş olabilir ama, bu genel aşırı-üretime yol açmaz. Yani bazı metalar açısından fazladan bir üretim söz konusu olabilir; göreli aşırı-üretimdir bu; ama evrensel aşırı-üretim değildir.

Söyledikleri özetle şudur: Yalnızca bazı ticari mallarda aşırı-üretim vardır; yalnızca bu belli başlı mallarda aktif aşırı-üretim ortaya çıkar. Bu mallar, örneğin fabrikalarda kitlesel olarak üretilen mallardır. Bu kitlesel olarak üretilen mallarda aşırı-üretim varolduğu için bu ticari maddelerde göreli ve pasif aşırı-üretim açığa çıkar. Söz konusu düşünceye göre de zaten evrensel aşırı-üretim olamaz. Eğer evrensel aşırı-üretim olsaydı, tüm alanlar birbirlerine karşı aynı konumu paylaşacağı için aşırı-üretim aşırı-üretimi dışlardı. Onlara göre göreli aşırı-üretim, birkaç alandaki fiili aşırı üretimin başka alanlardaki aşırı-üretimi açığa çıkarmasıdır. Bazı mallardaki eksik üretim, aşırı-üretimin nedeni olarak görülemez.

Bir alandaki aşırı-üretimi bir başka alandaki eksik üretimle açıklamak diyor Marx,

> "eğer üretim birbiriyle oranlı olsaydı aşırı-üretim olmayacaktı, demektir."[120]

Oysa bir metadaki aşırı üretim kendisiyle bağlantılı bir başka

[120] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 510

metanın aşırı üretimini içine çeker.

Marx diyor ki, varsayalım ki, demir, pamuk, keten, ipek ve yün kumaşta aşırı-üretim vardır; bu diyor, o zaman, örneğin çok az kömür üretildi, bu sözü edilen aşırı-üretimin nedenidir denemez. Çünkü yukarıda saydıklarımızın birinin aşırı-üretimi diğerindeki aşırı üretimin koşulu olarak iş görür ve o alandaki aşırı-üretimi de bu tablonun içine çeken etki yapar. Bu düşünce sahiplerine göre, pazar eşanlı olarak genel bir meta fazlalığına boğulamaz.

Dolayısıyla aşırı-üretim ancak göreli aşırı-üretim olarak kalır ve bunun genel aşırı-üretime dönüşmesini önleyen şey ise, rekabetin kendisi ve üretimin kendisini düzenlemesidir. Burada yadsınan şey, tüm üretim alanlarında eşanlı olarak pazarın genel bir mal fazlalığıyla dolup taşmasıdır.

Marx der ki,

> "Ricardo'nun ve başkalarının aşırı-üretim, vb. (tezine-ç.) karşı ortaya koydukları tüm itirazları, burjuva üretimini ya alım ile satım arasında herhangi bir ayrımın olmadığı bir üretim biçimi –doğrudan takas- ya da toplumsal bir üretim olduğu görüşüne dayanır; öyle bir toplumsal üretim ki, sanki bir plana göre, toplum kendi üretim araçlarını ve üretken güçlerini, çeşitli toplumsal gereksinimlerin giderilmesi için gereken ölçü ve derecede dağıtır ve her üretim alanı, o alanda gerek duyulan gereksinimi karşılayacağı toplumsal sermaye payını alır. Bu kurgu, tamamen, burjuva üretimin kendine özgü biçimini kavrama yetersizliğinden kaynaklanır ve bu yetersizliğin kaynağı da tıpkı belirli bir dine inanan ve o dini en üstün din olarak gören ve onun dışındakileri sahte din sayan kişinin tutkusu gibi, burjuva üretimini, üretim işte böyle olur diye algılama tutkusudur."[121]

Arz taleple özdeş midir? James Mill, demiştir ki,

> "arz kendisine karşı olan talebe eşittir, yani talep ve arz bir-

[121] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 50

birini karşılar"

Bu denklem, sermayedeki değerlenmede, değişimi yok sayan çözümsüzlük verileri üzerine kurulmuştur. Değerin emek-zamanı tarafından belirlenmesinde değişimi dışarıda tuttuğunuz an, arz ile talep özdeş olur ama, bu sermaye üzerine kurulu üretim olmaz. Bu, olsa olsa basit dolaşım çizgisindeki bir üretim olur.

Dinliyoruz Marx'ı:

> "Ancak burada şurası unutuluyor ki, değişim yapılması zorunludur ve bu da (son aşamada) kullanım değerine bağlıdır. Dolayısıyla Mill'in dediği gibi, talep ve arz birbirini karşılamıyorsa, bunun nedeni, belli bir üründen (arz edilen) çok fazla ve çok az, değişim değeri değil, kullanım değerini etkiler. Arz edilen üründen, bunun 'kullanılmışından' daha çoğu vardır; işin can alıcı noktası bundan ileri gelir. Öyleyse aşırı üretim kullanım-değerinden ve dolayısıyla bizzat değişimden kaynaklanır. Say bu fikri büsbütün saçmalaştırarak der ki: ürünler yalnız ürün karşılığında değişilir; öyleyse, bütün olarak, birinden çok fazla, ötekinden çok az üretilmiştir. Burada unutulan şudur: 1) değerler değerler karşılığında değişilirler ve bir ürün, eğer değer ise, o zaman başka bir ürün karşılığında değişilir; yani ürün para ise ya da para oluyorsa değişim vardır; 2) değer emek karşılığında değişilir. Adamcağız, gerçekte değişim-değeri değil, kullanım-değeri söz konusu olduğu için, basit değişimin, gerçekte aşırı üretimin olanaksız bulunduğu yönüne ayak basıyor. Aşırı üretim yalnızca değerlenme ile ilgili olarak meydana gelir ve başka bir şey de değil."[122]

Kapitalist çizgide arz ile talep birbirine tekabül etmez; etmez çünkü, toplam toplumsal sermaye, bir ürünün üretimini diğer alanın tüketimini kavrayacak, ona denk gelecek biçimde dağıtamaz; bu, sermaye değil, sermayeler biçiminde, yani rekabet çizgisinde varolan sermayeler ortamında olanaksızdır; eğer böyle olsaydı kapitalizm olmazdı.

Üretim ile tüketim, arz ile talep, alıcılar ile tüketiciler vb. arasın-

[122] Marx, Grundrisse-I, sayfa 322-323

da kapitalizmin doğasında varolan bu ahenksizlik, oransızlık ya da dengesizlik hali nasıl çözüme kavuşur?

Biz, Marx'ın teorisinden biliyoruz ki, herkesin kendisi için çalıştığı ve bilinmeyen bir pazar için ürettiği bir tabloda, farklı farklı üretim dalları arasındaki karşılıklı uygunluk ve orantılılık ya da görece denge, ancak bir dizi dalgalanma üzerinden süreğen bir düzeltme dışında olanaklı değildir.

Genel aşırı-üretimlerle kendisini açığa vuran bu dengesizliğin düzeltilmesinde ekonomik bunalımlar, bozulan dengeyi yeniden kuran şiddetli patlamalar olarak burjuva üretim biçiminde verili olarak bulunur.

V/ SERMAYENİN DEVRİ

Marx Kapital, ikinci ciltte, sermayenin devrini şöyle tanımlar:

> "Bir sermaye tarafından çizilen ve bireysel bir hareket değil de devresel bir süreç amaçlayan devreye, onun devri denir. Bu devrin süresini, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamı belirler. Bu toplam zaman, sermayenin devir zamanını oluşturur."[123]

Sermayenin devir zamanı belli bir sermaye değerin belli bir biçim içerisinde yatırıldığı andan, üretim süreci ile dolaşım sürecinden geçerek aynı biçim içerisinde geriye dönmesi olduğuna göre, bu süre ne denli kısa ise, artı-değer o denli büyük, bu süre ne denli uzunsa artı-değer o denli azdır. Bu demektir ki, üretim zamanı ile dolaşım zamanındaki kısalmalar devir dönemini kısaltır ve bu kısalmalar üzerinden de artı-değer miktarı çoğalır. Devir dönemi boyunca atıl kalan sermaye miktarı ne denli küçükse, yani devir döneminin kısalığı üzerinden atıl kalan sermaye kısmının da bütün sermayeye oranla küçük kalmasından dolayı elde edilen artı-değer o denli fazla olur.

Bu da kâr oranını artırır:

---

[123] Marx, Kapital, ikinci kitap, Yedinci bölüm, sayfa 167

"Ama, kâr oranı yalnız, üretilen artı-değer miktarının, bu üretimde kullanılan toplam sermayeye bağıntısını ifade ettiği için, bu türden herhangi bir kısalmanın kâr oranını artıracağı açıktır."[124]

Bunun içindir ki, kapitalistler bu süreyi git gide kısaltmak yolunda büyük çaba harcarlar. Ancak bu kısaltmanın da kendi içinde sermaye için taşıdığı engeller olacağı unutulmamalıdır.

Demek ki burada kilit sorun, üretim zamanı ve dolaşım zamanıdır; ve bu her iki zamandaki kısalma ve uzama kâr oranı üzerinde etkide bulunur. Marx tarafından Kapital ikinci ciltte genişçe tahlil edilen bu konuya Kapital, üçüncü ciltte de geri dönüldüğünü belirtelim. Bu sözünü ettiğimiz yerde Marx'ın tanıtladığı şudur başka şeylerin yanında: Sermayede kısalan devir dönemi artı-değer üretimi ve kâr üzerinde etkin olur. Örneğin, 500 birimlik bir değişen sermaye ile bir de 5000 birimlik değişen sermayeyi ele alalım. Bunlardan 500'lük sermayenin yılda 10 ve 5000'lik sermayenin de yılda bir defa devrettiğini varsayalım. Bu her iki değişen sermaye de aynı miktarda artı-değer üretir. Yani 500'lük sermaye de 50000'lik sermaye kadar artı-değer üretir; çünkü, bu sermaye yılda on defa devrederek 5000'lik sermayeyle arayı kapatır. Buradan anlaşılır ki, devir döneminin kısa oluşu, yani sermayenin devretme sayısı artı-değer ve dolayısıyla kâr üzerinde etkinlik sağlar. Farklı devir dönemlerine sahip sermayeler farklı kâr oranları üretirler.

Bu demektir ki,

"aynı organik bileşimdeki sermayelerin kâr oranlarının, bunların devir dönemleri ile ters orantılı oldukları" apaçıktır.[125]

Artı-değer miktarı ve bunun üzerinden kâr oranı devir döneminin iki kesimi olan üretim ve dolaşım zamanının toplamını ifade

[124] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Dördüncü bölüm, sayfa 67-68
[125] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Sekizinci bölüm, sayfa 137

ediyorsa, kapitalist üretim tarzının kendisinde meydana gelen ilerlemeler ile bu zamanın kısaltılması artı-değer miktarı ve kârda artışı sağlayacaktır. Devir döneminde art arda meydana gelen artışlar sermayeye iti kazandırır.

Burada çıkış noktası iki şeye bağlıdır: Üretim zamanı ve dolaşım zamanı. Üretim zamanını kısaltmanın yolu, toplumsal emek üretkenliğinde meydana gelen artışla sağlanır. Sanayiin teknik temelindeki devrimler, yani üretici güçlerdeki dev gelişmenin üretim yöntemlerinde yol açtığı fevkalade devrimler üretim zamanında kısaltmalara yol açar. Kapitalist üretim biçiminin genişlemesi ve gelişmesi ile eskiden daha uzun sürede yapılan işlerin bu yeni gelişme döneminde daha kısa sürede yapılması üretim zamanında kısalmaya ve dolayısıyla sermayenin devrinde artışlara varır.

Burada altı çizilmesi gereken bir nokta var: Sanayi ilerlemenin üretim zamanında meydana getirdiği kısaltma, eğer sabit değişmeyen-sermayenin değerinde bir artışla birlikte meydana geliyorsa, bunun kâr oranlarında bir yükselmeye yol açmayacağı açıktır; yok eğer toplam sermaye yatırımlarında bir artışı birlikte getirmiyorsa, bunun kâr oranlarında bir yükselmeye sağlayacağıdır. Öte yandan, Kapital, üçüncü ciltte, Engels'in sözleriyle, "...metaların üretim maliyetlerini, üretimde yapılan sürekli devrimlerle gitgide düşürmeye uğraşan"[126] sermaye hem üretim zamanını kısaltır ve hem de bu yolla kâr oranında yüksek bir oranı sağlar.

Dolaşım zamanını kısaltmanın yolu ise, ulaşım ve iletişimde meydana gelen ilerlemelerdir. Engels'i yineleyerek söylersek, "ulaştırma ve iletişimdeki devrim" ve "ulaşım ve haberleşme araçlarıdır" dolaşım zamanını kısaltan ve dolayısıyla devir dönemindeki artışla kârlarda yükselemeye yol açan temel etmenler.

Kapital, üçüncü ciltte Engels açıklar ki:

> "Son elli yıl, bu alanda, ancak, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimi ile kıyaslanabilecek bir devrim yaratmıştır. Ka-

[126] Engels, Kapital'in üçüncü cildine ek, Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ekler, sayfa 793

rada, kaplama şoselerin yerini demiryolları almış, denizde, ağır yollu ve düzensiz yelkenli tekneleri, süratli ve güvenilir buharlı gemiler ile geri plana itilmiş, yer yuvarlağının her yanı telgraf telleri ile örülmüştür. Süveyş kanalı, Doğu Asya ile Avustralya'yı bütünüyle buharlı gemilerin gidiş-gelişine açmıştır. Doğu Asya'ya yapılan bir meta sevkıyatının dolaşım zamanı 1847'de en az on iki ayken...şimdi bir o kadar haftaya indirilmiştir...Toplam dünya ticaretinin devir dönemi, aynı ölçüde azalmış ve bu işte kullanılan sermayenin etkinliği iki-üç kat artmıştır. Bunun, kâr oranı üzerinde etkili olduğunu söylemeye bile gerek yoktur."[127]

Üretim zamanını kısaltmada sermaye dinamizmini hala korumasına karşın, dolaşım zamanında bazı sorunların ortaya çıkacağı yadsınamaz haldedir İletim alanında sermaye devrimler yapmaya devam ederken, ulaşım alanı için aynı şeyler söylenemez. Sıradan insan da bilir ki, borsa işlemleri saniyeliktir dünyanın her iki yakası için. Bankadaki hesaplardan herhangi bir miktar dünyanın herhangi bir yerine anında nakledilir hale gelmiştir iletişimdeki devrimler üzerinden.

Fakat ulaşım açısından, malların taşınması açısından aynı şeyi söylemek pek mümkün gözükmüyor ve fakat bu alanda belli bir noktaya gelindiği de ortadadır. Örneğin herhangi bir metanın dolaşımı, iletişimdeki meblağların nakli kadar hızlı olamıyor. Yerkürenin bir ucundan diğerine meta ürünün nakli büyük gemiler ve transport uçakları ile yapılabiliyor ancak. Bu alanda uçaklarla ya da gemilerle yapılan nakil belli bir sınırda daha fazla gelişemeyecek noktaya gelip dayanmıştır şimdilik. Dolayısıyla bu alandaki meta dolaşımındaki hızı yükseltmek için gerçek bir ilerlemenin bu alanda sağlanmasının önü tıkanmış bulunuyor.

Ulaşım ve iletişimdeki sıçramalı gelişmeler ya da devrimler toplam dolaşım ve devir zamanını kısaltmasına karşın, bunun meta sermayenin atıl kalma zamanını çoğaltan etkileri de yok değildir. Örneğin, ulaşım ve iletişim araçlarındaki dev gelişmeler dünya

[127] Engels'in ara açıklaması, Marx, Kapital, üçüncü cilt, Dördüncü bölüm, sayfa 68

pazarı için iş yapmayı zorunlu hale getirir ve bu zorunluluk geliştikçe ve genişledikçe de dolaşım zamanındaki uzun dönemler, toplumsal sermayenin meta-sermaye aşamasında kalan bölümü de hem nispi ve hem mutlak olarak büyür. Bunun da dolaşım zamanında atıl halde kalan sermayede bir çoğalmaya yol açacağı açıktır. Ve bu aşamada kalma süresi uzadıkça da sermaye için gene tehlike çanları çalar; zira, metanın dolaşım süresinin uzaması pazar fiyatlarındaki olası değişiklik için bunalım olasılığını içerir.

Ve bu açıdan baktığımızda taşımacılık ve meta alım satım işlemlerinde sermayenin dolaşım zamanı daha fazla kısaltılamayacak sınıra ulaşmış haldedir ve ulaşımdaki dolaşım iletişimdeki dolaşımın gerisinde seyretmekte ve devir dönemlerinde daha fazla bir artışa yol açmamaktadır. Bu gelişmenin üretimdeki artış hızının gerisinde kaldığını ve belli atıl kalan sermaye miktarı ve zamanında bir kısalmaya daha fazla yol açmayacağıdır.

Atıl kalan sermaye toplam sermayeye göre ne denli uzunsa artı-değer ve kâr oranı da o denli az olacaktır. Ulaşımdaki haftalara ya da aylara yayılan uzun bir dolaşım zamanı uzadıkça devir dönemi uzar ve sermayenin atıl kalan kısmı o denli fazla olur. Bu da kâr oranı üzerinde negatif bir etki yapar ve kârları azaltır. Ulaşımdaki sıçramalar üretim ve iletişimdeki devrimlere eşlik etmediği sürece üretim sürecinde rahatsızlıklar, dalgalanmalar ve durgunluk kaçınılmaz olur. Sermayenin tüm amacı üretim ve dolaşım zamanını kısaltarak daha fazla artı-değeri ele geçirmek ve dolayısıyla kâr miktarlarını çoğaltmaktır. Çünkü, üretim ve dolaşım zamanı ne denli kısa olursa, artı-değer o denli kısa sürede elde edilir ve bu da sermayenin kendisini genişletme amacıyla o denli çok uyumlu olur.

VI/MAKİNENİN KULLANIM SINIRLARI

Muhtemel yanlış anlaşılmalara yol vermemek için şu üst notu düşerek konuya girelim: Makine, artı-değerin kaynağı değil, onu üretme aracıdır. Artı-değerin tek kaynağı canlı emek-gücüdür ve

anlaşılır ki bu da değişen sermayeden doğar, makineden değil. Demek ki, geçmiş emek araç, canlı emek de kaynaktır artı-değerde.

Kapitalist üretim tarzının adamakıllı yerleşmesi makine ile mümkün olabilmiştir. Ve bilinir ki, büyük sanayide devrim makine ile olmuştur. Manifaktürde emek-gücünün rolü neyse, büyük sanayide de makinenin rolü öyle olmuştur. Marx'ın Kapital'deki özgün sözcükleriyle, "makine ile makine yapmak durumuna geldikten sonradır ki" kapitalizm kendisine uygun teknik temeli kurabilmiş ve makine aracılığıyla canlı emek-gücünü daha yoğun, daha hızlı ve daha zalimce sömürebilmiştir. Ve öyle ki, günümüzde makine, emekçinin yoksullaştırılması, köleleştirilmesi ve sömürülmesinin en başta gelen aracı haline gelmiştir. Ve işçi üretim araçlarını değil, üretim araçları işçiyi kullanmaktadır.

Marx zamanında ne de güzel demiş:

> "Kapitalist üretim... teknolojiyi geliştirir ve ancak bütün zenginliğin asıl kaynağını, yani toprağı ve emekçiyi kurutarak çeşitli süreçleri toplumsal bir bütün içinde birleştirir."[128]

Elbette ki, bu kurutma işini teknolojinin "kapitalist kullanımı" yolu ile yapar.

İşbirliği, işbölümü, kimyasal süreçler vb. nasıl ki emeğin üretkenliğini artırmada sermayeye devasa yarar sağladıysa, makine de emek üretkenliğindeki artışın en tipik araçlarından biri olarak işlev görmüştür sermayenin elinde. Bilim sermayeye katılır. Artı-değer üretme aracı olarak makine, metaları ucuzlatır ve bu yolla işçinin kendisini de ucuzlatır. Metaların ucuzlatılmasına yol açan makinelerdeki her gelişme işçinin kendisini de ucuzlatır. Çünkü makine, işgünü çubuğunun tümünde artı-emek zamanını uzatır, gerekli-emek zamanını kısaltır ve bu yolla emek gücünün değerini düşürerek işçinin sömürülme oranını büyütür. Her türlü bilim sermayeye katılır ve onun hizmetindedir. Bu bakımdan emek aracı

[128] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 518

olarak makinenin üretim sürecindeki uygulaması da sermayeye hizmet etmesi oranındadır; ve bu da pek tabii ki, sermayenin tek amacı olarak kârdır. Bu bakımdan makinenin kullanımında, ya da onun kapitalist kullanımında sınırlar vardır ve bu sınırlar, kapitalistçe, kendi bencil amacı kâr üzerinden oldukça dar çizilmiştir. Bu sınırlar nelerdir?

Marx'tan öğrenelim:

> "Salt ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, bu makinenin kullanılmasıyla yerini aldığı emekten daha az olması gerekir ilkesiyle sınırlandırılmıştır. Kapitalist, emeğin karşılığını ödeyeceği yerde, yalnızca kullanılan emek-gücünün karşılığını ödemektedir; bunun için de, makineyi bu amaçla kullanmasının sınırı, makinenin değeriyle, makinenin yerine geçtiği emek-gücünün değeri arasındaki fark tarafından saptanmıştır."[129]

Yani,

> "...değişmeyen sermayenin sabit kısmının, büyük ölçüde çoğalması ve bununla birlikte, değerinin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara aktarılan kısmının büyümesi, emek üretkenliğindeki yükselmenin en karakteristik yanıdır. Yeni bir üretim yönteminin, üretkenlikte gerçek bir artışı temsil etmesi için, bu yöntemle, metanın her birimine, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma şeklinde aktarılan ek değer kısmının, canlı emekten sağlanan tasarrufla metanın değerinden eksilen kısmından küçük olması gerekir; kısacası, bu yöntemin, metanın değerini düşürmesi gerekir."[130]

Dahası:

> "Üretilen metanın fiyatını ucuzlatan makinelerin kullanılmasına yol açan bütün durumlar, son tahlilde, tek bir parça meta tarafından emilen emek miktarında bir azalmaya; ve ikinci olarak da, makinelerde, değeri tek bir parça metaya geçen aşınma ve yıpranma payında bir azalmaya gelir dayanır. Makinelerde aşın-

[129] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 406
[130] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 230-231

ma ne kadar yavaş olursa, bu kısmın dağıldığı metalar o kadar fazla ve yeniden-üretim dönemi gelinceye dek yerine koyduğu canlı emek miktarı o kadar büyük olur."[131]

Demek ki, üretim sürecinden "çıkan" canlı emekle, bu emek yerine, makine haline gelmiş "giren" emek, yani nesnelleşmiş emek arasındaki fark, makine kullanımının sınırıdır. Eğer makinenin üretimi için harcanan emek miktarı, bu makinenin kullanılması ile tasarruf edilen emek miktarından daha azsa, yani daha küçükse, makinenin üretim sürecine uygulanması sermaye için, onun kârları için yararlıdır; yok eğer tersi ise, yani bu tasarruf edilen emek miktarı daha çoksa ya da daha büyük olacaksa makinenin üretim sürecinde kullanılması sermaye için dezavantajlıdır ve emek sürecine uygulanmaz. Görülüyor ki, makinenin değerinin, makinenin yerini aldığı emek-gücünün değerinden küçük olması makinenin kapitalist kullanımı için sınır olarak çizilmiştir.

Ricardo, makineleri kast ederek,

> "bu sessiz elemanlar, her zaman, yerini aldıkları emekten daha az emeğin ürünüdürler"[132] der.

Bu da demektir ki, makineler, yerinden ettikleri canlı emek kadar emeğe mal olmazlar; ve böyle olduğu içindir ki kapitalist onları emek-sürecine dahil eder.

Yeniden Marx'a dönüyoruz:

> "Şurası açıktır ki, bir makinenin üretimi için harcanan emek, eğer o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada söz konusu olan şey, yalnızca emeğin yer değiştirmesidir; sonuç olarak da, ne bir metanın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuş, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma."[133]

[131] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 234
[132] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onsekizinci bölüm, sayfa 529
Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 404

Marx'ın Grundrisse'de verdiği örnekle açıklarsak: Yapılması yüz işgününe mal olmuş bir makine, eğer, yüz işgünü yerine geçiyorsa, burada ne emeğin üretkenliğini artırıyor bu makine ve ne de ürünün maliyetinde bir azalmaya yol açıyor. Dolayısıyla, bu örnekte makine, üretim sürecinin bir unsuru olarak devreye sokulmaz. Emek üretkenliğinde artışı temsil etmeyen ve dolayısıyla, gerekli-emek zamanını azaltıp artı-emek zamanının çoğaltılması üzerinden artı-değeri artırmayan emek-aracı olarak makine, ya da herhangi bir teknoloji bu amacına hizmet etmediği sürece, sermayenin kapitalist kullanım amacına hizmet etmez. Eğer ücretler, emek-gücünün değerinin altındaysa, böyle bir durumda makine kullanılmaz; değerinin altındaki emek-gücü tercih edilir.

Bu gelişmeyi Marx'tan öğrenelim:

> "İngiltere'de yalnızca Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icat ediliyor; tıpkı 16. ve 17 yüzyıllarda Almanya'da icat edilen makinelerin yalnız Hollanda'da ve 18. yüzyıldaki birçok Fransız icadının yalnız İngiltere'de kullanılması gibi" [134]

Bunun tek nedeni emek-gücünün değerinin altında olması ve dolayısıyla ücretlerin düşük olmasıdır. Böylesi bir durum da, makinenin kullanılmasının önüne sınır çeker. Ama madalyonun bir diğer yüzü de şudur ki, makine kullanımı, emek bolluğu yarattığı için ücretler üzerinde bir baskı yaratarak ücretleri emek-gücünün fiyatının altına çeker.

Sabit sermayeye en uygun emek aracı olarak makinelerin yaygın olarak kullanılmasıyla birlikte bu gelişmenin beraberinde getirdiği çelişki de iyiden iyiye açığa çıkar. Mutlak artı-değerin yerini nispi artı-değere bırakmasıyla, ya da daha tam ifadeyle nispi artı-değerin mutlak artı-değerin önünde başat artı-değer olarak yaygınlaşması makine aracılığıyla olur. Makine nispi artı-değer üretme aracıdır. Hele hele günümüzde kapitalist üretimin ulaştığı boyut ve

[134] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 406

sanayi üretiminin teknik temelindeki devrimlerin sermayeye dayalı üretimi ulaştırdığı noktada, makine, nispi artı-değer üretimine en uygun biçim olarak işlev görmektedir. Fakat makinenin nispi artı-değer üretim aracı olarak işlev görmesi sürecinde artı-değerin, emek aracı olarak makineden, bu değişmeyen sermayeden değil, emek gücünün üretim sürecindeki varoluş biçimi olarak değişen sermayeden doğduğu biçimindeki kapitalist üretimin yasası kendisini kuvvetle hissettirir ve bu çelişki, kapitalist üretimin, makineli büyük sanayiin bir çelişkisi olarak kendisini ortaya koyar.

Marx'ın sözleriyle,

> ...makinenin artı-değer üretimine uygulanması, içinde taşıdığı bir çelişkiyi de birlikte"[135] bu üretim sürecine taşır.

Kapitalist üretimin kendi gelişmesinin bir ürünü olarak bu çelişki, artı-değer üzerinden ortaya çıkan çelişkidir. Konumuzun hemen başında demiştik ki, makine artı-değerin kaynağı değil, bunu üretme aracıdır.

Ne demişti Marx:

> "...makine, bir artı-değer üretme aracıdır."[136];
>
> Ve de, "Artı-değer yalnız değişen sermayeden doğar"[137]

Makinenin üretim sürecine uygulanışında yaptığı şey, değer üretmektir; ürünü çoğaltmaktır. Bunu da iki biçimde yapar. Marx'ı dinliyoruz:

> "1) değere sahip olduğu ölçüde; yani bizzat emeğin ürünü olduğu, nesnelleşmiş biçimde belirli bir emek niceliği olduğu ölçüde; 2) emek-gücünün sürdürülmesi için gerekli ürünleri daha büyük ölçüde daha kısa zamanda yaratacak duruma getirerek,

[135] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 420
[136] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 385
[137] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 419

emeğin üretken gücünü artırdığı, artı-emeğin gerekli-emeğe oranını büyütebildiği ölçüde."[138]

Artı-Değer Teorileri'nde söyledikleri de şunlar:

"Ama makineler hiç şaşmaksızın kendi değerlerini esasen varolan değere eklerler; birincisi, varoluşları, döner sermayeyi sabit sermayeye daha da fazla dönüştürmeyi kolaylaştırdığı ve bu dönüşümü sürdürdüğü ölçüde yalnızca zenginliği artırmakla kalmazlar, yıllık emeğin ürününe geçmiş emeğin eklendiği değeri de artırırlar; ikincisi, makineler nüfusun mutlak büyümesini ve onunla birlikte yıllık emek kitlesinin de büyümesini olanaklı duruma getirdikleri için bu ikinci yolla, yıllık ürünün değerini artırırlar.[139]

Bir başka yerde de şöyle diyor:

"Makine de, değişmeyen sermayenin bütün diğer öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar."[140]

Aynı konuya dair Grundrisse'de söyledikleri ise şunlar:

"...makinenin, emeğin üretken gücü olarak iş gördüğü için, değer getirdiği kolayca düşünülebilir. Ama makinenin emeğe gereksinimi olmayınca, kullanım değerini çoğaltabilir; onun yaratacağı değişim değeri ise, kendi üretim giderlerinden, kendi değerinden, onda nesnelleşmiş emekten asla büyük olamaz. Emeğin yerini aldığı için değil, değer yarattığı için değil, yalnızca bu yoldan artı-emeği çoğaltmak için bir araç olur. Yalnızca bunun kendisi hem ölçü, hem de makinenin yardımı ile yaratılan artı-değerin özü; yani emeğin özüdür."[141]

Sabit sermaye olarak makine, üretim sürecinde bir bütün olarak yer alır ama değer yaratma sürecine parça parça katılır. Bu katılım, onun aşınma ve yıpranması ile olur. Demek ki makine, değerinin tümünü bir defada ürüne aktarmaz, bu ancak parça parça olur.

---

[138] Marx, Grundrisse-2, sayfa 171

[139] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onsekizinci bölüm, sayfa 532

[140] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 401

[141] Marx, Grundrisse-2, sayfa 230

"Makinenin ürüne aktardığı değerin oranı belli ise, bu aktarılan değer miktarı, makinenin toplam değerine bağlı olur. Makine ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne kattığı değer o kadar azdır. Aktardığı değer ne kadar az olursa, o kadar fazla üretken olur, ve yaptığı hizmet, doğa kuvvetlerininkine o kadar fazla yaklaşır. Ama makinenin makineyle üretimi, onun değerine, büyüklük ve etkinliğine oranla azalır."[142]

Öte yandan makine, ancak işçinin zamanının büyük bir bölümünü sermaye için çalışmaya olanak sağladığı ölçüde, yani emek-gücünün değerinin yeniden üretilmesine ayrılan gerekli-zamanını kısaltıp kapitalist için çalışma zamanını yani artı-emek zamanını uzattığı ölçüde kullanılır. Ve demek ki, makine, salt artı-değeri üretme aracı, mevcut ürünün değerini çoğaltma aracıdır. Yoksa o asla artı-değer üretme kaynağı değildir.

Artı-değer üretme kaynağı değildir çünkü,

"Makine daha önce emek-gücüne yatırılmış bulunan değişen sermayeyi, değişmeyen sermaye olan makineye dönüştürdüğü için artı-değer üretmez."[143]

Ve tam da burada çelişki ortaya çıkar: Daha önce aktardığımız Marx'ın örneğini yinelersek, iki işçiden yirmi dört işçiden sızdırıldığı kadar artı-değer sızdırmak olanağı yoktur diyordu Marx. Yirmi dört işçinin artı-değeri, iki işçinin yaratacağı artı-değerden daima çoktur; çünkü,

"Eğer bu 24 kişiden her biri, 12 saatte, yalnız bir saatlik artı-emek sağlasa, 24 işçi bir arada 24 saatlik artı-emek sağlar, oysa 2 kişinin toplam emekleri, 24 saat eder. Demek oluyor ki, makinenin artı-değer üretimine uygulanması, içinde taşıdığı bir çelişkiyi de birlikte getiriyor: belli bir sermaye miktarının yarattığı artı-değerin iki öğesinden biri olan artı-değer oranı, diğer öğenin, yani işçi sayısının azaltılması dışında artırılamaz."[144]

---

[142] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 403
[143] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 420
[144] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 420

Görmüştük ki, artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımı artı-değer miktarını veriyordu. Artı değer oranı gerekli emek-zamanının artı emek-zamanına oranıydı; ve işçinin sömürülme derecesini ifade eder. İşçi sayısı ise değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını ifade eder. Öyleyse, artı-değer miktarını artırmak için, ya artı-değer oranını yükselteceksiniz; ya da işçi sayısını çoğaltacaksınız. Makinenin emek sürecine uygulanması ile birlikte işçi sayısında azalmanın olması kaçınılmazdır. Makine üzerinden emek üretkenliğindeki artış, işçi sayısındaki azalmayı getirecektir. Oysa işçi sayısında bir azalmaya gitmeksizin artı-değer oranı yükselmez. Böylece sermayeye dayalı üretim kendi içinde büyüyen bir çelişkiyle karşı karşıya kalır.

O bu çelişkiyi çözmek için ne yapar? Gerekli-emek zamanını olabildiğince kısıp, artı-emek zamanını çoğaltarak. Ama bu da tek başına yeterli olmaz; ve gördük ki, bir noktadan sonra sermayenin değer yitimi gelip kapıyı çalar.

Ve onu,

> "işçilerin nispi sayısındaki azalmayı yalnız nispi artı-emekteki bir artışla değil, mutlak artı-emekteki bir artışla da telafi edebilmek için işgününü alabildiğince uzatmaya sevk eden işte bu çelişkidir."[145]

Görülüyor ki, nispi artı-değer üretme yöntemleri mutlak artı-değer üretme yöntemleriyle iç içe yürüyor ve işgünü süresi uzatılarak bu çelişkisinin üstesinden gelmeye çalışıyor kapitalist.

Şimdilerde, makinenin ya da teknolojinin kapitalist biçimdeki kullanışının yol açtığı handikaplar, teknoloji aracılığıyla emek üretkenliğindeki muazzam artışın yol açtığı nispi artı-değer üretmedeki yetersizlik sermayeyi işçileri daha fazla çalışmaya doğru zorlamakta ve iş saatleri makinelerdeki gelişmelerle kısalacağına insafsızca uzatılmaya çalışılmaktadır. 35 saatlik işgününün 40 ya da 45 saate çıkarılmasının temelinde yatan kapitalistlerin bitmek tü-

[145] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 420

kenmek bilmez kâr hırsıdır; azla ya da ortalama kârla yetinmez onlar, en fazla, azami kâr onların temel amacıdır.

Bakın ne de güzel demiş Stalin:

> "Ortalama kârın, modern koşullar altında kapitalist gelişme için tümüyle yeterli olarak değerlendirilebileceği söyleniyor. Bu doğru değildir. Ortalama kâr verimliliğin en alt sınırıdır, bunun altında kapitalist üretim olanaksızlaşır. Zorla sömürgeler edinen, halkları köleleştiren ve savaşlar düzenleyen modern tekelci kapitalizmin başlıca faillerinin, yalnızca ortalama kârı garantilemeye çabaladıklarına inanmak istemek gülünç olurdu. Hayır, ortalama kâr değil, tekelci kapitalizmin itici gücü azami kârdır."[146]

Bu amaca giden yolda nispi artı-değer üretme yöntemleri tek başına çare olmuyor; mutlak artı-değer üretme yöntemlerini de işe sokmak sermayenin temel eğilimidir. Geçmişte, 18. yüzyılda da bugün uygulama alanına sokulmaya çalışılan işgününü uzatma girişimleri fiili bir girişim olarak pratikte yaşam hakkı bulmuştu.

İşte Marx'ın söyledikleri:

> "Sermaye, işgününü uzatmayı ne ölçüde başarırsa, başkasının emeğine el koyacağı miktar da o ölçüde büyük olacaktır. 17 yüzyılda, hatta 18. yüzyılın ilk üçte-birinde, bütün İngiltere'de normal işgünü on saatti. Gerçekte İngiliz aristokrasisinin İngiliz emekçi yığınlara karşı girişmiş olduğu bir savaş olan anti-jakoben savaş sırasında zafer bayramlarını kutlayan sermaye, işgününü on saatten on iki, on dört, on sekiz saate çıkardı."[147]

Öte yandan biz biliyoruz ki,

> "sermayenin eğilimi, kuşkusuz, mutlak artı-değeri göreli artı-değerle bağlamaktır; böylece de emek-günlerinin en büyük sayısı ile emek-gününün en çok uzatılması, aynı zamanda bir yandan gerekli-emek zamanının en düşük noktaya indirilmesiyle, öte yan-

[146] Stalin, Eserler, cilt-16, SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Problemleri, sayfa 313-314

[147] Marx, Ücret, Fiyat ve Kâr, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-2, sayfa 81

dan da gerekli işçi sayısının en aza düşürülmesiyle yan yana olur."[148]

Anlaşılır ki, üretim sürecinin bilimin teknolojik uygulaması halini almasıyla birlikte, bu uygulamanın birlikte üretime taşıyacağı çelişkiler de açığa çıkar. Evet, teknolojinin ilk uygulandığı sanayi dallarında yüksek kârlar elde edilir; ne ki, bunlar geçici yüksek kârlardır. Yüksek kârlar elde edilir çünkü, teknolojinin uygulandığı sanayi kolundaki makinenin ürettiği metaların bireysel değeri toplumsal değerin altındadır yani, bu teknolojinin uygulandığı alandaki,

> "kapitalist, piyasa-fiyatının altında ama kendi bireysel üretim-fiyatının üzerinde satış yapar; sağladığı kâr oranı, rekabet bunu eş bir düzeye indirinceye kadar yükselir."[149]

Bu durumun sonucu olarak teknolojinin yaygınlık kazanması metanın toplumsal değeri bireysel değeri düzeyine indiği anda ve yerde ya da yaygınlık kazanarak bu teknoloji ile üretilen metaların değeri aynı türden tüm metaların yön verici değeri halini alınca, makinenin artı-değer üretme kaynağı değil, artı-değer üretme aracı olduğu biçimindeki yasa kendisini kabul ettirir, ve artı-değerin tek kaynağının makine haline gelmiş emek-gücünden değil, makinenin başındaki canlı emek-gücünden doğduğu anlaşılmış olur.

Makine kullanımının kendisiyle birlikte üretime taşıdığı bir başka ve fevkalade fena haldeki çelişki de Marx'ın sözünü ettiği onun moral yıpranmasıdır. Bu da makinenin değişim-değerini yitirmesiyle olur. Varsayalım ki, aynı sanayi kolunda kullanılan aynı türden makine, modern teknoloji sayesinde daha ucuza mal edildi, böyle bir durumda makine değişim-değerini yitirerek değişim için elverişli olmaktan çıkar ve sermaye değer kaybına uğrar. Ya da Marx'ın çözümlediği gibi, ileri teknoloji uygulaması yoluyla daha iyi teknoloji ürünü daha iyi makinelerin rekabet mücadelesinde öne geçmesiyle öncekilerin değer yitirmesidir.

---

[148] Marx, Grundrisse-2, sayfa 232

[149] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onüçüncü bölüm, sayfa 205

En iyisi sözü doğrudan Marx'a bırakalım:

> "Bir makine, ne kadar genç ve yaşam dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya da daha iyisini üretmek için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Bu durumda, azçok bir değer kaybına uğramış demektir. Toplam değerinin yeniden-üretimi için gerekli zaman ne kadar az olursa, moral yıpranması tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o kadar kısa olur. Makine, bir sanayi koluna ilk kez girdiği zaman, onu daha ucuza üretmek için yeni yöntemler birbirini izlediği gibi, onun yalnızca parçalarını ve kısımlarını değil, bütün yapısını da etkileyecek geliştirme çabaları da ardı ardına gelir."[150]

Kapitalist gelişmenin günümüzde vardığı boyut, ileri teknolojilerin ard arda iskartaya çıkartılması süresini bir çok işletmede, birkaç yıla değil birkaç aya indirgemiş bulunuyor. Ve hatta henüz teknoloji araştırma aşamasında bile iskartaya çıkabilmektedir. Sermayeler rekabet eder; bunun yolu da metaları ucuza mal etmekten geçer; bunun aracı ise emek üretkenliğindeki artıştır, bunun en elverişli ve ideal aracı ise makinenin kendisidir. Ve zaten bilinir ki, üretim araçlarındaki gelişmeler yoluyla devrimler yapmaya devam ettiği sürece, üretim sürecinin teknik temelinde dev adımlarla sıçramalar yaptığı sürece kendi gelişmesi ve genişlemesini sürdürebilir kapitalist üretim.

Bu sorunda önemli bir nokta daha var. O da şudur ki, üretim sürecinin bilimin teknolojik uygulaması halini almasıyla birlikte üretim yöntemlerindeki değişiklikler yoluyla devrimler yapmaya devam eden sermaye, ola ki, tüm toplumsal üretimi yerine getirmek için çok daha üstün üretim yöntemleri ile sanayiin teknik temelinde beklenmedik sıçramalara yol açarak üretimi çok daha kısa sürede yapabilecek gelişme düzeyine ulaştığında nispi değil ama mutlak üretken emekçi nüfusunun azalmasına yol açabilecek bir durumda nelerin olabileceğinin yanıtını da Marx'ın Kapital'inde buluyoruz:

[150] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 417-418

"Üretici güçlerde mutlak işçi sayısının azalmasına yol açabilecek, yani bütün ulusun kendi toplam üretimini daha kısa zamanda yapabilmesini sağlayacak bir gelişme, nüfusun büyük bir kısmını işsiz bıraktığı için, bir devrime neden olabilir. Bu, kapitalist üretimin özgül sınırının bir başka belirtisidir ve bu, üretim tarzının, üretici güçlerin gelişmesi ve servet yaratılması için hiçbir zaman mutlak bir biçim olmadığını, daha çok, belli bir noktada bu gelişmeyle çatışma haline geldiğini de gösterir."[151]

Ne var ki,

"ücretli emekçi sayısındaki nispi azalmaya karşın, mutlak olarak artış, zaten kapitalist üretim tarzının bir gereksinimidir."[152]

Eğer böyle olmasaydı, geçen her gün üretken emekçi sayısında bunca artış olmaz ve işçilerin sayısı git gide artan bir oranda çoğalmazdı. Sabit sermayeye en uygun biçim olarak makineye dayalı üretimin iyiden iyiye yerleşmiş olması bile bu gerçeği değiştirmez. Zira, sabit sermayedeki çoğalma, onu harekete geçiren emek-gücünde de ona oranla nispi azalma yaratsa da, ondaki mutlak çoğalmanın önüne geçemez –bu değişmeyen-sermayeye göre azalan bir oranda da olsa.

Tüm sorun, makinenin nasıl kullanılacağı ya da kullanılması gerektiği sorusunda yatıyor.

Marx,

"makinenin kapitalist kullanımından ayrılmaz çelişki ve uzlaşmaz karşıtlıklar, makineden değil, ama aslında makinelerin kapitalist biçimde kullanımından"[153] doğmaktadır diyor.

Ve bu çelişkiler şöyle özetlenebilir: Makine tek başına ele alındığında çalışma saatlerini kısaltır; ama sermayenin hizmetinde ve

[151] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 233
[152] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 233
[153] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 453

kapitalist biçimde kullanıldığında o bu saatleri uzatır. Kendi başına çalışmayı hafifletir ama sermayenin hizmetinde işin yoğunluğunu ve gerilimini artırır. Kendi başına insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde insanları bu kuvvetlerin bir kölesi haline getiriyor. Ve nihayet, kendi başına üreticilerin servetini artırmada temel araçken, sermaye üzerine kurulu düzence kullanıldığında bunları sefilleştirir. Bu bakımdan Ricardo bile makinelerin işçiler için kötü sonuçlar doğurduğunu itiraf etmek durumunda kalmıştı.

Ve biz biliyoruz ki, makine, daima işçinin karşısında, onun sırtını yere getirmede rakip bir güç olarak işlev görür.

Ve, Ure'nin Marx tarafından aktarılan sözleriyle de:

"sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığını öğrenecektir."[154]

Bu eli, uysallaştırmak için makine bulunmaz bir Hint kumaşıdır sermayenin elinde. İşçiyi fabrikanın canlı bir parçası haline getiren de, adale gücünü vazgeçilemez bir öğe olmaktan çıkaran da odur. İşçinin canlılığı, özgürlüğü ve bağımsızlığı da büyük sanayiin temeli olan makine ile yok edilmiştir.

Marx'ın şu değerlendirmesiyle bu alt başlığı kapatalım:

> "...makinede gerçekleşen bilim, işçilere karşı sermaye olarak ortaya çıkar. Ve gerçekte bilimin, doğal güçlerin ve emeğin ürünlerinin büyük ölçekte, toplumsal emek üzerine kurulmuş uygulanmalarının tümü, yalnızca emeğin sömürüsünün araçları, artı-emeğe el koyma araçları, dolayısıyla emeğe karşı sermayenin sahip olduğu güçler olarak ortaya çıkarlar."[155]

---

[154] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 448

[155] Marx, Artı-Değer Teorileri, birinci kitap, Ekler, sayfa 367

VII/SERMAYENİN DEĞERLENME SINIRLARI

Sermaye değerlenmesinin temel kaynağı emektir. Bu bakımdan, o, ne denli çok artı-emeği ele geçirirse o denli değerlenmesinin yolu açılır. Bir işgünü iki kısımdan oluşur. Bir kısmı gerekli-emek, öteki artı-emek kısmıdır. Gerekli-emek zamanı ne denli kısa ise artı-emek zamanı ve dolayısıyla artı-emek miktarı o denli büyük olur. Sermaye gerekli-emeğin üzerinde bir artı-emek üretmek üzerinden değer kazanır. İşçinin sömürülme derecesini belirleyen gerekli-emeğin artı-emeğe olan oranıdır. Bu ikisi arasındaki açı gerekli-emek aleyhine ne denli açılırsa, işçi o denli fazla sömürülmüş ve sermaye de o denli çok artı-değer elde etmiş olur.

Ne ki, sermaye, gerekli-emeği, bu emek ancak artı-emeği yarattığı ve bunun da artı-değeri gerçekleştirmesi ölçüsünde varsayar. Bu şu anlama gelir ki, sermaye, artı-emeği gerekli-emeğin koşulu, artı-değeri de değerin koşulu olarak öngörür. Öte yandan artı-değerle artı-emeğin özdeşliği de sermaye için başka bir sınır koyar; ve bu durum, sermaye birikimi için de nitel bir sınır oluşturur. Şu da var ki, artı-emek yaratmak sermayenin yasasıdır ancak, bu da gerekli-emek temelinde ortaya çıkabilir. Zira artı-emek gerekli-emek üzerinden ancak varolabilir ve,

> "gerekli-emek yok olunca, artı-emek de yok olur, çünkü bu, gerekli-emeğin yalnızca bir işlevidir."[156]

Buradan şu çıkıyor ki, sermaye, emek ve değer yaratımına sınırlar koyarak kendi genişlemesine ve gelişmesine ve dolayısıyla kendi değerlenmesine sınır koyan bir çelişki ortaya çıkarıyor. Onun değerlenme süreci, böylece değersizleşme sürecini de kapsar. O bir yandan emek ve değer yaratımına sınır koyarken, öte yandan da hem emeği ve hem de değeri mutlak geliştirme eğilimi

[156]Marx, Kapital, birinci cilt, Onsekizinci bölüm, sayfa 544

ile çelişki içinde hareket eder; ve bu çelişki, onun değerlenme sürecinin yapışığı olarak her daim bir gölge gibi onu izler. Sınır koymak ve bu sınırın ötesine, ileriye doğru gitmeye çalışmak –işte budur sermayenin çelişkisi.

Ne demişti Marx,

"Kapitalist üretimin gerçek engeli, sermayenin kendisidir."[157]

Gerçekten de bu engel sermayedir, çünkü, o, gerekli-emek zamanını emek-gücü kapasitesinin değişim değeri için bir sınır olarak görür. Çünkü, o, artı-emek zamanını, gerekli emek-zamanı için sınır olarak saptar. Çünkü, o, artı-değeri, artı-emek zamanı için bir engel olarak koyar. Çünkü, o, değişim-değerini kullanım değerinin sınırı olarak görür.

Ne ki kapitalist üretimin gerçek engeli olarak sermaye, aynı zamanda, bu sınırları yok eder. Yok eder çünkü, o, emek-gücü kapasitesini değişim aracı olarak, para olarak, artı-emek zamanını da artı-değerin yaratıcısı olarak, dolayısıyla bunları tek sınır olarak öngördüğü zaman, daha önce koyduğu tüm sınırları da yok etmiş olur. Hem sınır koyma, hem bu sınırlar yokmuşçasına hareket ederek bu sınırları yok etmeye doğru süreğen bir hareket içinde olmak sermayenin eğilimidir.

Birincisinden başlayalım. Sermaye, emek-gücü kapasitesinin değişim değeri için gerekli-emek zamanını sınır olarak koyarken, bununla işçinin değişim gücüne sınır getirmiş olur. Emek üretkenliğindeki gelişme sayesinde toplam emek içinde gerekli-emek durmaksızın azalarak işçinin değişim gücü de bununla orantılı olarak azalan bir çizgi izler. Böylece değişim alanı daraltılarak koşula bağlanmış olur. Bu da sermayenin değerlenmesini güçleştirir ve gerekli-emeğin toplam emek içindeki azalışı ile ya da artı-emeğin gerekli-emeğe olan oranının çoğalışı ile birlikte bu değerlenme

[157]Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221

büsbütün zorlaşır. Ayrıca belirtelim ki, üretken güçlerdeki gelişme ile birlikte gerekli-emek süresindeki azalma, sermayenin kendi değişim değerini de azaltır. Nasıl mı?

Yanıtını Marx'tan alıyoruz: Sermaye,

> "...üretken gücün artması yoluyla göreli gerekli emek-zamanını azalttığına göre, kendi kendisinin maliyetini –başlangıçta metaların belirli toplamı olarak konmuş olduğu ölçüde- kendi değişim-değerini azaltır: eldeki sermayenin bir bölümünün değeri, sermayenin yeniden-üretilmesine esas olan üretim maliyetinin düşmesi sonucu, sürekli azalır; onda nesnelleşmiş emeğin azalması yoluyla değil, bu belli üründe nesnelleşmek için gereken canlı emeğin azalması yoluyla."[158]

Fakat yalnızca bu da değil. Artı-emek ancak gerekli-emekle yaratılabildiğine göre, yani, artı-emek, yalnızca gerekli-emek oranında, yani yalnızca bu emeğin varlığı halinde varolduğuna göre, üretken güçlerin gelişmesi üzerinden gerekli-emekteki gitgide artan azalma (zira, gerekli-emeğin artı-emeğe oranını bu güçlerin gelişmesi saptar) ya da bunu sıfır noktasına indirme noktasındaki sermayenin genel eğilimi, kendindeki bu gelişmeyle çatışmayı da sürece taşır. Zira, sermaye bir yandan artı-emeğin gerekli-emeğe oranını gitgide azaltırken, öte yandan artı-emeğin varlık koşulu olan gerekli-emeği de süreğen bir biçimde sağlamak zorundadır. Zira artı-değer de gerekli-emeğin yaratılmasına dayanır.

Görülüyor ki, her şey, gerçek çözüm öğelerini içermeyen denklem verisine benziyor ve her şey birbirine dolanmış gibi duruyor: Üretimde verili çelişkiler; emeğin üretim sürecinin vazgeçilemez öğesi olarak habire aşağıya çekilmesi ve de artı-emeğin var edici gücü olarak gerekli-emeğin minimum noktaya çekilmesinin yarattığı sıkıntılar. Elbette ki bu sıkıntılar; bunalımlardır, yıkımlardır, patlamalar ve çelişkilerdir.

[158] Marx, Grundrisse-I, sayfa 304

İkincisi, artı-emek zamanını gerekli-emek zamanının sınırı olarak koymakla da artı-değeri koşula bağlamış olur. Böylece o, üretici güçlerin gelişiminin önüne de bir sınır koymuş olur. Üretici güçlerdeki dev ilerlemenin yol açtığı gerekli-emek zamanındaki azalma ve artı-emek zamanındaki çoğalma, gelişmesi içinde öyle bir noktaya varır ki, artı-değeri elde etmek oldukça güçleşir ve hatta sermaye değerlenmesi büsbütün anlamsız hale gelir. Ayrıca gördük ki, nispi artı-değer üretimi emek üretkenliğindeki gelişmeye göre çok yavaş olur ve artı-değer üretimini zorlaştıran bir çizgiye gelip dayanır bu gelişme. Bu açıdan bakıldığında artı-değer, üretici güçlerin gelişmesinin sınırı olarak kapitalist üretimin karşısına dikilir. Görülüyor ki, artı-değeri üretici güçlerinin gelişmesi için frenleyici bir engel olarak varsayar. Bu da sermayenin değerlenmesini sınırlandırır.

Üçüncüsü, artı-emeğin artı-değerle özdeş olmasının birikime ve dolayısıyla sermayenin değerlenmesine koyduğu bir engel de var. Sermayenin amacı artı-değeri ele geçirmek ve mümkün olduğunca daha çok artı-değeri gasp etmektir. Ne ki, artı-değerin ele geçirilmesi artı-emeğin ele geçirilmesiyle mümkündür; zira, her ikisi özdeşlik ilişkisi içindedir. Artı-emek işçinin sömürülme oranını ifade eder. Bu oran emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişmeye bağlıdır ve bunun da bir sınırı vardır. Artı-emek, hem emek üretkenliği ile orantılı olarak artmaz ve hem de sermaye ne denli çok değerlenirse, bu artma o denli düşük oranda olur.

Öte yandan artı-emekteki çoğalma gerekli-emekteki azalmayla el ele yürür. Gerekli-emek zamanını belli bir sınırın altına, yani emek gücünün kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan zamanın altına indiremezsiniz; alt sınır budur; dolayısıyla, artı-emek zamanını ancak bu sınıra dek zorlayabilirsiniz, bunun ötesine geçemezsiniz. Bu demektir ki, gerekli-emek zamanı ile artı-emek zamanı arasındaki bu ilişkide, artı-emek üzerinden artı-değeri artırmanın yolu üzerine bir başka engel koyar sermaye.

Dördüncüsü, kullanım değerleri değişim değerleri tarafından sınırlanır. Demek ki metanın bu iki biçimi, kullanım değeri olarak me-

ta ile değişim değeri olarak meta bir karşıtlık doğasında bulunur; ve metanın kullanım değeri biçiminden soyunup değişim değeri biçimine geçmesi, sermayenin değerlenmesi için zorunluluktur. Kullanım değerini yitiren, herhangi bir gereksinime yanıt olamayan bir meta değişim değerini yitirir. Bu demektir ki, buradaki sınır metaya olan gereksinimdir. Bu gereksinim ortadan kalktığı anda ve yerde meta kullanım değerini yitirir ve değişim için bir araç olmaktan çıkar.

Elbette burada kullanım değerine, bir karşı-değerin, bir eşdeğerin olmaması ayrı sınır olarak ortaya çıkar. Ve de doğrudan üretim sürecinin karşısına bir sınır olarak da dolaşım engeli çıkar. Eğer üretim süreci dolaşım sınavından başarıyla çıkamazsa, bu da sermayede yıkımlara, iflaslara ve değer yitimine yol açacaktır. Demek ki, kullanım değerleri üretim sınavını geçse bile, onların nesnelleşmiş emek olarak, ya da değer olarak gerçekleşmiş olmaları gerekir ki, tüm bu sürecin çeşitli aşamalarından geçerken bir çok sınırı aşması, kendisinin koyduğu engelleri alt etmesi gerekir ki, bu da sermayenin kendi çelişkili yapısını gösterir.

Marx diyor ki,

> "Sermayenin genel kavramı incelenirken burada söz konusu olan, bu üretim ve değerlendirme birliğinin doğrudan değil, koşullara bağlı yalnız bir süreç oluşu, sürecin görünüşüne göre, bunların dışsal koşullar olmasıdır."[159]

Değerlenme koşullara bağlıdır çünkü, üretim ile dolaşım, üretim ile değişim, üretim ile pazar dolaysız bir özdeşlik içinde değildir; ayrı ayrı mekanlarda yer alan bu öğelerin birliği ya da birbirlerine tekabülü ancak rastlantıya ve ancak üretimin dışındaki koşullara bağlıdır. Çünkü biz biliyoruz ki, üretim kendi toplumsal dengesini, ancak raslantısal dalgalanmalar içinde sürdürebilir. Kapitalist üretimin anarşik karakteri de bu özdeşsizliğin kendisinden doğar.

Eğer sermayenin değerlenmesi doğrudan üretimle çakışsaydı,

[159] Marx, Grundrisse-I, sayfa 308

üretim ile değerlenme ya da ürün ile onun gerçekleşmiş değer haline gelişi bir birlik halinde olsaydı, kapitalist aşırı-üretim bunalımları diye bir şey de olmazdı; ve bu üretim de kapitalist üretim olmazdı. Ama böyle olmadığı içindir ki, kapitalizmde ekonomik planda kalıcı bir dengeye asla ulaşılamaz. Bu ancak bunalımlarla yeniden kurulur.

Ne ki, sermaye pratikte tüm sınırlar yokmuşçasına, üretim ile değerlenme özdeşsizliğine gözlerini kapatarak doymak bilmez bir ihtirasla üretimi genişletir, boyutlandırır ve sınırsız bir üretimi amaç edinir; ama onun bu amaca ulaşmak için üretken güçlerde meydana getirdiği ilerleme ve yepyeni üretim yöntemleri, onun bu amaca ulaşması önünde engel olarak dikilerek onu frenler. Görülüyor ki, sermayenin kendi koyduğu sınırlar, onun kendi değerini artırdığı koşullarla iç içe, el ele yürüyor. Ve bu da onun kendi gelişmesi ile süreğen bir çatışma içinde olduğunu gösterir.

Burada ayrıca görüyoruz ki, doğrudan üretim koşullarını, toplumsal koşulları, değer ve artı-değer koşullarını göz önüne almayan, dolaşım ve tüketim sınırlarını umursamayan sermaye, gelişmesinin belli bir aşamasında, tüm bu olguların bir yana bırakılmasının sonucu olarak değersizleşme kapısına gelip dayanır.

Marx diyor ki,

> "...sermayenin değerlendirme süreci –ve para ancak değerlendirme süreci yoluyla sermaye olur- aynı zamanda onun değersizleşme süreci, parasızlaşma olarak ortaya çıkar."[160]

Denilebilir ki, sermaye üzerine kurulu üretim, değerlenme ve değersizleşme özdeşliği çizgisinde genişler ve gelişir.

Ya da,

> "değersizleşme değerlenme sürecinin bir öğesi olarak her zaman kendisini gösterir; bunun da nedeni, sürecinin ürününün doğrudan biçimiyle değer olmaması, ancak bu nitelikte gerçekleşmesi için yeniden dolaşıma girmesi zorunluluğudur."[161]

[160] Marx, Grundrisse-I, sayfa 303-304

[161] Marx, Grundrisse-I, sayfa 304

Sermaye,

> "üretken güçlerin gelişmesini, gereksinimlerin genişlemesini, üretimin çok yanlı olmasını, doğal ve zihinsel güçlerin üretiminin çeşitliliğini ve işletilmesini ve değişimini frenleyen bütün engelleri ortadan kaldıran yıkıcı ve sürekli kökünden değiştiricidir. Ama sermayenin bu tip her sınırı bir engel olarak koyması ve dolayısıyla düşünsel tarzda bunu aşmış olması, bunu gerçek olarak aştığı sonucuna götürmez ve böyle her engel onun belirlenimine aykırı düştüğü için, sürekli aşılan, ama gene sürekli olarak konulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder. Dahası var. Durmadan ardından koştuğu evrensellik, sermayenin kendi doğasında sınırlarını bulur, bu sınırlar sermayenin gelişmesinin belli bir evresinde sermayenin kendisini bu eylemin en büyük engeli olarak ortaya çıkarır ve bu yüzden de bizzat sermaye yoluyla onun kendisinin ortadan kaldırılması yönünde çabalar."[162]

Görülüyor ki, sermaye, değerlenirken çelişki üretir, sonra bu çelişkiyi yok eder ama, yok ederken aşılan çelişkiyi daha büyük boyutlu olarak yeniden var eder. Demek ki kapitalizme dayalı üretim, sermayece üretilen çelişkilerin yeniden aşıldığı, üretilme-aşılma, aşılma-üretilme döngüsü içinde sürüp gider. Bu demektir ki, üretim süreci aracılığıyla sermayenin değersizleşmesi ve bu değersizleşmenin ortadan kaldırılması gibi iki yönlü etki sermayenin değerlenme sürecinin kendinde saklı iç çelişkisidir. Anlaşılır ki, sermaye hem engel koyar ve hem onu aşar; aşılan ve yeniden sürekli konan bu çelişkileri içinde üretim sürgit devam eder gider.

Üretim biçiminin gerçek engeli, bu çelişkileri süreğen olarak üreten sermayenin kendisidir. Öyleyse, bu çelişkilerin varlık koşulu olarak sermayenin egemenliğine son verilmeden bu çelişkilere kesin ve son olarak son vermek olanaksızdır. Biz biliyoruz ki, üretim süreci dolaysız biçimiyle değer değildir; bu ancak dolaşımdaki sınavına bağlıdır. Bu sınavdan başarısız çıkma olasılığı bu üretim tarzının kendisinde her daim verilidir ve bu bakımdan değersizleşme değerlenme sürecinin yolu üzerinde her an ortaya çıkabilecek

[162] Marx, Grundrisse-I, sayfa 310-311

bir durumdur; kapitalist üretim sistemi bundan kaçınamaz. Bu açıdan bakıldığında değerlenme süreci, değersizleşme sürecidir de. Zira biz biliyoruz ki, dolaysız üretim süreci ürün, meta, değişim değeri ve para süreçlerinden geçmek zorundadır.

Şurası da apaçıktır ki, kapitalist üretimin gelişmesi ne denli ilerlemişse, üretim ne denli sermayenin egemenliği altında gerçekleşen bir üretim olarak gelişmişse; sermayenin, üretimin ve tüketimin önünde engel olarak çıkması koşulları o denli yakın ve o denli yaygınlık kazanır. Daha sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz gibi kredi vb. yolla dolaşım ve değişimin çapını genişleterek bu engelin üstesinden gelmeye çabalaması, mevcut bunalımın gelecekte daha büyük boyutlarda ortaya çıkmasını körükleyen geçici tedbirler olarak iş görebilir. Zira kredi yoluyla değişimin ve dolaşımın sınırlarını genişleterek nesnelleşmiş emeğin ya da değerin gerçekleşmesini sağlamada, bu sınırların genişletilmesi, yani dolaşım ve değişim alanının genişletilmesi önemli rol oynar ama, bu da her seferinde gelir bu mevcut sınırlara dayanır durur. Şunu da saptamalıyız ki, sermayenin gelişme derecesinin düzeyi ne denli büyükse, üretimin ve tüketimin engeli haline gelmesi koşulları o denli olanaklı hale gelir.

Zira o, kendi frenleyici engellerini kendi gelişmesi içinde yaratır. Bu frenleyici engeller belli bir aşamada sermayenin çöküşüne götürür. Tüm bir kapitalist süreç ya da tüm bir kapitalist üretim tarzı belli bir aşamada kendi gelişmesiyle cebelleşme içine giren geçici ve tarihsel bir üretim tarzından başka bir şey değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GERÇEKLEŞTİRME TEORİSİ

Bu konunun olabildiğince derin, zengin ve fevkalade ayrıntılı açıklamasının Kapital, ikinci ciltte Marx tarafından "Toplam Toplumsal Sermayenin Yeniden-Üretimi ve Dolaşımı" başlığı altında oldukça hacimli bir çalışmayla ele alındığını belirtelim. Ayrıca konunun Lenin tarafından da gerek "Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi"nin birinci bölümünde "iç pazar sorunu" üzerinden, gerek Lenin'in Bütün Eserler, Cilt-I'de "Şu Pazarlar Sorunu Üzerine" makalesinde ve gerekse de Lenin'in Almanca Eserlerinin dördüncü cildinde, "Bir Kez Daha Gerçekleştirme Teorisi Üzerine" başlığı altında ele alındığını okura anımsatalım.

Marx'ın teorisi içinde olabildiğince önemli bir yer tutan bu sorunun, kapitalist yeniden-üretim sorunu, ya da gerçekleştirme teorisi ya da toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi sorunu kavranmadan sermayeye dayalı üretimin ve yeniden-üretimin ve dolayısıyla dolaşımın kavranması ve elbette ki bu arada sermayenin yeniden-üretim sürecinin ve bu sürecin içinde potansiyel olarak verili olan ekonomik bunalımın anlaşılması olanaksızlaşır. Dolayısıyla biz, bir sonraki bölümümüz olan ekonomik bunalımın daha tam anlaşılması açısından bu bölümü ona bir temel sağlaması açısından oldukça gerekli ve önemli buluyoruz. Belki de Kapital'ler içinde Marx'ın en az okunan ikinci cildinin, yani sermayenin dolaşım sürecinin açıklanmasına ayrılmış bu cildinin toplumsal sermayenin işleyiş biçimine ve süreçte ortaya çıkan ekonomik bunalımına ışık tutan bu cildinin en fazla üzerinde durulması gereken cilt olduğunu belirtmeden edemeyeceğiz.

Bilinir ki, sermaye üzerine inşa edilmiş kapitalist toplum, bir çok bireysel sermayenin birbirinden bağımsız, birbirinden ayrı olarak üretim yaptığı, çelişkili, uyumsuz bir iktisadi bütün oluşturur. Ama bu bütünlük kendi içinde durmaksızın parçalanan, ayrılan, dağılan ve yeniden oluşan parçalardan oluşur. Dolayısıyla binlerce noktadan hareket eden ve binlerce noktada bu hareketini bitirip

yeni bir harekete başlayan birçok sermaye durmaksızın doğrudan üretim sürecini ve hem de dolaşım sürecini başarıyla kat ederek ancak kapitalist yeniden-üretim sürecini tamamlayabilmiş olur. Dolaysız üretim süreci ya da doğrudan üretim süreci, sermayenin kendisini genişletme süreci olarak meta ve onda maddeleşen artıdeğerin üretilmesi sürecidir.

Sermayenin yeniden üretim-süreci bir yandan bu dolaysız üretim sürecinin, öte yandan da dolaşım sürecinin birliğini oluşturur. Toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretiminde her bireysel sermayenin hareketi başka bireysel sermayelerin hareketleri ile karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindedir. Bireysel sermayelerin toplamı toplam toplumsal sermayeyi oluşturur. Bu sermayeler karşılıklı olarak birbirlerinin varoluş koşulu olarak karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde ancak varolabilirler. Her bir bireysel sermaye birbirlerine bağımlıdır ve olmak zorundadır. Örneğin, buzdolabı fabrikasındaki bireysel kapitalistin yeniden-üretimi bir başka alandaki bireysel kapitalistin yeniden-üretimine bağlı haldedir. Bir alan diğerine değişmeyen sermayenin sabit kısımlarını verirken, öteki berikine değişmeyen sermayenin döner kısımlarını verir; biri ötekine hammadde ya da imalat malzemeleri sağlarken, bir diğeri bir başka bireysel sermayenin yeniden-üretimini yapabilmesi için ona üretim aracı sağlar vb.

Her bireysel fabrikanın ürün ve malzemesi bir diğerine ürün ve malzeme olarak işlev görür. Bir işletmede üretilen ürün bir başka işletmeye üretim aracı olarak girer. Bir işletmede değişmeyen döner sermaye olarak işlev gören bir ürün bir başka işletmede değişmeyen sabit sermaye olarak işlev görür.

Bu demektir ki,

> "bireysel sermayelerin devreleri iç içe girer, birbirlerini öngörür ve zorunlu kılar, ve salt ördükleri bu ağ içerisinde toplam toplumsal sermayenin hareketini meydana getirirler."[163]

[163] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onsekizinci bölüm, sayfa 374

Yani,

> "Toplumsal sermayenin hareketi, bireyselleşmiş küçük parçalarının hareketlerinin toplamından, bireysel sermayelerin devirlerinden ibarettir. Tıpkı tek bir metanın başkalaşımının, metalar alemindeki başkalaşımlar dizisinde –metaların dolaşımında- bir halka olması gibi, bireysel sermayenin başkalaşımı, devri de, toplumsal sermayenin çizdiği devrede bir halkadır."[164]

Ne var ki, birbirinden kopuk, ayrı ve bağımsız faaliyet gösteren her bireysel sermayenin hareketi kendi dışındaki sermayelerle uyumlu hale gelmez, bir çatışma ve çelişme içinde sürüp gider. Toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretiminde hem bu hareketlerin uyumsuzluğunu ve hem de bu hareketlerin birbirlerine nasıl da zorunlu olarak bağımlı olduğunu ve bunun nasıl ve hangi yoldan gerçekleştirildiğinin parlak resmedilişini Marx kendi gerçekleştirme teorisinde vermiştir.

Toplam toplumsal sermaye, çelişkileriyle, uyumsuzlukları ile ama aynı zamanda karşılıklı bağımlılıkları üzerinden bireysel sermayelerin toplamını ifade eder.

Marx,

"Toplumsal sermaye yalnızca bireysel sermayelerin toplamına....eşit"tir[165] diyor.

Her bireysel sermayenin ürünü değer yönünden üç parçadan oluşur. Bu parçalar: 1) Değişmeyen sermaye; 2) Değişen sermaye ve; 3) Artı-değerdir. Değişmeyen sermaye, sabit değişmeyen sermayenin aşınma ve yıpranmasını, imalat malzemelerini vb. yerine koyan değerden meydana gelir. Değişen sermaye, emek-gücünün değerini karşılayan değerden oluşur. Ve üçüncü parçası da artı-değerdir.

---

[164] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onsekizinci bölüm, sayfa 372

[165] Marx, Kapital, ikinci cilt, Ondokuzuncu bölüm, sayfa 391

Marx diyor ki,

> "...sınıf II 'deki ürünler, değerlerini ilgilendirmesi bakımından üç öğeden oluşurlar. Bu öğelerden bir tanesi, üretimde tüketilen sermayenin değişmeyen kısmının değerine, diğeri, ücretlere yatırılan değişen sermayenin değerine, en sonu, üçüncüsü, üretilen artı-değere eşittir, yani=kâr+rant".[166]

Tek tek ürünlerde üç parçaya ayrılan ürün, toplumsal sermaye açısından da bu üç parçaya ayrılır ve bu Marx'ın gerçekleştirme teorisinin temel öncüllerinden biridir. Bu demektir ki, Marx'ın gerçekleştirme teorisinin dayandığı birinci önerme toplumsal sermayenin "değer" yönünden ayrışmasıdır.

Diğer temel öncül ise, toplam toplumsal üretimin, maddi ya da doğal biçimine göre iki büyük kesime ya da gene Marx'ın sözcükleriyle iki büyük sınıfa ayrıldığıdır. I. Kesim, üretim araçları üretimine; II. Kesim, tüketim araçları üretimine ayrışır. Kesim I, üretim araçlarının üretimini ifade eder; ve bu kesim üretken tüketim için kullanılan metaların üretimini içerir. Bu metalar bireysel tüketimi ifade eden değil, insanlar tarafından değil, bizzat sermaye tarafından, bu kesimin kendi içinde tüketilecek araçların kendisidir. Bu kesim için, yani üretim araçları sınıfı için Marx, şunları söyler:

> "üretken tüketime geçmek zorunda olan, ya da hiç değilse geçebilecek biçimlere sahip bulunan metalar"[167]

Kesim II, tüketim araçlarının ya da tüketim mallarının üretimidir. Bu tüketim maddeleri kişisel tüketim için kullanılan malların üretimini ifade eder. Bu kesimi, yani bireysel tüketim malları sınıfını da Marx, şöyle tanımlar:

> "kapitalist sınıf ve işçi-sınıfının bireysel tüketimine geçtikleri biçime sahip bulunan metalar"[168]

---

[166] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Kırkdokuzuncu bölüm, sayfa 735

[167] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 419

[168] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 419

Bu demektir ki, Marx'ın gerçekleştirme teorisinin dayandığı ikinci önerme de toplumsal sermayenin "doğal" ya da "maddi" şekline göre ayrışmasıdır.

Burada anlayış açıklığına kavuşması gereken nokta şudur ki, toplam toplumsal ürün, doğal biçimine, yani onun kendi maddi biçimine göre ayrılması zorunluluğunun neden ortaya çıktığı sorusudur. Tek tek sermayeler açısından, bu sermayenin üretimi ve yeniden-üretimi açısından, ürünün doğal biçimine göre bir ayrıma tabi tutulması gerekmiyordu. Gerekmiyordu çünkü, orada gerekli olan tek şey, bireysel sermayenin dolaşım ve dönüşümünde elde edilen ürünün kullanım-değeri olarak varlığı ya da doğal biçimi olarak varlığının bir önemi yoktu, ve ürünün kendi maddi bileşenlerine bölünmesi gerekmezdi. Zira, tek tek bireysel sermayelerin üretimi ve yeniden-üretiminde,

"incelenmesi gereken tek şey, üretimdeki ayrı ayrı unsurların değeri ve üretim sonuçları idi" [169]

Sermayenin üretim süreci, ürünün dolaşımından bağışık olduğu için, ürünün salt değeri önem taşıyordu; bu ürünün nasıl ve nerede satılacağı önem taşımıyordu. Gerek üretim araçlarının kapitalist tarafından nerede ve nasıl satın alınacağı ve gerekse tüketim mallarının işçiler tarafından nerede ve nasıl satın alınacağının bir önemi yoktu.

Oysa, sorun bireysel sermayeler olmaktan çıkıp da tüm toplumsal sermaye ya da toplam toplumsal ürün olunca işin rengi değişir. Tüm toplumsal sermayenin üretimi ve yeniden-üretiminin incelenmesinde üretilen metalar toplamının doğal biçimlerine ya da maddi şekillerine göre ayrılması zorunlu bir inceleme olarak öne çıkar. Öne çıkar çünkü, toplumsal üretimin kesintisizce devam edebilmesi için toplumda hem tüketim ve hem de üretim araçlarının yeterince bulunması gerekir. Üretimin bu iki sınıfı ya da iki ke-

[169] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 38

simi doğal ya da maddi biçimleriyle üretimde farklı farklı görevleri yerine getirir ve böylece üretim (yol kazalarını bir yana koyarsak) kesintiye uğramadan sürer. Öne çıkar çünkü,

> "İşçiler ve kapitalistler, tüketim maddelerini nereden elde edecekler; kapitalistler, üretim araçlarını nereden elde edecekler, üretilmiş olan ürün bütün bu talepleri nasıl karşılayacak ve üretimin genişlemesini nasıl mümkün kılacak?"[170]

Evet bu soru, tüm toplum için ve toplam toplumsal üretim için son derece önemli olan bu soru orta yerde duracak.

Ve anlaşılır ki toplumsal üretim sürecinde her iki kesimin oynadığı rol ayrıdır; işlevleri de ayrı ayrıdır. Bu bakımdan toplam toplumsal üretimin iki ayrı sınıfının doğal biçimlerine göre, maddi bileşkelerine göre ayrışması bir zorunluluk olarak kapitalist üretim ve yeniden-üretimin önünde durur. İşte bundan ötürüdür ki, Marx, toplam toplumsal üretimi maddi biçimine göre iki sınıfa ya da iki kısma ayırır: I. Kısım, üretim araçlarının üretimi; II. Kısım, tüketim mallarının üretimi.

Kapitalist üretimin anarşik karakterine karşın, toplam toplumsal ürün nasıl gerçekleştirilir sorusu, yıllık toplumsal ürünün tüm bölümleri hem "maddi" ve hem de "değeri" açısından üretim süreci içinde kendine uygun rol üzerinden topluca değişilir biçiminde yanıtını bulur.

Lenin,

> "Gerçekleştirme sorunu, kapitalist ürünün her parçası için, değer olarak (değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değer) ve maddi biçiminde (üretim araçları ve tüketim maddeleri, özellikle ihtiyaç maddeleri ve lüks eşya) pazarda kendisinin yerine geçecek olan bir başka ürün parçasının nasıl bulunacağıdır."[171]

---

[170] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 38

[171] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 32

Tüm sorun, nasıl ve nerede sorularının yanıtında somutlaşıyor. Üretim araçlarının ve tüketim nesnelerinin nerede ve nasıl satın alınacağı sorunu ya da toplam toplumsal ürünün nasıl gerçekleştirileceği sorunudur gerçekleştirme sorunu.

Gerçekleştirme teorisiyle Marx, bu süreci, bu sürecin gerçekleşme koşullarını açıklayarak kapitalist yeniden-üretim teorisini açıklığa kavuşturmuş oluyordu.

Hemen belirtelim ki, Marx'tan önce de bu işe girişenler oldu; ve bunların arasında, bu sorunu kendi dar koşulları içinde gerçeğe en yakın olarak ele alan da Quesnay'dı; onun, o ünlü "Ekonomik Tablo"suydu. Marx, Artı-Değer Teorileri'nde bu Tablo'yu ayrıntılı inceler ve bunu, sermayenin tüm üretim sürecini bir yeniden-üretim süreci olarak gözler önüne serme girişimi olarak değerlendirerek ona hak ettiği değeri verir –tüm açmazlarına ve eksikliklerine karşın.

Elbette realize etme sorunu öyle tek düze işleyen basit ve kolay bir süreçle yerine getirilemez; kapitalist yeniden-üretim süreci gerçekleştirme sorununa güçlükler çıkaran ve onun zaman zaman yol kazalarına uğramasına yol açan frenleyici koşulları da yaratarak, yani aşırı-üretim tabanı üzerinden ortaya çıkan iktisadi bunalımlarını da yaratarak ve sermaye güçleri tarafından bu bunalımlar yeniden ve yeniden aşılarak denge-dengesizlik döngüsü içinde ancak gerçekleşir.

A/BASİT YENİDEN-ÜRETİMDE GERÇEKLEŞTİRME TEORİSİ

Basit yeniden-üretimde gerçekleştirme ya da realize etme sorunu ile genişletilmiş yeniden-üretimde gerçekleştirme sorunu bütünüyle aynı koşulları varsaymaz. Basit yeniden-üretim koşulları, birikimin olmadığı koşulları varsayar ve üretim eski çapta devam eder. Bu da ek bir sermaye birikiminin olmaması demektir.

Daha Kapital, birinci ciltte Marx açıklamıştı ki,

"Eğer bir gelir, kapitalist tarafından salt tüketim fonu olarak kullanılırsa ve kazanıldığı süre içinde tüketilirse, öteki şeyler aynı kalmak koşuluyla basit yeniden-üretim meydana gelmiş olur."[172]

Bu şu anlama gelir: Kapitalist yeniden-üretim genişlemez ve aynı istikrarlı yapısını koruyarak aynı düzeyini sürdürür. Ve nihayet, böyle bir durumda kapitalist sınıf elde ettiği artı-değeri salt tüketim için kendi bireysel gereksinimleri için harcar ve elde edilen artı-değer, birikim amacına yönelmediği için de, dolayısıyla, üretken tüketim amacına hizmet etmez. Burada üretim aynı düzeyde ve genişlemeden dairesel bir çember içinde hareket eder.

Şimdi biz, toplam toplumsal ürünün hem değer ve hem de doğal biçimi açısından bu daireyi nasıl çizdiğini, ve kapitalistler ile işçilerin kendi gereksinimleri olan üretim araçları ve tüketim nesnelerini "nasıl" ve "nerede" karşıladıklarını görelim. Demiştik ki, toplumsal ürün maddi biçimine göre iki büyük kesime ayrılır: I. Kesim üretim araçları üretimi ve II. Kesim tüketim nesneleri üretimi. Ve gene demiştik ki, bu her iki kesim de sermaye değerine göre üç parçadan oluşur: değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değer.

Soru şuydu: Bu her iki kesim kendilerinin gereksinimi olan metaları nereden ve nasıl sağlayacaklar? Önce Kesim I'i ele alalım. Kesim I, toplam sermaye içinde üretim araçları üretimini temsil ettiği için, ya da üretim araçları biçiminde bulunan metaları ifade ettiği için, bu kesimde üretken tüketime geçecek olan metalar üretilir. Dolayısıyla bu kesimin üretim araçları şeklinde bulunan değişmeyen-sermayesi gene bu kesim içinde tüketilen değişmeyen-sermayeyi karşılamak için kullanılır, yani bu bölümün işletmelerine satılır. Yani kesim I'in üretim araçları şeklindeki üretilmiş olan imalat malzemeleri, makine vb. biçimindeki metalar, bu kesimin gelecek yıl üretimini sürdürebilmesi için gene bu bölümün değişmeyen sermayesinin yenilenmesi için bu bölümün kendisine satılır ya da ay-

[172] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmiüçüncü bölüm, sayfa 582-583

nı bölüm içinde, gene dosdoğruca kendi üretim işletmesinde kullanılır.

Kesim I'in üretim araçları biçiminde bulunan değişen sermayesi ve artı-değeri de tüketim nesneleri üreten Kesim II'nin işletmelerine satılır. Kesim II'nin değişmeyen sermayeyi temsil eden parçasını oluşturan tüketim malzemeleri, böylece Kesim I'in işçilerinin ve kapitalistlerin bireysel tüketimlerini karşılamak üzere Kesim I'in değişen sermaye ve artı-değer biçiminde bulunan üretim araçlarıyla değişilir, yani satılır.

Geriye kalan ve tüketim malları biçiminde, yani temel ihtiyaç maddeleri vb. biçimindeki Kesim II'nin değişen sermaye ve artı-değeri de bu kesimin kapitalistleri ve işçilerinin kişisel tüketimi ile gerçekleştirilir.

Görülüyor ki, bu gerçekleştirmede Kesim I'in değişmeyen sermayesinin bir bölümü aynı kesimin işletmelerine satılarak, bir bölümü de dolaysızca kendi üretim alanında üretime malzeme ve ürün olarak girerek, değişen sermaye ve artı-değeri de Kesim II'nin değişmeyen sermayesine satarak kendisi için gerekli olan tüketim mallarını; ve böylece Kesim II de bu yolla kendisinin gelecek yıl üretimini devam ettirebilmesi için gerekli olan üretim araçlarını da bu Kesim I'in değişen sermayesi ve artı-değeri temsil eden metalarını satın alarak karşılamış olur. Burada altı çizilmesi gereken nokta, Kesim I'in üretim araçları biçimindeki değişen sermayesi ile artı-değerinin, Kesim II'nin tüketim nesneleri biçimindeki değişmeyen sermayesinin karşılıklı değişimidir. Ve burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da "değişime giren" tüm parçaların, hem I. ve hem de II. Kesimde eşit olmasıdır; basit yeniden-üretimde başka türlü de düşünülemez.

Bu demektir ki, I. Kesimdeki değişen sermaye ve artı-değerin toplamı, II. Kesimdeki değişmeyen sermayeye eşit olmak zorundadır. Böylece toplam toplumsal sermaye doğal ya da maddi biçimiyle hem Kesim I ve hem de Kesim II'de yerine konmuş olur; yani basit yeniden-üretim realize edilmiş olur.

Bu yukarıdaki açıklamaları, okur için daha iyi anlaşılması ba-

kımından, bir kez de Marx'tan, onun kendi açıklamalarından aktaralım istiyoruz:

> "Ücretlerin, kâr ve rantın harcandığı, kısacası gelirlerin tüketildiği Sınıf II'deki ürünler değerlerini ilgilendirmesi bakımından üç öğeden oluşurlar. Bu öğelerden bir tanesi, üretimde tüketilen sermayenin değişmeyen kısmının değerine, diğeri, ücretlere yatırılan değişen sermayenin değerine, ensonu üçüncüsü, üretilen artı-değere eşittir, yani=kâr+rant. Sınıf II'deki ürünün birinci öğesi, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ne Sınıf II'deki kapitalistler, ne bu sınıfın emekçileri ve ne de toprak sahiplerince tüketilebilir. Bu, onların gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz, ancak, ayni olarak yerine konulması ve bunun için de satılması gerekir. Buna karşılık, bu ürünün öteki iki öğesi, bu sınıfta yaratılan gelirlerin değerine, ücretler+kâr+rant'a eşittir.
>
> Sınıf I'de ürün, biçim bakımından aynı öğelerden oluşur. Ama geliri, ücretler+kâr+rantı, kısacası, sermayenin değişen kısmı+artı-değeri oluşturan kısım, burada, bu sınıfın ürünlerinin doğal biçimde değil, Sınıf II'nin ürünleri biçiminde tüketilir. Bu nedenle, Sınıf I'in gelirlerinin değerinin, Sınıf II'nin yerine konulacak değişmeyen sermayesini oluşturan ürünlerin o kısmı biçiminde tüketilmesi gerekir. Sınıf II'nin ürünlerinin kendi değişmeyen sermayesini yerine koyması gerekli kısmı, Sınıf I'in emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından kendi doğal biçiminde tüketilir Bunlar gelirlerini, II'nin bu ürünleri için harcarlar. Öte yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil ettiği ölçüde, değişmeyen sermayesini ayni olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından, kendi doğal biçimi içersinde üretken olarak tüketilir. Ensonu, Sınıf I'in sermayesinin yardımcı maddeleri vb. içeren, kendi ürünlerinden, kısmen I'deki kapitalistlerin kendi aralarında yaptıkları değişim, kısmen de böylece bu kapitalistlerin bazılarının, kendi ürünlerini doğrudan doğruya üretim aracı olarak bir kez daha kullanılabilmeleri ile yerine konulur."[173]

Bu sorunun daha iyi anlaşılabilmesine hizmet etmesi açısından Marx'ın Kapital, ikinci cildinin ilgili bölümünde verdiği rakamlara

[173] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Kırkdokuzuncu bölüm, sayfa 735-736

bağlı kalarak bu değişimin izlediği süreci rakamsal şemayla açıklayalım. Marx, bu teorisini şu aşağıdaki şemaya dayandırır; ama şemanın anlaşılması için şemadaki a'nın artı-değeri, d'nin değişen sermayeyi, s'nin de değişmeyen sermayeyi temsil ettiği ve artı-değer oranı da daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi ve gene o ifadelerimize bağlı kalarak a:d, yani artı-değer oranı yüzde yüz olarak kabul edilmiştir.

Toplam toplumsal ürününün şu aşağıdaki bölümlerden oluştuğunu kabul edelim.

Kesim I 4.000s +1.000d +1.000a=6.000, üretim araçları.
Kesim II: 2.000s + 500d + 500a=3.000, tüketim nesneleri.

Şemayı inceleyelim: Verili rakamlardaki şemada, Kesim II'in 500d ile 500a, biçimindeki tüketim nesneleri kendi kapitalistleri ve işçilerince kişisel olarak tüketilir. Bu kesim, maddi ya da doğal biçimiyle bireysel gereksinimleri karşılamaya yönelik tüketim nesneleri biçimdedir; ve bu kesimde sözü edilen kişilerin gereksinimlerini karşılar.

Kesim I'in 4.000s biçimindeki üretim araçları ise, doğal biçimiyle gene bu bölümün kapitalistleri tarafından üretken biçimde tüketilir. Bu, üretimin devamı için zorunludur; eğer üretim eski düzeyinde ve hiç değişmeden kalacaksa bir sonraki yılın üretimi için bu üretim araçları aynı miktarda gereklidir. Dolayısıyla bu bölüm de kendi içinde üretken biçimde tüketildiği için sermaye için sorun yaratmaz.

Geriye kalan ürün ise, Kesim I'in 1.000d'si ile gene aynı bölümün 1.000a'sı ve de kesim II'nin 2.000s'idir. Burada 2.000s tüketim nesneleri biçiminde varolan üründür; 1.000d + 1.000a da üretim malları biçiminde varolan üründür.

Bu şemada I. Kesimin 1.000d+1.000a ile II. Kesimin 2.000s'inin değişilmesi zorunluluğu ortaya çıkıyor. I. Kesim kendi 1.000d+1.000a'sını, yani 2.000 tutarındaki üretim aracı biçimin-

deki ürününü, Kesim II 'ye satar; o böylece, hem kendi işçilerinin ve kapitalistlerinin gereksinimi olan tüketim mallarını kesim II'den almış olur ve hem de kesim II, bu yolla gelecek yılki üretimini, Kesim I'den aldığı üretim araçları biçimindeki ürünlerle değiştirerek sürdürme olanağına kavuşmuş olur. Yani Kesim I'in değişen sermayesi ve artı-değeri (1.000d + 1.000a), Kesim II'nin değişmeyen sermayesi (2.000s) ile değişilmiş olur. Bütün artı-değerin biriktirilmeyip tüketildiği koşullarda, basit yeniden-üretimde toplam toplumsal ürün böylece realize edilmiş olur.

Şimdi biz bu şemayı bir de ilk elden Marx'ın kendisinden, onun, bu şemanın çözümünden elde etmiş olduğu üç dayanak noktasını ondan öğrenelim:

> "1) Emekçilerin ücretlerini temsil eden 500d ile, kapitalistlerin artı-değerini temsil eden 500a'nın Kesim II'de, tüketim malları için harcanması gerekir. Ama bunların değeri, Kesim II'deki kapitalistlerin elinde bulunan ve yatırılan 500d'yi yerine koyan ve 500a'yı temsil eden, 1.000 değerinde tüketim malları biçiminde mevcuttur. Dolayısıyla, Kesim II'deki ücretler ile artı-değer, bu kesim içerisinde, bu aynı kesimin ürünleri karşılığında değiştirilmiştir. (500d+500a) IIs=1.000 miktarında tüketim malları, böylece toplam üründen düşülmüş olmaktadır.
>
> 2) Kesim I'deki 1.000d artı 1.000a'da, gene, tüketim malları için harcanmak zorundadır; bir başka değişle, Kesim II'nin ürünleri için harcanmaları gerekir. Böylece bunların bu ürünün değişmeyen-sermaye kısmına, 2.000s'ye eşit geriye kalan kısmıyla değişilmeleri gerekir. Kesim II, buna karşılık, I'in ürünleri olan eşit miktarda üretim aracı almaktadır ve buna, I'in 1.000d+1.000a değeri katılmış durumdadır. Böylece, 2.000 IIs ve (1.000d+1.000a) I dolaşımdan çıkmaktadır.
>
> 3) Geride hala 4.000 Is kalmış durumdadır. Bu miktar, ancak Kesim I'de tüketilmiş olan değişmeyen-sermayeyi yerine koymak üzere kullanılabilecek üretim araçlarından oluşmaktadır ve bu nedenle de, Kesim I'deki bireysel kapitalistler arasındaki karşılıklı değişim ile elden çıkartılmış durumdadır; tıpkı, (500d+500a)

II'nin emekçiler ile kapitalistler ya da II'deki bireysel kapitalistler arasındaki değişim ile elden çıkartılması gibi."[174]

Buradaki temel koşul şudur ki, Kesim I'in değişen sermayesi ile artı-değerinin toplamı, Kesim II'nin değişmeyen sermayesine eşit olmalıdır. Bu, basit yeniden-üretimde gerçekleştirme sorununun esasını oluşturur.

Bu durumu Marx şöyle açıklıyor:

"Bundan şu sonuç çıkıyor ki, basit yeniden-üretim esasına göre, meta-sermaye I'in, d+a değerler toplamı (ve bu nedenle, I'in toplam meta-ürününün buna tekabül eden orantılı kısmı), gene aynı şekilde Kesim II'nin toplam meta ürününün orantılı kısmı olarak alınan, IIs değişmeyen sermayeye eşit olmak zorundadır; ya da I(d+a)=IIs'dir."[175]

Bunu bir başka biçimde şöyle de ifade edebiliriz: Üretim araçları üreten sınıf I'in ya da Kesim I'in ürettiği toplam toplumsal meta kitlesinin değeri, sınıf I ve sınıf II'nin işletmelerinde tüketilen üretim araçları kitlesinin değerine eşit olmalıdır. Gene aynı tüketim nesneleri üreten sınıf II'nin ya da Kesim II'nin ürettiği toplam ürün kitlesinin değeri, sınıf I ve sınıf II'nin işçilerinin ve kapitalistlerinin gelirlerinin toplamına eşit olmak zorundadır.

Eşit olmak zorundadır çünkü, Marx'ın Kapital, üçüncü cildin, "Üretim Sürecinin Tahlili Üzerine" adlı 49. bölümünde açıkladığı gibi;

"Böyle olmadığı taktirde, ya sınıf II, değişmeyen sermayesini yerine koyamayacak, ya da sınıf I, gelirini, tüketilemez biçimden tüketilebilir biçime çeviremeyecektir."[176]

[174] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 421
[175] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 426
[176] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Kırkdokuzuncu bölüm, sayfa 736

Ne ki en basitinden şöyle ifade etmek daha anlaşılırdır: IIs=I(d+a). Yani, Kesim II, ya da sınıf II'nin değişmeyen sermayesi, Kesim I, ya da sınıf I'in değişen-sermayesi ve artı-değerinin toplamına eşit olmak zorundadır ve bu denklem, basit yeniden-üretim için zorunlu bir önkoşuldur.

Burada bir alt not düşmek istiyoruz: Kesim ya da sınıf ya da bölüm terimlerinin hepsi aynı anlama gelir; Marx tarafından olsun, Lenin ve başka yazarlar tarafından olsun bu üç değişik terim de kullanıldığı için bunları ayrı ayrı yazıyoruz; ne ki, bunların hepsi aynı şeyi ifade eden farklı ifade türleridir.

B/GENİŞLETİLMİŞ YENİDEN-ÜRETİMDE GERÇEKLEŞTİRME TEORİSİ

Genişletilmiş yeniden-üretim koşullarında, üretim, basit yeniden-üretimde olduğu gibi eski çapta devam etmez; bir ürün fazlasını gerektirir. Bu ürün fazlası, sınıf I'in, üretim araçları üreten bu kesimin bir üretim araçları fazlası vermesini gerektirir. Bu üretim fazlası da bu kesimin artı-değeri üzerinden elde edilir. Yani genişletilmiş yeniden-üretimde birikim, vazgeçilemez bir zorunluluk olarak, bir önkoşul olarak ortaya çıkar. Birikimsiz genişleyen yeniden-üretim düşünülemez. Çünkü, genişleyen yeniden-üretimin temeli birikimdir; ve bu da artı-değerin bir bölümünün sermayeleştirilmiş değere çevrilmesini gerektirir.

Marx açıklamıştır ki,

> Yıllık ürünün her şeyden önce, sermayenin yıl boyunca kullanıp tüketilen maddi öğelerini yenileyecek bütün nesneleri (kullanım değerleri) sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra, geriye, içinde artı-değeri taşıyan net ya da artı-ürün kalır. Peki bu artı-ürün nelerden oluşmuştur? Yalnız kapitalist sınıfın gereksinmeleriyle isteklerini karşılayacak olan ve dolayısıyla kapitalistlerin tüketim fonlarına giren şeylerden mi oluşmuştur? Eğer durum böyley-

se, artı-değer son damlasına kadar kurutuluyor ve basit yeniden-üretimden başka bir şey olmuyor demektir.

> Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunluluğu vardır. Bir mucize olmaksızın, biz, sermayeye, ancak, emek-sürecinde kullanılabilen malları (yani üretim araçlarını) ve emekçinin geçimini sağlayan malları (yani geçim araçlarını) çevirebiliriz. Bu durumda, yatırılan sermayenin yerine konabilmesi için, gerekli olan şeyler miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmının, ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur. Kısacası, artı-değer, ancak, değerini temsil ettiği artı-ürün, yani sermayenin öğelerini zaten oluşturduğu içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir."[177]

Kaldı ki, birikim kapitalist üretimin ayırt edici özelliği ve sermayeye dayalı üretimin bir yasasıdır. Eğer birikim olmasaydı, kapitalist üretim bugünkü düzeyde genişlemez ve gelişemezdi. Ancak bu temel üzerindedir ki, sermaye, amaç edindiği şeye, dursuz durak-sız kendisini genişletme amacına ulaşabilir; ve birikim eşliğinde, genişleyen düzeyde bir üretim mümkün olabilir. Bunun için de, basit yeniden-üretimde olduğu gibi artı-değerin tümü harcanmaz kapitalist sınıfça; bunun bir kısmı kişisel gereksinimler için tüketime giderken, öteki bölümü ise, üretken tüketim amacıyla biriktirilir. Yani sermayenin kendisini genişletme amacına uygun olarak üretken sermayeye dönüştürülmek için biriktirilir. Artı-değer biçiminde varolan ürünün sermayenin unsurlarına dönüştürülmesi birikim için bir ilk koşuldur. Sınıf I'de biriktirilmiş bulunan ek-sermayenin bir bölümü, gene sınıf I'in kendi içinde ek emek-gücüne, bir bölümü de ek üretim araçlarına dönüştürülerek artı-değerin sermayeye dönüşmesi sağlanır.

Demek ki, sermayenin tek amacı olan üretimin genişletilmesi için, artı-değerin bir bölümü, üretken sermayenin unsurlarına dönüştürülür. Bu genişlemede belirli bir miktarda üretim aracına gereksinim olacağı için ve bu araçlar da sınıf ya da Kesim I tarafından üretildiğinden bu sınıfın değişen-sermaye ve artı-değerinin,

[177] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 596-597

yani kesim I(d+a)'nın Kesim IIs'den yani bu kesimin değişmeyen-sermayesinden daha büyük olmak zorundadır. Bunun için de basit yeniden-üretimde olduğu gibi, Sınıf I (d+a)'sı ile sınıf IIs arasındaki eşitlik bozulmak zorundadır genişleyen yeniden-üretimin olabilmesi için.

Yani, genişleyen yeniden-üretimde,

> "Basit yeniden-üretimin çizdiği çember, şekil değiştirir ve Sismondi'nin deyimi ile sarmal biçime dönüşür."[178]

Böylece bu denklem şu şekli alır: Sınıf I'in değişen sermayesi ve artı-değerinin toplamı, sınıf II'nin değişmeyen sermayesinden büyük olmalıdır; ya da I(d+a) > IIs'den. Basit yeniden-üretimde nasıl ki, I(d+a) =IIs idiyse; şimdi de, yani genişleyen yeniden-üretimde de, I(d+a) > IIs'ten daha büyük olması, gerçekleştirme teorisinde bir ön koşul olarak ortaya çıkar; bu bir zorunluluktur. Bu denklemdeki verileri içermedikçe hiçbir genişleyen yeniden-üretim gerçekleşemez ve toplam toplumsal ürün realize edilemez.

> "Basit yeniden-üretimden genişletilmiş yeniden-üretime geçişin olabilmesi için, Kesim I'deki üretimin, II için daha az, I için ise bir o kadar daha fazla değişmeyen-sermaye öğesi üretecek durumda olması gerekir."[179]

Marx, gerçekleştirme teorisini genişleyen yeniden-üretim açısından incelediği yerde,

> "Söylemeye gerek yok ki, bir birikim varsaydığımız anda, I(a+d) basit yeniden-üretimde olduğu gibi IIs'ye eşit değil ondan büyüktür"[180] diyor.

Burada üretim, basit yeniden-üretimde olduğu gibi dairesel de-

[178] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 597
[179] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirmibirinci bölüm, sayfa 526
[180] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirmibirinci bölüm, sayfa 544

ğil, sarmal bir hareket halinde ilerleyerek genişler; ve bu genişlemede sınıf I'in değişen sermayesi ve artı değerinin toplamı, sınıf II'nin değişmeyen sermayesinden daha hızlı büyümek zorundadır. Bu koşul, genişletilmiş yeniden-üretimde gerçekleştirme sorununun temel tabanıdır.

Şimdi bu birikimin nasıl gerçekleştirildiğini ve sarmal harekete nasıl ve nerede ulaşıldığını görelim.

Burada temel koşul, a) üretim araçları üretimindeki sınıf I'i temsil eden bölümde üretim araçları biçimindeki ürünün, artı-değeri temsil eden kısmında bir üretim araçları fazlalığının varlığı; b) aynı şekilde, tüketim nesneleri üretimindeki sınıf II'yi temsil eden bölümde de tüketim araçları biçimindeki ürünün artı-değeri temsil eden kısmının belli bir parçasının gene bu alanda, bu sınıfın kendi içinde sermayenin unsurlarına dönüştürülmesi zorunluluğudur.

Bunun ne şekilde gerçekleştiğini, ya da yukarıda iki şıkta belirttiğimiz koşulları hesaba katarak bunu aşağıdaki şemada görelim:

Kesim I 4.000s + 1.000d + 1.000a = 6.000
Kesim II: 1.500s + 750d + 750a = 3.000

Bilinir ki, basit yeniden-üretimde artı-değerin tümü kapitalist sınıfın kişisel tüketimi için harcanıyordu. Genişletilmiş yeniden-üretimde ise, artı-değerin bir bölümü kapitalist sınıfın kişisel harcamalarına ayrılırken, bir bölümü de ek-sermaye olarak kullanılır. Yani bir bölümü ek üretim araçlarına, bir bölümü de ek emek-gücüne ayrılmış olur. Yukarıdaki tabloda Sınıf I'in, artı-değerinin yarısını, yani 500'lük bölümünü biriktirdiğini varsayalım. Bu durumda, verili oranlar temelinde, yani sermayenin organik bileşimi aynı kalmak koşulu ile, bu 500'lük artı-değerin 400'ü sınıf I'in değişmeyen sermayesine, 100'lük bölümü de aynı sınıfın değişen sermayesine bölünerek çevrilir. Bu haliyle sınıf I'in değişmeyen ve değişen sermayesinde toplam olarak 500'lük bir genişleme olacaktır

ve bu 500'lük genişleme, gene bu sınıfın artı-değerinden sağlanan sermaye ile gerçekleşmiş olur.

Böylece, sınıf I için şu tabloyu elde etmiş oluruz: 4.400s+1 100d. Bu denklemde değişmeyen sermayeye eklenerek sermayeleştirilmiş olan 400a, sınıf I'in üretim araçlarına eklendiği için bu toplam 4.400s basit yeniden-üretimde olduğu gibi kendi bölümü içinde değiştirilecektir. Bu değişimin nasıl olacağını basit yeniden üretimdeki gerçekleştirme bölümünde inceledik; ve bunun sınıf I'in kendi içinde olduğunu biliyoruz. Geriye kalan sınıf I'in 1.600'lük (1 100d+500a) bölümü de (aslında bu 1.500'lük bir sermaye idi ancak, sınıf I'in artı-değerinden biriktirilen 500'lük sermayenin 400'lük bölümü az önce gördüğümüz gibi değişmeyen sermayeye çevrilmişti ve şimdi ise geriye 100'lük bir sermaye kalmıştı ve bu da 1000'lik değişen sermayeye çevrilince bu sermaye 1.100'e ulaşmış oldu ve artı geriye kalan 500'lük artı değer eşittir 1.600'lük sermaye olmuştu), sınıf II ile değiştirilir.

Ne var ki, sınıf II'nin 1.500'lük bölümünün sınıf I'in 1.600'lük bölümü ile değişilebilmesi için sınıf II'nin ek 100'lük bir sermayeye gereksinimi olacaktır. Sınıf II'nin bu değişimi gerçekleştirebilmesi için, bu bölümün kapitalistlerinin de artı-değerlerinden bir bölümünü, değişim için 100'lük bir sermaye biriktirmeleri zorunlu hale gelir. Sınıf II'nin 1.500'lük değişmeyen sermayesi bu ek 100'lük sermayeyle birlikte 1.600'lük sermaye haline gelmiş olacak. Böylece sınıf I ve sınıf II arasındaki değişim için gerekli oran sağlanmış olur. Elbette bu da yetmez; bu 100'lük ek sermayeyi çalıştırabilmek için yeni ek emek-gücü için de bu bölümün (sınıf II) 50'lik bir ek-sermayeyi gene bu bölümün, kapitalistlerinin artı-değerinden bu bölümün değişen sermayesine eklenmesi gerekir.

Böylece, bu bölümün değişen sermayesi 750'den 800'e çıkmış olur. Sermayenin verili organik bileşimine göre bu miktar 50'lik bir sermaye olacaktır. Bu haliyle sınıf II'de biriktirilen ek sermaye miktarı 150'lik bir sermaye olur. Bu haliyle sınıf II'nin değişen ve değişmeyen sermayesinde toplam olarak 150'lik bir ser-

maye genişlemesi ortaya çıkıyor ve bu 150'lik genişlemenin kendisi de gene bu sınıfın artı-değerinden sağlanmış oluyor.

Tüm bu işlemler sonucu, sınıf II'de şöyle bir tablo elde ederiz: 1.600s + 800d. Bu tablodaki 1.600'lük sermayenin 100'lük bölümü yeni eklenen ek-sermayeydi; gene aynı şekilde 800'lük sermayenin 50'lik bölümü de gene yeni eklenen ek-sermayeden elde edilmişti.

Böylece, bütünlüklü şema, ya da yıllık ürünün yeni dağılımı ek sermayenin eklenmesiyle şu hale gelir:

Kesim I: 4.400s+1.100d+500a=6.000
Kesim II: 1.600s+800d+600a=3.000

Bu tablodaki sınıf I'in değişen sermayesi ve artı-değerini oluşturan kısmı bu sınıfın ürünlerinin doğal biçiminde tüketilemez; çünkü, bu ürünler üretim araçları biçimindedir. Dolayısıyla bu sınıfın değişen sermayesi ve artı-değeri sınıf II'nin tüketim nesneleri biçimindeki ürünleri biçiminde tüketilir. Gene bu sınıfın değişmeyen sermayesinin üretken biçimde tüketilen değişmeyen sermaye kısmı da gene bu sınıfın kendi içinde tüketilir. Çünkü bu sınıfın değişmeyen sermaye kısmı, emek araçları, imalat malzemeleri, ara ve yardımcı maddelerden oluştuğu için, bu ürünlerden bir kısmı gene bu sınıf I'in kapitalistleri tarafından, kendi içlerindeki değişimle, bir kısmı da bu üretim araçları biçimindeki ürünlerin her işletmenin kendi içinde üretim aracı olarak yeniden kullanılıp üretken biçimde tüketilerek yerine konmuş olur.

Bu tablodaki sınıf II'nin değişen sermayesi ve artı-değerini oluşturan kısmı ise, kendi maddi biçimleri içinde, yani kendi doğal biçimlerinde tüketilir. Bu tüketmenin bir bölümü bizzat kendi sınıfı içinde olurken; öteki kısmı sınıf I'in işçileri tarafından tüketilir. Bu son örneğimizde bu sınıfın 150'lik ek-sermayesini göz önüne alarak konuşursak, bunun sınıf II'nin değişmeyen sermayesine eklenen 100'lük bölümü sınıf I'in emekçilerine, 50'lik bölümü ise,

gene emekçilere, ama kendi bölümündeki, sınıf II'deki emekçilerin tüketimine gider, yani sınıf I ve sınıf II'nin işçileri bunu tüketir –kişisel tüketimdir bu, üretken tüketim değil.

Üretimin devam ettirilmesi durumunda ikinci yıl sonunda elde edilen tablo da şöyle olur:

Kesim I: 4.400s+1.100d+1.100a=6.600
Kesim II: 1.600s+800d+800a=3.200

Gene üretimin sürdürülmesi durumunda bu tablo şu hale gelir:

Kesim I: 4.840s+1.210d+550a=6.600
Kesim II: 1.760s+880d+560a=3.200 ve sürdürülen üretimle bu tablo şu şekle gelir:

Kesim I: 4.840s+1.210d+1.210a=7.260
Kesim II:1.760s+880d+880a=3.520

Bu süreç böylece sürüp gider ve genişleyen yeniden-üretim sarmal halkalar hareketi ile ha bire genişleyerek, büyüyerek, sınır tanımayarak genişlemesine devam eder. Bu yukarıdaki tablolardan da görülüyor ki, genişletilmiş yeniden-üretimde gerçekleştirme sorunu şu zorunlu koşulları öngörür:

a) Üretim araçlarının üretiminin tüketim nesnelerinin üretimi karşısında, ya da sınıf I'in sınıf II'nin üretimine oranla öncelikli ve daha hızlı büyümesi zorunluluğu. Ve bu, üretim araçları üretiminde kullanılan toplam toplumsal emek payının tüketim araçları üretiminde kullanılan toplam emek payından daha hızlı büyümesinde ifadesini bulması biçiminde ortaya çıkmasıdır. Bu gelişme, değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısındaki bu hızlı artışın yüksek bileşenli ser-

mayeye yol açarak sermayenin organik bileşiminin yükselmesine yol açar. Anlaşılır ki bu da üretici güçlerdeki daha yüksek bir gelişme düzeyinden başka bir şey değildir.

b) Sınıf I'in değişmeyen sermayesi, sınıf II'nin değişmeyen sermayesinden daha çabuk büyümesi zorunluluğu.

c) Üretim araçları üretimine ayrılmış sınıf I'in değişen sermayesi ve artı-değerinin toplamı, tüketim araçları üretimine ayrılmış sınıf II'nin değişmeyen sermayesinden daha fazla ve daha hızlı büyüyerek genişleme zorunluluğu. Ia+d'nin IIs'ten daha büyük olması genişletilmiş yeniden-üretim için öncelikli-zorunlu bir ön koşuldur.

Lenin, Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim teorisini yorumlarken, şunları açıklar:

> "toplumsal üretimin, üretim araçları üreten kesimi, tüketim maddeleri üretenden daha hızlı büyümek zorundadır."[181]

Ve anlaşılır ki, bu öncelikli büyüme, sermayeye dayalı üretimin varoluşunun ekonomik bir yasasıdır. Üretim araçlarının önceliği konusunda Marx, Kapital, ikinci ciltte de genişletilmiş yeniden-üretimi incelediği bölümde bu konuya açıklık getirir; işte söyledikleri:

> "Şu halde, toplumun yıllık emeğinin büyük bir kısmı, tüketim mallarının üretiminde harcanan değişmeyen sermayenin değerini yerine koymak için, yeni değişmeyen-sermayenin (üretim araçları biçiminde bulunan sermaye-değerin) üretiminde harcanıyor. Bu durumda, kapitalist toplumu, vahşi bir topluluktan ayıran şey, Senior'un düşündüğü gibi, vahşi insanın emeğini, zaman zaman, kendisine, gelire, yani tüketim mallarına ayrıştırabilir (değiştirebilir) herhangi bir ürün sağlamayacak şekilde harcama ayrıcalığı

[181] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 40

ve özelliği değildir. Hayır, bu ayrım şundandır:

a) Kapitalist toplum, mevcut yıllık emeğinin çoğunu, ücretler ya da artı-değer biçiminde, gelire ayrışmayacak, ama ancak sermaye olarak işlev yapabilecek üretim araçlarının (dolayısıyla, değişmeyen-sermayenin) üretiminde kullanır.

b) Vahşi insan, yay, ok, taş çekiç, balta, sepet vb. yaptığı zaman, böyle kullandığı zamanını, tüketim mallarının üretiminde harcamadığını çok iyi bilir, ama böylece gereksinme duyduğu üretim araçlarını biriktirmiş olur, başka bir şey değil."[182]

Aynı konuya Kapital, birinci ciltte de perhiz teorisinin eleştirisi üzerinden birikim bağlamında yapar:

'Yabanıl, ok yaptığı zaman' diyor Senior, 'bir iş yapmış olur ama tutumlu hareket etmiş olmaz' Bu, bize, toplumun ilk zamanlarında emek araçlarının kapitalist yönünden bir perhiz olmaksızın nasıl ve niçin yapıldığını açıklamış oluyor."[183]

Gerçekleştirme sorunu üzerine Yaroşenko ile girdiği polemikte Stalin, Marx'ın gerçekleştirme ya da genişletilmiş yeniden-üretim teorisinin temel tezlerini sıralıyor:

"Marx'ın yeniden-üretim teorisinin toplumsal üretimin üretim araçlarının üretimi ve tüketim mallarının üretimi olarak ayrılması tezi; genişletilmiş yeniden-üretimde üretim araçlarının üretiminin öncelikli büyümesi tezi; Bölüm I ve Bölüm II arasındaki ilişki üzerine tez; tek birikim kaynağı olarak artı-ürün tezi; genişletilmiş yeniden-üretimin tek kaynağı olarak birikim tezi"[184]

Kapitalist yeniden-üretimde gerçekleştirme teorisinin koşulları bunlardır. Görülüyor ki, kişisel tüketim ve üretken tüketim arasındaki farkın kavranması, üretim araçlarını üretimi ile tüketim nesne-

[182] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 463-464
[183] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmidördüncü bölüm, sayfa 613-614
[184] Stalin, L. D. Yaroşenko Yoldaşın Hataları Üzerine, Eserler, cilt-16, sayfa 351

leri arasındaki farkın ve dolayısıyla toplam ürünün hem değer ve hem de maddi biçimiyle ayırt edilip kavranması, gerçekleştirme teorisinin ve dolayısıyla kapitalist toplumdaki toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretiminin kavranması açısından son derece önemli önermeler olup, bunlar Marx tarafından, kendi gerçekleştirme teorisinde açıklığa kavuşturulmuştur. Gerçekleştirme teorisi, Marx'ın teorisinde son derece önemli ve yeni bir teoridir; kendisinden önceki burjuva iktisatçılar tarafından başarılamayan ve yün yumağı gibi birbirine dolaşmış olan toplam toplumsal ürünün realize edilmesi sorunu gerçek anahtarına Marx'ın mahir ellerinde kavuşmuştur.

I/TOPLAM TOPLUMSAL ÜRÜNÜN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDEKİ ZORLUKLAR VE BUNALIM TEHDİDİ

Plansız ve anarşik bir üretimle karakterize olan kapitalist bir toplumda, çok farklı bireysel işletmeler ve çeşitli üretim dalları arasında toplumsal ürünün realize edilmesi nasıl mümkün olabilir? Bilinmeyen bir pazar ve bilinmeyen bir tüketici için kitlesel üretim; bu tüm toplumsal ürün nasıl gerçekleştirilecek –hem maddi (doğal biçimiyle) ve hem de değer açısından?

Marx diyor ki,

> "Farklı sermayelerin yeniden-üretim ve dolaşım süreçlerinin... içiçeliği ve bütünselliği bir yandan işbölümünün gereğidir, öte yandan raslansaldır" [185]

Dolayısıyla gerçekleştirme sorunu, çeşitli işletmeler arasındaki işbirliği ve raslantıyla mümkün olabilir. Bu raslantı ve işbirliğinin kendisi de ancak bir dizi ekonomik dalgalanma ya da met-cezir ile sağlanabilir. Ve biz biliyoruz ki, üretim, toplumsal dengesini

[185] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 490

raslansal dalgalanmalar ortasında ancak sürdürebilir. Çeşitli işletmeler ve farklı sermayeler ayrı ayrı ve bilinmesi mümkün olmayan bir pazar için üretmektedir. Üretimde ve pazardaki bu bağımsızlık, zaman ve mekandaki bağımsızlıkla birleşince, her işletme diğeri için pazar görevi görmesine ve böylece zorunlu bir işbirliği olmasına karşın, arz ile talebin özdeşsizliği ve ayrı düşmesi yüzünden bu işbirliğinin kendisi de düzenli ve planlı oranları sağlamada çare olmaz. Ve öte yandan eşitsiz sıçramalı gelişme yasası da bu oranları sürekli bozan bir etkide bulunur.

Toplam toplumsal ürünün realize edilmesi herkesin kendisi için ürettiği bir toplumda düzenli işleyen bir plan dahilinde mümkün olamayacağı için, ancak, zorunlu bir varsayım olarak görülür ve toplam toplumsal ürünün farklı kesimleri arasındaki uygunluk ya da oran ancak bir dizi dengesizliğin, dalgalanmanın yeniden ve yeniden düzeltilerek uygun hale getirilmesi yoluyla mümkün olabilmektedir.

Hemen şunu belirtelim ki, merkezi bir plandan yoksun anarşik üretimde düzenli bir oranın olması düşünülemez; sürekli bozulan sürekli düzeltilen bir orandır söz konusu olan. Çeşitli üretim dalları arasındaki uygunluk, ancak teoride varsayılır; ve kapitalizmin kendi niteliğinden ileri gelen koşullarca bu oran sürekli bozulur. Kapitalizm sermayeyi değil, sermayeleri öngördüğü için, bir sermayenin değer yitimine uğrayıp dağılımı ve bir başka sermayenin bunun yerine geçmesi, bir sermayenin bir daldan çekilip bir başka dala göçü ve dolayısıyla teoride varsayılan oranın sürekli bozulması ve bunun da ancak bir bunalımla yeniden rayına oturtulması yoluyla mümkün olabilmektedir.

Dolayısıyla, gerçekleştirmenin olabilmesi için, yani kapitalist topluma dayalı bir üretimde toplam toplumsal ürünün realize edilebilmesi için,

> "kapitalist üretim temelinde, herkes kendisi için çalıştığına göre ve belli bir emeğin de aynı anda onun karşıtı olarak, soyut ge-

nel emek olarak ve bu biçimiyle toplumsal emek olarak ortaya çıkması gerektiğine göre, çeşitli üretim alanları arasında karşılıklı bağımlılığı ve bu alanların boyutlarıyla birbirlerine oranı arasında gerekli dengeyi, süreğen bir uyumsuzluğun sürekli düzeltilerek etkisizleştirilmesi dışında başarmak olanaklı"[186] değildir.

Toplam ürünün realize edilmesi ve dolayısıyla Marx'ın "Artı-Değer Teorileri"nde sözünü ettiği bu süreğen uyumsuzluğun sürekli düzeltilmesi ancak bir dizi yalpalamalar, güçlükler ve frenleyici engellerle ve dolayısıyla bunalımlar içinde olabilir. Bozulan dengenin yeniden kurulması, dengesizliğin dengelenmesi, uyumsuzluğun uyumlulaştırılması ancak bunalımlar aracılığıyla olasıdır; bunalımlar, bu dengeyi yeniden kurmanın şiddetli patlamaları olarak ortaya çıkar. Orantısızlığa düşen üretim ve dolaşımın dengeye sokulmasında bunalım, bu üretim tarzının yapışığı olarak bu tarzın kendisinde verilidir.

Bir yanda yığınla alım ve öte yanda aynı biçimde bolca satım birbirinden bağımsız olarak değişime girer ve böylece meta para karşılığı değişilir ve para da meta karşılığı; ve bu sürecin sürekli yenilenmesi dolaşımın en başta gelen öğesi olur. Alım ve satımlar arasındaki denge ancak soyut olarak varsayılır; ve gene biz biliyoruz ki bu denge üretimin kendine özgü niteliği dolayısıyla ancak raslansal olabilir ve anarşi içinde anarşi ile işleyen sermayeye dayalı bir üretimde de bu raslansal öğe kesinti, duraklama, dalgalanma ve bunalım olasılıklarını potansiyel olarak her daim içinde taşır.

Bunalımdan bağışık, zorluklardan arınmış pürüzsüz ve düz bir orana dayalı üretim akıl dışıdır ve pratikte saçmadır. Plansızlık tabanına dayalı, yani herkesin kendisi için ürettiği bir toplumda, yani toplumun kendi üretken güçlerini ve üretim araçlarını toplumun gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir plan dahilinde gereken ölçü ve derecede dağıtmadığı bir toplumda, varsayılan teorik oranın sürekli olarak bozulması ve yeniden kurulması dışında bir yol yoktur.

[186] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 507

Lenin'in sözleriyle,

> "Kapitalist üretim düzeninde, üretimle tüketim arasındaki dengeye, yalnızca bir dizi dalgalanmalarla erişilir; üretim ne kadar artarsa, üretimin kendilerine geniş ölçüde ayrıldığı tüketiciler çevresi ne kadar genişlerse, dalgalanmalar da o derecede güçlü olarak ortaya çıkar."[187]

Gerçekleştirme, çeşitli üretim dalları arasındaki orantılı bağıntı ve toplumun tüketim gücü ile sınırlıdır. Çeşitli üretim kolları arasındaki orantılı bağıntının kendisi rastlantısaldır ve bu orantının kendi içinde taşıdığı bunalım olasılığının fiili bunalıma dönüşme olanağı her zaman mevcuttur. Dolayısıyla, kapitalist üretime dayalı bir toplumda toplumsal ürünün realize edilmesi bir dizi zorluklar, handikaplar ve yalpalamalar altında ancak olabilir. Ve işte, kapitalist toplumun doğasından kaynaklı hem işbölümü, denge ve uyumu ve hem de buna karşıt dengesizlik ve uygunsuzluğun iç etmenlerinin Marx tarafından verilmiş mükemmel bir çözümlenişi:

> "Peki öyleyse, hayvan yetiştiricisi ile dericinin ve ayakkabıcının bağımsız emekleri arasındaki bağı oluşturan şey nedir? Parça-işçinin meta üretmemesi gerçeğidir. Ancak parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü, meta halini almaktadır. Toplumdaki işbölümü, çeşitli sanayi kollarının ürünlerinin satın alınması ve satışı ile doğduğu halde, bir atölyedeki parça işlemler arasındaki bağıntı, çeşitli işçilerin emek-güçlerini, bunları ortak emek-gücü olarak çalıştırılacak bir kapitaliste satışları ile meydana gelir. İşyerinde işbölümü, üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumda işbölümü ise bunların, bağımsız bir çok meta üreticisi arasında dağılması anlamını içerir. İşyerinde, oranlılığın tunç yasası, belli görevlere belli sayıda işçinin ayrılmasını zorunlu kılar, oysa işyeri dışında, toplumda, üreticiler ile üretim araçlarının çeşitli sanayi kolları arasındaki dağılımında raslantılar ile keyfilik büyük rol oynar. Çeşitli üretim alanlarının,

[187] Lenin, Şu Pazarlar Sorunu Üzerine, Lenin, Bütün Eserler, Cilt-1, sayfa 92

aralarında bir denge kurulması için sürekli bir eğilim gösterdikleri doğrudur: çünkü, bir yandan, her meta üreticisi, belirli bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak için bir kullanım-değeri üretmek durumunda iken, ve bu gereksinmelerin büyüklüğü nicel olarak değişirken, gene de, bunlar arasındaki orantıyı uygun bir sistem haline getiren bir iç bağ vardır ve bu sistem kendiliğinden doğup gelişir; öte yandan, metaların değer yasası, toplumun elinde mevcut emek-zamanından ne kadarını özel bir meta türü için harcayabileceğini sonal olarak belirler. Ama, çeşitli üretim alanlarının denge durumuna gelme yolunda gösterdiği bu sürekli eğilim, ancak bu dengenin durmadan bozulmasına karşı bir tepki biçiminde kendini gösterir. Bir işyerinde, işbölümünün dayandığı önsel sistem, düzenli olarak yürüdüğü halde, toplumdaki işbölümünün de, doğanın zorladığı, üreticilerin yasa tanımayan keyfiliklerini ve pazar fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında kendini belli eden sonsal bir sistem halini alır."[188]

"Üretim için üretim" çizgisinde hareket eden sermaye, birikimi ve kitlesel üretimi bir yanda, sınırları dikkate alınmamış daralan pazarı öte yanda; emeğin üretkenliği üzerinden artı-emek üzerinden olabildiği kadar artı-değeri ele geçirmek için sınırsız üretimi bir yanda, sınırlı tüketimi öte yanda bir karşıtlık temeline dayalı bir tabloyu kuvvetle ortaya çıkarır. Böylece tüm toplam toplumsal üretimin realize edilmesi kapitalist üretim tarzının kendi niteliğinden ileri gelen engellerle, güçlüklerle, yalpalamalarla ve bunalımlarla ancak sağlanabilir hale gelir. Doğrudan üretim koşulları ile bu üretimin gerçekleştirilmesi koşullarının özdeşsizliği tabanına dayalı olarak gerek artı-değerin gerçekleştirilmesi ve gerekse değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasındaki değişimdeki uyumsuzluk ve çetin dalgalanmalar üzerinden ortaya çıkan çelişmeler her seferinde sermayenin kapısını çalmada gecikmez. Bunalım, bu çelişmeleri çözmede yegane araç olarak ve kapitalist üretimin başında süreğen bir tehdit olarak asılı kalır.

[188] Marx, Kapital, birinci cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 369-370

II/DIŞ PAZAR, GERÇEKLEŞTİRMEDE ZORUNLU BİR ÖĞE Mİ?

Kapitalist toplumda toplam toplumsal ürünün yeniden-üretilmesi bu karşıtlık koşullarında olabildiğince güçleşir. Bu anti-tezler çatışmasını yumuşatmak ve metaların realize edilmesini güçleştiren bu gelişmeye, sermaye, dış pazarlar üzerinden bir çözüm yolu arar.

Ne var ki,

> "Piyasanın bu nedenle sürekli genişlemesi ve böylece piyasa ilişkilerinin ve bunları düzenleyen koşulların, gitgide üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimine girmesi ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmesi zorunludur. Bu iç çelişki, kendisini, üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması ile çözülmeye çalışır. Ne var ki, üretkenlik geliştikçe kendisini, tüketim koşullarının dayandığı dar temeller ile o denli çatışır bulur."[189]

Böylece, gelişmesinin belli bir noktasından sonra doymak bilmez kitlesel üretim ya da sınırsız üretim için iç-ulusal pazarı aşarak dışa dönük alanlara yönelir sermaye. O bu yönelişle kendi üretim tarzından kaynaklanan çelişkisinin üstesinden gelmeye çalışır. Dış pazar ya da emperyalist pazar, rekabet eden sermayelerin üretimlerini sürekli genişletme cebelleşmesinden doğar ve bu da realize etme sorununun güçlüklerini aşmada bir "çare" olarak görülür. Ne ki, dış pazar realize etme sorununun bir bileşkeni değildir; Marx, dış pazarı hesaba katmadan gerçekleştirme teorisini kurmuştur.

Bilinir ki, bir toplum ne denli gelişmişse, sınırlı tüketim ile sınırsız üretim arasındaki çelişki o denli keskinleşir ve realize etmede o denli güçlükler yaşanır. Marx, toplam toplumsal sermayenin ye-

[189] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 217

niden-üretimi ve dolaşımı bölümünde konuyu tartışırken, "dış ticaret olmaksızın kapitalist üretim varolamaz" diyor, ve gene Kapital, üçüncü ciltte de dış ticaret ara başlığı altında gene konuya geri dönüyor ve şunları açıklıyor:

> "...dış ticarette gelişme, çocukluk çağında kapitalist üretim tarzının temeli olmakla birlikte, bu üretim tarzındaki daha ileri aşamalarda, kapitalist üretimin iç zorunluluğu ve durmadan büyüyen piyasa gereksinmesi nedeniyle, onun kendi ürünü halini alır."[190]

Ancak bu açıklamalarıyla yetinmiyor ve dış ticaretin toplam ürünün realize edilmesindeki rolünü de şöyle çiziyor:

> "Ama normal yıllık yeniden-üretimin belirli bir ölçekte olduğu varsayılınca, aynı zamanda, dış ticaretin değer bağlantılarını etkilemeksizin, dolayısıyla, 'üretim araçları' ile 'tüketim malları'nın karşılıklı değişimlerinde iki kategori arasındaki değer bağlantılarını, ya da, bu kategorilerin her birinin ürünlerinin değerinin bölünebileceği değişmeyen-sermaye, değişen-sermaye ve artı-değer arasındaki bağlantıları etkilemeksizin, yalnızca yerli ürünlerin yerine başka kullanım malları ya da maddi biçimlerin konulmasını sağladığı da varsayılmış olur. Ürünlerin yıllık yeniden-üretilen değerlerini tahlilinde, dış ticaretin işe karıştırılması, bu nedenle, probleme ya da problemin çözülmesine yeni bir katkıda bulunmaz, olsa olsa problemi karıştırır. Bu nedenle, bunun bütünüyle, konu dışı tutulması gerekir."[191]

Ve gene gerçekleştirme teorisini açıkladığı aynı makalesinde şöyle açıklar:

> "dış ticaret salt bazı öğeleri (değer bakımından da) yerine koymadığı için, bu, çelişkileri yalnızca daha geniş bir alana aktarır ve bunların boyutlarını büyütür." [192]

[190] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ondördüncü bölüm, sayfa 211
[191] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 497
[192] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 495

Dış ticaretin gerçekleştirme teorisi için zorunlu bir öğe, bu tablonun bir bileşeni ya da bu teorinin üzerinde yükseldiği bir kolon olmadığının altını çizer.

Demek ki, kapitalizm için ve özellikle onun emperyalist aşaması için zorunlu olan dış ticaret, gerçekleştirme teorisi için temel bir önem arz etmiyor ve gerçekleştirme onsuz sağlanabiliyor. Lenin de, aynı konuyu 20. yüzyılın hemen başında Rus hasımlarıyla girdiği polemikte genişçe işler ve Marx'ın, bakış açısını temel alarak kapitalizmde dış pazar olmadan toplam ürünün gerçekleştirilemeyeceği tezini şiddetle eleştirir:

> "Kapitalizmin bir dış pazara olan gereksinmesi, hiçbir biçimde ürünün iç pazarda gerçekleştirilme olanaksızlığı ile açıklanamaz; kapitalizmin değişen koşullar altında aynı üretim süreçlerini, eski çapta tekrarlamaya (kapitalizm öncesi rejimlerde durum budur) devam edecek durumda olmamasıyla ve bunun, kaçınılmaz olarak önceki iktisat birimlerinin, eski dar sınırlarını aşan, sınırsız bir üretim büyümesine yol açmasıyla açıklanabilir."[193]

Ve şunları ekler:

> "Önemli olan, kapitalizmin, egemenlik alanını sürekli olarak genişletmeden yeni ülkeleri kolonileştirmeden ve kapitalist-olmayan eski ülkeleri dünya iktisadının girdabına çekmeden var olamayacağı ve gelişemeyeceğidir."[194]

Ne ki, iddia edilmektedir ki, kapitalist toplumda elde edilen artı-değer ya da meta fazlalığı öyle bir noktaya varır ki, bu meta-fazlalığı için iç pazar yeterli olmaz ve bunun için bir dış pazar zorunlu hale gelir. İddia edilmektedir ki, artı-değer, ne kapitalistler ve ne de işçilerin tüketimi ile gerçekleşmez; bu gerçekleşme bir "üçüncü şahıslar" tarafından yapılan bir tüketimi gerektirir.

[193] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 511-512
[194] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 514

Bu, her şeyden önce, gerçekleştirme teorisinin hangi temel öncüllerden ya da önermelerden hareket ettiğini kavramamak ve dolayısıyla Marx'ın gerçekleştirme teorisini nasıl kurduğunu anlamamak demektir.

Marx'ın kendi gerçekleştirme teorisini kurarken, Adam Smith'in hatalarını açığa çıkarması bu kurmada temel rol oynamıştı. Bu hatalar: a) kapitalist ve işçilerin kişisel tüketimi ile üretken tüketim arasındaki farkı bulup ortaya çıkarması; b) ürünün değerini saptarken, değişmeyen sermayeyi bu değerden bağışık tutması idi. Smith'in bu yanlış çözümlemelerini açıklığa kavuşturduktan sonradır ki Marx, kendi realizasyon teorisinin temel önermelerini ortaya koyabilmiştir.

Dolayısıyla, hatalı yaklaşımlar Marx'ın şu önermelerini kavramamaktan ya da onları yanlış yorumlamaktan çıkar: Üretken tüketim ile kişisel tüketim arasındaki farkın kavranamaması ve gene aynı şekilde üretim araçları üretimi ile tüketim nesneleri üretimi arasındaki farkı yok sayma. Eğer bu fark kavranmazsa, toplam toplumsal sermayenin üretimi ve dolaşımını kavramak ve dolayısıyla toplam ürünün maddi biçimiyle, yani onun doğal şekliyle değişimini kavramak olanaksız hale gelir ve Marx'ın gerçekleştirme teorisi anlaşılamaz olur. Öte yandan, bu anlaşılamazlardan çıkacak doğal sonuç da gene Marx'ın yanlış yorumundan hareketle, sermayenin tek ve temel amacının artı-değer olduğunun üzerine çarpı işareti konarak, bu amacın kişisel tüketim olduğu sonucuna varılır ki, bu bakış açısı da az önce sıraladığımız temel öncüllerden birini, üretken tüketimi yok sayan bir düşünce girdabına sürükler.

Şu kadarını biliyoruz ki, ve Marx'ın gerçekleştirme teorisi göstermiştir ki, kapitalist bir toplumda üretim araçlarının üretimi tüketim mallarının üretimine oranla öncelikli olarak büyür ve çoğalır. Dolayısıyla meta fazlalığını salt kişisel tüketimdeki azlığa bağlayan düşünce sistemi, işin asıl yanını, üretim araçları üretiminin kişisel tüketime ayrılmış tüketim malları şeklindeki araçlardan daha öncelikli ve daha hızlı büyüdüğünü ve daha önemli rol oynadığı-

nı hesaba katmamanın yanlışına sürüklenmiş olur. Bu katmama, artı-değerin yalnızca kapitalistlerin ve işçilerin kişisel tüketimi ile gerçekleştirilmeyeceği yanılgısına sürüklemiştir iddia sahiplerini.

Gerçekleştirme teorisindeki bu yanılgı, özü itibarıyla değişmeyen sermayede düğümlenmektedir. Oysa, değişmeyen sermayenin değişmeyen sermaye ile değişilmesi ya da bu sermaye arasındaki dolaşım, işin asıl öncelikli yanıdır ve üzerinden atlanan yandır da. Gerçekleştirme teorisinde, ya da toplam toplumsal ürünün gerçekleştirilmesinde salt artı-değerin gerçekleştirilmesini görenlerin, bu sorunun gerçekleştirmenin yalnız bir yüzü olduğunu, ama bir de değişmeyen sermayenin gerçekleştirilmesi sorunu olduğunu unutuyorlar.

Anlaşılır ki, gerçekleştirme sorunu eşittir artı-değerin gerçekleştirilmesi değildir; o aynı zamanda değişmeyen sermayenin de gerçekleştirilmesidir. Eğer bu sermaye Kesim I'de ise, ya bu alanın kendi içinde yeniden üretim aracı olarak kullanılarak doğrudan üretime bir kez daha girerek gerçekleşir ya da aynı Kesimin diğer işletmelerine değişim yoluyla girerek olur. Elbette bu Kesim I için, yani üretim araçları üreten kesim için geçerlidir. Bir de tüketim nesneleri üreten Kesim II'deki değişmeyen sermayenin değişimi vardır. Tüketim nesneleri biçimindeki bu alandaki ürünler doğrudan üretime sokulamaz nitelikleri gereği. Bu ürünlerin üretim araçları biçimindeki Kesim I ile aralarındaki bir değişimi gerekli kılar. İşte zurnanın zırt dediği yer tam da burasıdır; anlaşılmayan ya da görülmek istenmeyen yer de burasıdır.

Zamanında Smith'in düştüğü bu yanlışa, ya da bindiği bu yanlış ata bu kez de bu iddia sahiplerinin binmesi anlaşılır değildir. Toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi ve dolaşımında değişmeyen sermayeyi atlayan ve böylece, gerçekleştirmeyi salt artı-değerin gerçekleştirilmesiyle sınırlayıp salt tüketimi görüp ya da kapitalist toplumda tüketimi görüp onun asıl amacını, birikim amacını görmeyen her kafa, gerçekleştirme teorisinden hiçbir şey anlamamış demektir.

III/ROSA LUXEMBURG'UN MARX'I YORUMLAMA HATASI

Elbette bu konuda bir de Rosa Luxemburg'un Marx'ın yanlış yorumuna dayandırdığı kendi teorisi var. Genişleme, kapitalistin varolmasının ekonomik koşulu ve zorunlu yasasıdır dedikten sonra, Rosa, genişletilmiş yeniden-üretimin koşullarını Marx'ın teorisine yaslanarak şöyle açıklıyor: Birincisi, Üretimin temel tabanı olarak artı-değerin yaratılması; ikincisi, artı-değerin realize edilmesidir; üçüncüsü, realize edilmiş artı-değerin bir kısmının birikim amacıyla sermayeleştirilmesi, yani sermayenin üretken emek ve cansız üretim araçlarına dönüştürülmesi; dördüncü olarak da, eklenen sermayeye karşılık gelen ek metalar ve artı-değerin realize edilmesidir. Tüm bu koşulların başarıyla yerine getirilmesi üretimin gerçekleştirilmesi demektir.

Nedir ki Rosa, Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim şemasını ya da bu şemanın dayandığı temel tabanı yanlış bulur. Ona göre bu şema kuramsal açıdan yanlıştır ve işlemez. Neden yanlıştır önce onu görelim. Rosa'ya göre, Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim modeli kapitalistler ve işçilerden oluşan iki sınıflı kapitalist toplumda, bu iki sınıflı iç pazarda gerçekleşemez. Basit yeniden-üretimde iç pazar koşullarında ortaya çıkmayan güçlükler, genişletilmiş yeniden-üretimde su yüzüne çıkar. Genişletilmiş yeniden-üretimde birikim temel koşuldur; gene ona göre, birikim ise, iki sınıfa dayalı kapitalizm koşullarında mümkün olmaz. Rosa açıklar ki, Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim şeması,

> "birikimin gerçek ve tarihsel sürecini açıklayamaz. ...Şema, birikim sürecini kapitalistlerle işçilerin, tüketimin yegane unsurları olduğu varsayımı üzerinden"[195] hareket eder.

[195] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 267

Rosa diyor ki,

> "Sorun, artı-değerin bir kısmının kapitalistler tarafından tüketilememesi ve sermayeye eklenmesi sonucunda yaratılacak ek üretimi kimin satın alacağı sorunudur. Ek ürünü, kapitalistler tüketmek istememektedirler. İşçiler ise tüketemeyeceklerdir, çünkü bunların yaptığı tüm değişken sermaye karşılamaktadır. O halde biriktirilmiş artı-değere talep nereden gelecektir?"[196]

Ve "Sermaye Birikimi" çalışmasının ilerleyen bölümlerinde konuyu daha da derinleştirerek şu sonuca varıyor:

> "Eğer, artı-değerin, giderek artan bir bölümü, kapitalistlerce tüketilmeyip üretimin genişletilmesi için kullanılıyorsa, o zaman sosyal yeniden-üretim ne tür biçimler alır? Sosyal üretimden, değişmeyen sermayenin yenilenmesi payını çıkardıktan sonra geriye kalan ex hypothesi işçilerle kapitalistlerin tüketimiyle massedilemeyeceği gibi –bu, sorunun ana görünümüdür- toplam üretimi de işçilerle kapitalistler kendi başlarına realize edemezler. İşçilerle kapitalistler, her zaman, sadece değişken sermayeyi, değişmeyen sermayenin kullanılacak olan bölümünü ve artı-değerin tüketilecek parçasını realize edebilirler; ama bu yolla üretimin sadece bir önceki ölçüde yenilenebilmesini güvence edebilirler. İşçilerle kapitalistlerin, artı-değerin sermayeye dönüştürülecek olan parçasını, realize edebilmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla, sadece işçilerle kapitalistlerden oluşan bir toplum için, artı-değerin, birikim amacıyla realize edilmesi, imkansız bir görevdir."[197]

İmkansız bir görevdir ona göre, çünkü, ek üretim araçlarını harekete geçirecek ek emek-gücü nereden bulunacaktır sorusu açıkta kalmaktadır! Eğer Rosa, yeni üretilen ek-üretimin bizzat kendisinin ek emek-gücünü gerektirdiğini hesaba katabilseydi ve eğer Marx'ın basit yeniden üretim şemasında çakılı kalmayıp, bu şemanın fasit bir daireyi andıran ve kendisini hep aynı çember içinde yineleyen dairenin dar alanı içine hapsetmeseydi, ek-ürü-

---

[196] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 108

[197] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 268-269

nün kimler tarafından satın alınacağı sorusunun yanıtını hemen yanı başında bulabilecekti. Zira o, elle tutulacak denli ona yakın ve onun yanı başındaydı.

Birikimin dairesel değil bir sarmal harekete yöneldiği bir tabloda, ek-üretim araçlarını harekete geçirebilecek tek güç ek emek-gücü talebidir. Biri artınca diğeri de sermayenin organik bileşimi oranında artış gösterecektir. Rosa, sınıf II'yi harekete geçirenin sınıf I olduğunu unutmuşa benziyor. Sınıf II'deki üretim araçları üretimi şeklindeki ürünün büyümesi, yani buradaki artı-değerin bir kısmının sermayenin bileşkeni halini alması, sınıf II'deki tüketim nesneleri alanındaki büyümeye yol açacak ve böylece bu büyüme de ek emek-gücüne olan gereksinimi gerektirecektir. Kapital, ikinci ciltte Marx açıklamıştır ki, birinin elinde sermaye olan diğerinin elinde gelir olur. Rosa, Marx'taki bu parlak önermenin içerdiği zengin düşünce bolluğunu görmede daha titiz davranabilseydi genişletilmiş yeniden-üretimin temeli olarak birikimin iç pazarda olanaklı olduğunu zorlanmadan görürdü.

Marx'ın teorisini anlamamada direnen Rosa yanlışlıklar labirentinde ipin ucunu kaçırarak yanlış yola sapıyor. Yanlış yolda ve Marx'ı "düzeltme" adına Marx'ın şemasını yanlış yorumlamak için adeta direniyor ve tüm enerjisini boş yere heba ediyor. Ama ipliğin ucunu kaçırdığı için de ısrarına devam ediyor ve hem de hoyratça bir edayla.

Artı-değerin biriktirilip sermayeleştirilmesi sonucu ortaya çıkan ek ürünleri kimin satın alacağı sorusu Rosa için sorun teşkil etmiş gözüküyor Marx'ın şemasında. Oysa Rosa unutuyor ki, artı-değerin bir kısmı ile ek üretim araçları satın alınırken, sermayenin organik bileşimi oranında diğer kısmı ile de ek emek-gücü satın alınır. Böylece Kesim I'de ek üretim araçlarını üretken biçimde tüketecek belli sayıda işçiye de gerek olacaktır. Kesim I'de üretim araçlarının üretiminde çalışan işçiler böylece Kesim II'den kendi geçim araçlarını temin etmek için, bu tüketim malları üreten kesim I'den üretim nesneleri satın alacaklardır ve böylece bu kesimde

eskiye oranla ek bir talebe denk düşen ek bir üretim ortaya çıkacaktır. Böylece bunlar da kendi üretimlerini genişletmek için Kesim I'den üretim aracı satın alacaklardır. Bu yolla da ek üretimlerini genişletmek için gerekli üretim araçlarını Kesim I'den sağlamış olacaklardır. Kesim I'deki genişleme böylece Kesim II'deki genişlemeyi üretecek; artan sermaye genişlemesi, artan işçi talebi yoluyla yeni ek-ürünlerin massedilmesi sağlanmış olacaktır. Ek üretim araçları ek emek-gücünü koşullandırır; ek- ürünü ek-işçi, yani ek emek-gücü izler.

Rosa'nın artı-değerin gerçekleştirilmesi için bulduğu çözüm, işçi ve kapitalist sınıfa dayalı iç pazar değil, tümüyle dış pazardır. Ona göre,

> "En önemli gerçek, artı-değerin ne kapitalistlere ne de işçilere yapılan satışlarla realize edilebileceğidir. Artı-değer, sadece üretim biçimleri kapitalist olmayan sosyal örgütlenmelere ya da katmanlara satılırsa realize edilebilir."[198]

Ve Rosa, Marx'ı yanlış anlamak için, doğru anlamak için gerekli olandan daha fazla çaba sarf ediyor ve sesinin tonunu perde perde yükselterek diyor ki,

> "Sermaye birikimi, kapitalist olmayan üretim biçimleri olmadan, her yönden imkansız hale geleceği için, kapitalist üretim biçiminin evrensel ve dıştalayıcı egemenliği varsayımında bulunursak, birikimin gerçek resmini göremeyiz."[199]

Ve ses tonunu adamakıllı yükseltiyor Rosa:

> "...Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim şeması, birikimin gerçek anlamda kaydettiği ilerleme koşullarına uymaz. İlerleyen birikim, şemadaki gibi, sosyal üretimin iki büyük kesimi arasındaki, statik (üretim ve tüketim malları kesimleri) karşılıklı ilişkilere

[198] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 270
[199] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 278

ve karşılıklı bağımlılığa indirgenemez. Birikim, kapitalist ekonominin kesimleri arasındaki yalnızca iç ilişkilerden daha öteye gider; birikim özünde sermaye ile kapitalist-olmayan çevre arasındaki ilişkidir."[200]

Ve nihayet düşüncesinin final noktasına ulaşır ve şu sonuca varır:

"O halde sermaye birikiminin bir bütün olarak, gerçek tarihsel bir süreç olarak iki farklı yönü vardır. Birincisi, meta piyasası ve artı-değerin üretildiği yer –fabrika, maden, tarım çiftlikleri- ile ilgilidir. Birikim bu açıdan bakıldığında, en önemli aşamasını kapitalist ve ücretli işçi arasındaki işlemlerin oluşturduğu salt ekonomik bir süreçtir. Ancak bu aşama eşdeğerlerin değişimi ile sınırlıdır ve meta değişiminin sınırları içinde kalır. ...Sermaye birikiminin diğer yönü kendisini uluslararası sahnede göstermeye başlayan, kapitalizm ile kapitalist-olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Buradaki başat yöntemler, sömürgeci siyaset, uluslararası ödünç sistemi –çıkar çevreleri siyaseti- ve savaştır."[201]

Emperyalizm ve militarizm sermayenin genişleyen yeniden-üretiminde bu teorinin bir bileşeni değildir; gerçekleştirme, bunlar olmaksızın da, dış ticaret olmaksızın da, emperyalizm üzerinden bir dış pazara gereksinim olmaksızın da pekala gerçekleşir. Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim teorisi tam da bunu ifade eder; yani dış bir pazar olmadan da toplam ürünün salt iç pazarda realize edilebileceğinin teorisiydi bu.

Marx Kapital, üçüncü ciltte ne de güzel ifade etmişti:

"Sermaye eğer dışarıya gönderiliyorsa, bu, mutlaka içerde kullanılmadığı için değil, dış bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanılabildiği içindir."[202]

---

[200] Rosa Luxemburg, Sermaye Biriki i, sayfa 320

[201] Rosa Luxemburg, Sermaye Birikimi, sayfa 347-348

[202] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 226

Lenin'de, "Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi" adlı çalışmasında "Kapitalist Ulusun Niçin Bir Dış Pazara İhtiyacı Vardır" ara başlığı altında bu konuya Marx'ın bakış açısı üzerinden yanıtlar getirir.

Dinliyoruz:

> "Kapitalist bir ülkenin bir dış pazara sahip olma ihtiyacı hiçbir zaman, toplumsal ürünün (ve özellikle artı-değerin) gerçekleştirilme yasaları tarafından belirlenmez, her şeyden önce, kapitalizmin, ancak, devlet sınırları dışına taşan geniş ölçüde gelişmiş meta dolaşımının bir sonucu olarak ortaya çıkması gerçeği ile belirlenir. Bu yüzden dış ticareti olmayan bir kapitalist ulus düşünülemez, böyle bir ulus da yoktur zaten."[203]

Aynı konuda işte Lenin'den uzunca, ama konuyu mükemmel biçimde özetleyen bir pasaj:

> "...toplumsal üretimin ayrı ayrı parçaları (değer olarak ve doğal biçimleriyle) arasındaki uygunluk, toplumsal sermayenin yeniden üretimi teorisinde zorunlu olarak varsayılır ve gerçekte, ancak, bir dizi sürekli dalgalanmaların ortalaması olarak oluşur –işte bu uygunluk, kapitalist toplumda, bilinmeyen bir pazar için çalışan farklı üreticilerin, ayrı ayrı varoluşları yüzünden, sürekli olarak bozulur. Birbiri için 'pazar' görevi yapan çeşitli sanayi dalları, eşit olarak gelişemez, biri ötekini geçer, ve daha gelişmiş sanayi, bir dış pazar arar. Bu hiç de 'kapitalist ulusun artı-değeri gerçekleştirmesinin olanaksızlığı' anlamına gelmez....Yalnızca, farklı sanayilerin gelişmesindeki oransızlığı gösterir. Eğer ulusal sermaye, farklı bir biçimde dağılmış olsaydı, aynı miktardaki ürün, ülke içinde gerçekleştirilebilirdi. Ama sermayenin bir sanayi alanını bırakıp ötekine geçmesi için, bu alanda bir bunalımın olması gerekir; ve böyle bir bunalım tehdidi altında bulunan kapitalistleri, bir dış pazar aramaktan, ihracatı kolaylaştırmak için, mali yardımlar ve pirimler vb. aramaktan kim alıkoyabilir?"[204]

---

[203] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 49

[204] Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, sayfa 49

Demek ki, kapitalizmin dış pazarları ele geçirmesi, bir yandan daha yüksek kârları elde etme girişimi, öte yandan da sermayenin, üretimin sarmal halkalar halindeki sınırsız genişleme amacı dolayısıyladır; ama asla sermayenin "içerde kullanılmadığı için değil", yani "gerçekleştirmenin" iç pazarda olanaksızlığından ileri gelmez. Kapitalizm belirli bir gelişme aşamasında, üretimin gelişme ve genişlemesiyle kendi kabuğuna sığmaz olur, ve iç pazar artan üretime dar gelmeye başlar ve o bu çelişkisini de dış pazarlara açılarak çözmeye çalışır. Yoksa Rosa'nın yanlış öncüllerden hareket ederek ve sorunu yanlış koyarak gerekçelendirdiği gibi, genişleyen yeniden-üretim ya da birikimin iç pazarda realize edilememesinden ötürü değildir sermayenin dünya pazarına yönelmesi. Sermayeler arasındaki rekabetin de bu açılmadaki rolünü yadsımamak gerekir.

Dış pazarları ele geçirmekle bu çelişkisinin üstesinden gelmeye çalışan sermaye, bu yolla, daha büyük handikaplara sürüklenir. Dış pazarları ele geçirme mücadelesi tekelci sermayenin kendi iç çelişmelerini yeğinleştirir. Zira, dünya piyasasına yönelen sermaye, bu piyasanın kremasını paylaşma cebelleşmesi içine girer ve böylece çelişmeleri yalnızca iç pazarda ortaya çıkarıp keskinleştirmekle kalmaz, bu çelişkileri dünya pazarına taşıyarak daha da genişletir, derinleştirir ve böylece sermayenin potansiyel genel bunalım olasılıkları ve bunun fiili bunalıma dönüşme ve bu dönüşümün daha uzun sürelere yayılarak sür git devam etmesini kolaylaştıran etmenleri kendi karşısına olanca heybetiyle diker.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SERMAYENİN BUNALIMI

Sermayeye dayalı üretimde ortaya çıkan bunalıma en eksiksiz ve en parlak tanımı Fourier yapmıştı. O, bu bunalımların ilkine bolluktan doğan bunalım diyerek hepsi için gerçek bir "standart" sunmuştu. Marx ve Engels'in bunalıma dair çözümlemelerinde bu tanım gerçek bir "referans" oluşturur. Marx, sermayenin çelişkilerini incelediği gerek Kapital, cilt üç ve Artı-Değer Teorileri'nde ve gerekse bir ön çalışma taslağı olarak Grundrisse'de Feorier'in tanımına uygun düşen teorik tabanı kullanıyor; ve Feorier'in standart'ında, yani onun "bolluk, sıkıntının ve yoksunluğun kaynağı olur" tümcesinde, kendi bunalım teorisinin anahtarını keşfediyordu.

Marx'a göre, "bolluk ve bunalımın birbirini izlemesi"[205], bu toplumun doğasıyla uyumludur.

Zira, kapitalist üretim ve yeniden-üretimin kendisi, karşıt etmenlerin çatışmasında, bu çatışma da bunalımlarda açığa çıkar. Geniş ölçekli üretim sürecinin bütün öğelerinin çatışmalarını, çelişmelerini ortaya döktüğü büyük ekonomik fırtınalar, kapitalist üretim sürecinin içindedir. Marx'ın bolluğu bunalım izler tezi, kapitalist bir toplumdaki ekonomik bunalımın niteliğini özlü olarak saptaması açısından son derece önemlidir. Bu tez, kapitalist bir toplumdaki aşırı-üretim bunalımlarını karakterize eder.

Sermayeye dayalı üretimdeki bunalımlar, aşırı-üretimden kaynaklanan bunalımlardır; ve bunlar, bizzat, bu üretim tarzının kendisinde verilidir. Bu üretimin kendisinde verili olan bunalımın kendisi, ancak, toplam toplumsal sermayenin üretim ve dolaşım süreçlerinin geri gidilerek izlenmesi ölçüsünde anlaşılır. Üretim ve dolaşımın dönemsel olarak neden yatağından taştığı, ve dolayısıyla, yeniden-üretim sürecinin yasalarının neden yer sarsıntısı geçirerek çığırından çıktığı, bu yöntem izlenerek açıklığa kavuşa-

[205] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Kırksekizinci bölüm, sayfa 729

bilir. Dönemsel aşırı-üretimin sürekli geri gelişi, ancak, kapitalist üretim sürecinin ve yeniden-üretim sürecinin kendi iç ilişkilerinde anlaşılabilir. Biz, bu süreçleri, genişletilmiş yeniden-üretimde gerçekleştirme teorisi adı altında ele almıştık. Orada görmüştük ki, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimini gerçekleştirmek, güçlükler, yalpalamalar ve bunalımlarla iç içe gider. Bu üretim düzenli, dengeli ve eşit ölçüde gelişmez; bu eşitsizliği dengelemede, uygunsuzluğu orantılı hale getirmede, bunalım, bir araçtır; aşırı-üretimin yol açtığı bir araç. Güçlükler ve çalkantılarla eğerli genişleyen yeniden-üretim süreci, bunalımları kendi gelişmesinin astarı olarak varsayar.

Öyleyse, biz, bu üretimin kendisinde verili bulunan bu ekonomik bunalımları ve onlara temel teşkil eden ekonomik tabanı genişleyen yeniden-üretim, dolaşım ve değişim süreçlerinin gelişimi içinde yakından ele alalım. Bu ele alış bize gösterecektir ki, bu süreçlerin kendileri kolay yürüyen, düz bir gelişme içinde değil, düzgün ve dengeli oranlarla işleyen bir hareketi değil, kendi anti-tezleriyle, çatırtılarıyla ve farklılıklarıyla işleyen bir süreç olarak genişlemekte ve gelişmektedirler. Kapitalist üretim ve dolaşım ne denli çok gelişir ve sermaye ne denli çok iç ve dış pazarı denetimi altına alırsa ve ne denli çok derinliği ve genişliğine yayılırsa, onun handikapları, açmazları, karşıtlıkları ve bunalımları o denli çok açığa çıkacak ve kapitalizmin "son saati" o denli çok yaklaşmış olacaktır.

Kapitalist ekonomik bunalımın kendisi aşırı-üretim bunalımı ise, biz, ilk önce aşırı-üretime taban oluşturan etmenleri açığa çıkarmalıyız. Sermaye üzerine kurulu üretim sisteminde üretici güçlerin gemlenmemiş gelişiminin yol açtığı üretimin genişletilmesine doğru dolu-dizgin yelken açan sınırsız üretime yöneliş ile gerekli geçim araçlarının sınırları içine hapsedilmiş gerçek üreticilerin sınırlı tüketimi arasındaki çelişme aşırı-üretime taban oluşturur.

Sermayenin çelişkilerini incelediği Kapital, üçüncü ciltte Marx, bu çelişkiyi şöyle açıklıyor:

"Bütün gerçek bunalımların son nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutlak tüketim gücü bu güçlerin sınırını teşkil edermişçesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir."[206]

Ve de,

İşçilerin tüketim gücü kısmen ücretler yasası ile, kısmen de, bunların kapitalist sınıf tarafından kârlı bir biçimde çalıştırılabildiği sürece kullanılmaları olgusu ile sınırlıdır."[207]

Demek ki bir yandan üretici güçleri akıl almaz bir çabuklukla geliştirme eğilimi ve öte yanda bu gelişmeyle çatışmaya giren üretken emekçilerin sınırlı tüketimi, sermayenin handikabı olarak ortaya çıkıyor. Ne ki, sermayenin varlık-koşulu da budur: Toplumsal emeğin üretici güçlerini mutlak bir biçimde geliştirme eğilimi, sermayenin hem tarihsel görevi ve hem de var oluşunun, ayakta kalışının temelidir. Daha önceki bölümlerde görmüştük ki, o, bu tarihsel görevine zaman zaman ihanet etse de, bu görev, onun değerlenmesinin ve ayakta kalmasının koşuludur. Başka şeyler bir yana, rekabet ve pazar, ona bu görevini her daim anımsatmada gecikmeyecektir.

Rekabet savaşında geri kalmamak ve öne geçmek, ve dolayısıyla, bu yolla pazarın kremasından en büyük pay sahibi olabilmek için üretici güçleri ara vermeksizin, doymak bilmez bir hırsla geliştirmek ve bu araçla geniş çaplı üretimi ve birikimi genişletme üzerinden en büyük artı-değeri ele geçirmek kapitalist üretimin bir yasasıdır. O, bu üretim tarzını üst üste binen deneyimlerle, üretimin bilimin teknolojik uygulaması ile durmaksızın genişletir, yayar ve her alana egemen bir tarz haline getirir. Bu tarzın dayanıklılığı ya da sermayenin değerlenme süreci, bu lehteki etmenlerin ve unsurların göreli dinamiğinde gizlidir; bu dinamizm,

---

[206] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 429
[207] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 429

bunalım ve çöküş öğelerini kendi bağrında taşısa da.

Bunun içindir ki, Marx, Kapital, birinci cildin "Makine ve Büyük Sanayi" adı altındaki on beşinci bölümünde şu önermeyi ileri sürüyor:

> "Büyük sanayi, mevcut üretim sürecini hiçbir zaman son ve değişmez bir biçim olarak görmez ve ele almaz. Bunun için de, bu sanayiin teknik temeli devrimcidir, oysa daha önceki üretim tarzları özünde tutucuydu. Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler yardımıyla, yalnız üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yol açmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, emek-sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yol açar."[208]

"Mutlak ve Nispi Artı-Değer" bölümünde ise (on altıncı bölüm) nispi artı-değer üzerinden, egemen bir üretim tarzı olarak kapitalist üretim tarzının etkinliğini, başka şeylerin yanında,

> "ele geçirdiği sanayilerin üretim yöntemlerindeki değişiklikler yoluyla devrim yapmaya devam ettiği sürece koruyabilir."[209]

Demek ki sermayeye dayalı üretimde aslolan, emeğin üretkenliğini geliştirmek için üretici güçlerin gemlenmemiş gelişmesini kırbaçlayarak ilerletmek ve böylece de genişleyen yeniden-üretimi gitgide sarmal halkalar halinde büyütmek ve daha da genişletmektir. Zira, artı-değeri kurt açlığı ile ele geçirmenin tek yolu, daha fazla emeği vampir gibi emmekten geçer. Dolayısıyla, kitlesel üretim ve genişleyen birikim ya da sermaye nehrinin büyüyen gelişmesi için, üretici güçleri mutlak geliştirmeye doğru bir eğilim içinde olmak, bu tarzın kendine özgü bir üretim yasasıdır. Kapitalizm bu görevine sırt çevirdiği, ya da onu bu göreve sırt çevirmeye götüren koşullar ortaya çıktığı an, evet bu an, "evrensel çatırtı"nın ayak seslerinin yükseldiği andır da. Ve biz biliyoruz ki, sermaye, sık sık bu görevine sırtını da dönecektir; ve onun güçlükleri tam da bu noktada nüksedecektir.

[208] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 497
[209] Marx, Kapital, birinci cilt, Onaltıncı bölüm, sayfa 522

Gene Marx'a dönüyoruz, onun Artı-Değer Teorileri'ne:

> "Aşırı-üretimi, sermaye üretiminin genel yasası özellikle koşullandırır; bu yasa, üretici güçlerin belirlediği sınıra kadar üretme, başka deyişle, pazarın fiili koşullarını ya da ödeyebilme gücüyle desteklenen gereksinimleri dikkate almaksızın, belli bir miktardaki sermayeyle emeği azami ölçüde sömürme yasasıdır; ve bu, yeniden-üretimin ve birikimin sürekli genişletilmesiyle ve dolayısıyla gelirin yeniden sermayeye dursuz duraksız dönüştürülmesiyle sürer giderken öte yandan üretici kitleleri ortalama gereksinim düzeyiyle sınırlı kalırlar ve kapitalist üretimin doğası gereği öyle kalmaları gerekir."[210]

Zira, bu üretim tarzı, gereksinimleri karşılama amacıyla hareket etmez; tek amacı kârın üretilmesi ve onun gerçekleştirilmesidir. O, bu amacına ulaşmada üretimin ölçeği ile üretimin kitlesi arasında bir çelişki yaratır; üretimin ölçeğini üretimin kitlesine uyduracağına, tersi yolda hareket eder ve böyle yaptığı içindir ki, sınırlı tüketim ile sınırsız üretim arasında ha bire gedik oluşur.

Anlaşılır ki, göreli aşırı-üretim ve genel aşırı-üretim farklı şeylerdir. Göreli aşırı-üretim olmadan ve bu üretim belli koşullar altında ve belli etmenlerle birleşmeden genel aşırı-üretime yol açmaz. Ve bilinir ki, göreli aşırı-üretim sermayeye dayalı üretimin üzerinde yürüdüğü tabandır ve, bu, kapitalist üretimin süreğen bir özelliğidir; bu olmadan toplam toplumsal ürünün gerçekleştirilmesi olanaksızdır. Plansızlık, raslantı ve anarşik karakterli toplumsallaştırılmış üretimin doğasıdır bu.

Aşırı-üretim, çünkü, daha önce de Marx'ın değerlendirmeleri üzerinden aktardığımız gibi, kapitalist üretimin temel hedefi ve doymak bilmez amacı, olabildiğince artı-değeri ele geçirmektir. Belli bir sermaye ile geniş ölçekli üretim yoluyla devasa boyutlarda emeği fiiliyata geçirmek sermayeye dayalı üretimin üzerinde

[210] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 512

yürüdüğü tabandır. O, bu yolda yürürken, ne pazarın sınırlarını, ne de dar bir alım gücü içine hapsedilmiş emekçileri dikkate alır. Tüm sorun doğrudan emeği fiiliyata geçirmek ve böylece artı-değeri üretmek ve ele geçirmektir.

Doğrudan emeği fiiliyata geçirmek de, ancak, emeğin nesnelleşmiş emek olarak metalarda maddeleşmesidir. Ne denli çok meta üretilirse, o denli çok emek sömürülmüş ve artı-değer elde edilmiş olur. Artı-değeri ele geçirme amacı da kapitalist üretimin temel yasası olduğuna göre, bu yolda ne denli çok ileri gidilirse, ne denli çok emek, sermaye aracılığı ile sömürülürse, o denli çok kapitalizmin amacına ulaşılmış olur.

Ne demişti Marx:

> "Bu üretim genişlemesinin ölçütü sermayenin kendisidir, varolan üretim koşullarının düzeyidir; kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini genişletmekteki sınırsız arzularıdır, ama hiç bir biçimde tüketim değildir –nüfusun çoğunluğu, emekçi insanlar tüketimlerini çok dar sınırlar içinde genişletebildiklerine, emek talebi, her ne kadar mutlak olarak büyüyorsa da, kapitalizmin gelişimi ölçüsünde, göreli olarak azaldığına göre, tüketim daha başından engellenmiştir."[211]

Sermayenin kendisini genişletmesi için birikim ön koşuldur; birikim için de tüm alanlarda fazladan üretim bu üretim tarzının kendisinden kaynaklanan bir şeydir. Dolayısıyla genişleyen yeniden-üretim için göreli bir aşırı-üretim temel koşuldur.

Kapital, ikinci ciltte, sabit sermayenin yerine konulması konusunu işlediği yerde, kapitalist yeniden-üretim biçiminin ortadan kaldırılması durumunu incelerken Marx diyor ki,

> "Bu, ancak, sürekli bir göreli aşırı-üretim ile karşılanabilir. Bir yandan, doğrudan gerekli olandan fazla üretilmiş belli bir mik-

[211] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 473

tar sabit sermaye bulunması gereklidir; öte yandan ve özellikle, doğrudan yıllık gereksinmelerden fazla bir hammadde vb. ikmali bulunmalıdır (bu, özellikle geçim araçları için geçerlidir). Bu tür bir aşırı-üretim, toplumun kendisine ait maddi yeniden-üretim araçları üzerinde denetim sahibi olması demektir."[212]

Ve bundan da kapitalizm açısından şu parlak sonuca gidiyor:

"Ama, kapitalist toplumda bu, bir anarşi öğesidir"

Demek ki, bir yanda göreli aşırı-üretim zorunluluğu, öte yanda bu zorunluluğun yol açtığı kör anarşi, bu üretim tarzının kuzey ve güney kutbu gibidir. Nasıl ki, güney kutbundan yoksun bir kuzey kutup tek başına düşünülemezse, anarşiden bağışık bir göreli aşırı üretim de düşünülemez. Anarşi ile eyerlenmiş bir üretim de, karışıklıklar, çalkantılar ve çelişmeler girdabına daha baştan sürüklenmiş demektir.

Aşırı-üretim anarşiye neden olur. Anarşi öğesi olur çünkü, bu üretim tarzında herkes kendisi için çalışır ve bilinmeyen bir pazar için bilinmeyen bir üretim yapılır.

"Herkes, kendisi için, elindeki rasgele üretim araçlarıyla, bireysel gereksinimlerini değişimle sağlamak amacıyla üretir. Hiç kimse, özel malının ne kadarının pazara çıkacağını, ve bunun ne kadarının talep edileceğini bilmez. Hiç kimse, kendi bireysel ürününün gerçek bir taleple karşılaşıp karşılaşmayacağını, üretim giderlerini çıkarıp çıkarmayacağını ya da satıp satamayacağını bile, asla bilmez. Toplumsallaştırılmış üretimde anarşi egemendir."[213]

Sonuç ne olur bilinmez. Marx'ın parlak önermesiyle:

"Bir araya gelmiş sermaye, bütün bireysel kapitalistlerin ortaklaşa sermaye stokları gibi görünür. Bu anonim şirketin, öteki pek çok anonim şirketlerle ortaklaşa, yani herkesin buraya ne koyduğunu bildiği halde, ondan ne alacağını bilmemesidir."[214]

---

[212] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 496

[213] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 166

[214] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 458

Toplumsal ürünün ya da toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretiminin çelişkili ve düzensiz düzeni, sermayenin hareketi, onun meta ve para biçimlerine soyunurken uğrayabileceği yıkım ve çöküşler, metanın potansiyel para sermaye olma niteliğinin yitirilme olasılığı, paranın dolaşım aracı olmaktan çıkıp onun engeli haline gelme tehlikesi, her şirketin bu anonim şirketlere ne koyduğunu bildiği halde ondan ne alacağını bir bilmeceye dönüştürür.

Sermayesi geri dönecek mi? Sermayesi değerlenerek mi geri dönecek, yoksa bir miktar yıkımla mı? Yoksa kapitalist tümüyle iflas edenler kortejine mi katılacak? Tüm bunlar bilinmez, bilinemez. Dolayısıyla bu "ortaklaşa sermaye stoku"ndan ne alacağını bilmemek kapitalist için büyük bir sorun olarak kalır. Üretimin raslantı, anarşi ve plansızlık tarafından yönetildiği bir kapitalist toplumda başka türlüsü de düşünülemez. Aşırı-üretimin ölçüsüzce yapıldığı bir toplumda bu soru işaretlerinden kaçınılamaz.

Öte yandan, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretiminde toplumsal üretimin hem değer ve hem de maddi biçimleri, yani doğal biçimleriyle ayrı ayrı parçaları arasındaki alım ve satım, bunlar arasındaki değişim bir dizi çalkantıyı, dalgalanmayı ve güçlüğü ortaya çıkartacaktır. Sermayenin egemenliği altındaki bir üretimde, doğrudan üretim koşullarıyla bu üretimi gerçekleştirme koşulları aynı değildir; artı-değeri elde etme koşullarıyla bunu gerçekleştirme koşulları da. Bu açıdan bakıldığında kapitalizmde düzenli işleyen oranlar, uygunluk ve denge, sağlam bir zemin üzerinde değildir; kaygan bir zemin üzerindedir, ve bu, bu üretimin kendi niteliğinden ileri gelen aleyhte etmenlerce sürekli olarak bozulur. Ve biz biliyoruz ki, sürekli bir oransızlığa dayanan kapitalist gelişmede bu oransızlık, sürekli olarak ve çoğu kez de şiddetle düzeltilir.

Sermayenin değil, sermayelerin rekabet ettiği bir üretim tarzında, sermayelerin durmaksızın dağılıp yerine öteki sermayelerin

geçtiği bir rekabet ortamında, yeniden-üretim ve dolaşımın düzgün işlemesi beklenemez; ve uygunluk ya da oran, yani denge, ancak bunalım aracılığıyla sağlanabilir.

Sözü Marx'a bırakıyoruz:

> "Ama bu denge, her ne olursa olsun, şu ya da bu miktarda sermayenin çekilmesi ya da hatta yok olması ile ancak kurulabilir. Bu hal, kısmen, sermayenin maddi varlığına kadar uzanabilir, yani bir kısım üretim aracı, sabit ve döner sermaye, çalışamaz, sermaye olarak iş göremez duruma düşer; işlemekte olan kuruluşlardan bazıları işlerini durdururlar....Piyasadaki metaların bir kısmı, dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerini, ancak, fiyatlardaki büyük düşme olması yoluyla, dolayısıyla, temsil ettikleri sermayede değer kaybıyla tamamlayabilirler. Sabit sermaye öğeleri, gene aynı şekilde, şu ya da bu ölçüde değer kaybına uğrarlar....Belirli tarihlerde vadeleri dolan ödemeler zinciri, yüzlerce yerinden kopar. Karışıklık, sermaye ile birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da büyür ve, şiddetli ağır bunalımlara, ani ve zoraki değer kayıplarına, yeniden-üretim sürecinde fiili durgunluklara ve kesintilere ve böylece de yeniden-üretimde gerçek bir düşmeye yol açarlar."[215]

Sonrası da var: Bunalımın sonucu olarak iflas etmiş kapitalistler ve sefil, aç işçiler ortaya çıkar. İşçilerin bir kısmı işsiz kalır ve diğerleri emek gücünün değerinin altında ücrete boyun eğecek hale gelir. Ve rekabet savaşının sonucu olarak her kapitalist de toplam ürününün bireysel değerini yeni üretim yöntemleri ve yeni makineleri üretim sürecine sokarak emeğin üretkenliğini artırıp genel değerinin altına çekmeye çalışır. Ve böylece, değişmeyen-sermaye öğelerindeki değer kaybı kâr oranında yükselmeye yol açabilir ve nihayet durgunluk giderek yeni bir genişlemeyi kendi içinden hazırlar hale gelir. Zira biz biliyoruz ki, her bunalım, her zaman yeni yatırımlar için çıkış noktası sağlamada lehte etmenler de yaratır. Ve bu durum, kapitalizme taze bir rüzgar olarak, onu kanatlandırır. Her bunalım, hem önemli ölçüde üretim aracı-

[215] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 225

nın yıkımına yol açar ve hem de kapitalist gelişmenin ve genişlemenin boyutlarını genişleterek ona yeni bir dinamizm kazandırır.

En nihayet, kapitalist "devre" yeni baştan başlamış olur. Görülüyor ki bunalım, kapitalizmde zorunlu bir öğe, ekonomiyi yoluna sokmada şiddetli bir araç olarak işlev görüyor.

Bu bakımdan Marx diyor ki,

> "Ama, madem ki, bir yanda bir dizi salt alım, ve öte yanda da bir dizi salt satım olmak üzere yalnız tek taraflı değişimler yapılıyor –ver gördük ki, kapitalist temel üzerinde, yıllık ürünün normal değişimi böyle tek taraflı başkalaşımları zorunlu kılmaktadır–, o zaman denge, ancak, tek taraflı alımların değer tutarının, tek taraflı satışların değer tutarına eşit olduğu varsayımı ile sağlanabilir. Meta üretiminin, kapitalist üretimin genel biçimi olması gerçeği, burada paranın yalnız dolaşım aracı rolünü değil, parasermaye rolünü de oynadığı, ve dolayısıyla, ister basit ister genişletilmiş olsun yeniden-üretimin normal akışının koşullarını sağladığı anlamına gelir; bu koşullar, bu dengenin kendisinin, bu üretimin kendiliğinden niteliği yüzünden bir raslantı olduğu için, bu kadar çok anormal hareket koşulları, bu kadar çok bunalım olasılıkları haline gelir."[216]

Demek ki, aşırı-üretim, anarşi öğesini bu tarzın kendisine taşır ve bu da bunalım olasılıklarıyla el ele yürür. Ve Kapital, Üçüncü ciltte şu son derece değerli sonuçlara ulaşıyor Marx:

> "Kapitalist üretim altında, nüfusa oranla gelişen muazzam üretkenlik ve sermaye-değerlerin (bunun yalnızca maddi varlığının değil) aynı oranda olmasa bile, nüfustaki artıştan çok daha büyük bir hızla büyümesi, genişleyen servete oranla sürekli daralan ve bütün bu muazzam üretkenliğin kendisi için çalıştığı temelle çelişir. Bunlar, aynı zamanda, bu büyüyen sermayenin kendi değerini artırdığı koşullar ile de çelişirler. Ve bunun sonucu bunalımlar."[217]

Anlaşılır ki, hacmi büyüyen ürünün, üretimle tüketim arasında-

---

[216] Marx, Kapital, ikinci cilt, Yirminci bölüm, sayfa 524

[217] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 235

ki geçiş aşamasında üretken tüketim ve bireysel tüketim malzemesi olarak bulunabilecek büyüyen meta oylumunun realize edilmesi de bu koşullar altında zorlaşır ve bu da sermayede yıkımlara ve tahriplere varır.

Bunalım olasılıklarını içinde taşıyan göreli aşırı-üretimin mutlak bir sermaye aşırı-üretimine varması için, ya da bizim buna mutlak aşırı sermaye üretimi diyebilmemiz için sermayeleştirilmesi gereken ek sermayenin sıfır olması gerekir. Ek sermaye sıfır olur olmaz, mutlak bir aşırı-üretim sınırına geçilmiş demektir. Bu nasıl olur? Sermayenin değersizleşmesi ile olur; değerlenmesinin yitip gitmesi ile olur. Ve biz bunu emeğin toplumsal üretkenliğinin artışı ile artı-değer arasındaki bağlantıyı incelediğimiz bölümde uzun uzadıya işlemiştik.

Dolayısıyla, sermaye, ne nispi artı-emek zamanını ve ne de mutlak emek-zamanını daha fazla artıramayacak noktaya gelip çakıldığı an, yani artan sermayenin bu mutlak emek zamanı ve nispi artı-emek zamanı ile önceki büyümesi kadar artı-değer üretemediği ve hatta daha az ürettiği koşulların gelip çattığı sınır, mutlak aşırı sermayenin üretildiği sınır olmuş olur. Elbette, aşırı-üretimin şu ya da bu birkaç üretim alanıyla sınırlı kalmayıp bunun tüm bir üretim cephesini içerisine almasıdır mutlak aşırı-üretim denen şey. Aşırı-üretimde toplumun genişçe bir bölümü, özellikle üretken emekçiler gereksinimlerini karşılayamaz olurlar. Her şey bolca vardır ama sınıfın bunları alacak gücü yoktur. Bu anlamda aşırı-üretim nispidir; ama öte yandan bu üretim tarzının kendisi için, onun dayandığı temel üzerinde de mutlaktır. Nispidir çünkü, bunalım koşullarında üretim, gerçek tüketicilerin gereksinmelerine oranla değil, gerekli geçim araçları temelindeki sınırlı bir ödeme yeteneğine hapsedilmiş bir talebe oranla bir aşırı-üretimdir söz konusu olan. Bu anlamda nispidir bu üretim.

> "Böyle olmasaydı, halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metalar için, nasıl olur da talep yetersizliği olurdu"[218]

[218] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 227

Demek ki sorun, ödeme gücüyle desteklenen taleple ilgili bir sorun olarak ortaya çıkıyor. Marx'ın sözleriyle, aşırı-üretimin daha da garip bir yanı, pazarı doldurup taşıran aynı metaların fiilen üreticisi olan işçilerin, o metalara gereksinim duymalarıdır. Metalar üretilmiştir ama gerçek üreticiler onları elde edemez; edemez çünkü, alım güçleri gerekli geçim araçları ile sınırlanmıştır.

Demiştik ki, bunalımları açıklamada net bir görüş açıklığına kavuşmak için yeniden-üretim süreci, yani dolaşım evrelerinin kendilerine geri dönülerek, onlar, geri gidilerek izlenirse ancak mümkün olabilir.

Ve işte şimdi de sorunu yeniden-üretim açısından ele alalım diyoruz. Geniş ölçekli üretim, üretimin aynı ölçekte yinelenmesi değildir; sermayeyi oluşturan kullanım değerlerini aynı miktarda ve hiç artmadan üretmek değildir; ama bu üretimde aslolan, bir üretim alanına yatırılmış bulunan sermayeyi artan ölçekte yenilemek ve daha da önemlisi sermayeyi artı-değerle birlikte yenilemektir; artı-değeri de içeren meta üretmektir. İşte tam da burada sorunlar başlayabilir. Sorunlar başlayabilir çünkü, pazar ve üretim iki bağımsız faktördür; sorunlar başlayabilir çünkü, sömürüyü gerçekleştirme koşulları doğrudan sömürü koşullarına başkaldırabilir, yani meta satılamadan tümden değerini yitirebilir ve böylece kapitalist sömürü gerçekleşmeyebilir; sorunlar başlayabilir çünkü, değişim değeri kullanım değerine engel hale gelebilir; sorunlar başlayabilir çünkü, dolaşım parayı gereğinden fazla terleterek dolaşıma engel hale sokabilir vb. vb.

Sermaye için başta gelen şey, kullanım değeri değil, değişim değeridir ve artı-değerin gerçekleştirilmesidir. Eğer kapitalist üretimin kendi niteliğinden ileri gelen nedenler ya da nedenler demeti dolayısıyla metaların pazar fiyatı üretim fiyatının altına gereğinden fazla düşerse sermaye, yeniden-üretim sürecini tamamlayamadan yıkıma uğrar. Ve böylece yeniden-üretim ya da dolaşımda ani duraklamalar ve kesintiler ortaya çıkar.

Marx'ı dinliyoruz:

> "Bunalımlar sırasında sermayenin tahrip edilmesinden söz edildiği zaman iki etmen arasında ayrım yapmak gerekir. Yeniden-üretim süreci gemlendiği, emek sürecinin sınırlandığı ya da bazı durumlarda tamamen durduğu ölçüde gerçek sermaye tahrip edilmiş olur. Kullanılmayan makine sermaye değildir. Sömürülmeyen emek yitirilen üretime denktir. Kullanılmaksızın kalan hammadde sermaye değildir. Kullanılmayan ya da yarım kalan yapılar (ve yeni yapılmış makineler), depolarda çürüyen metalar –bütün bunlar sermayenin tahrip edilmesidir. Tüm bunlar yeniden-üretim sürecinin gemlenmesi demektir, mevcut üretim araçlarının, üretim aracı olarak kullanılmaması, işletilmemesi demektir. Böylece bu araçların kullanım-değeri ve değişim-değeri mahvolur. Bunalımlar sonucu sermayenin yıkımı, ikinci olarak, değerlerin aşınması anlamına gelir; bu aşınma daha sonra sermaye olarak aynı ölçekte yeniden-üretimlerini önler. Bu, meta fiyatlarındaki düşüşün yıkıcı sonucudur."[219]

Marx çözümlemiştir ki,

> "sınai çevrim, bunalım aşamasında iken, meta fiyatlarındaki genel bir düşme, paranın değerinde bir yükselme olarak, gönenç evresinde ise, meta fiyatlarında genel bir yükselme, paranın değerinde bir düşme olarak ifade edilir."[220]

Yeniden üretim süreci ya da dolaşım, metaların değişimi sürecini içerir ve bu süreç değişimin kendi iç çelişkilerini de ortaya çıkarır. Metaların değişimi, metadaki kullanım değeri ve değişim değerinin, bu iki çifte niteliğinin ortaya çıktığı başkalaşım sürecidir. Ve bu değişim, öte yandan, paranın belirli biçimlerde metanın kendi öz başkalaşımının da gerçekleştiği bir başkalaşımı da içerir. Meta ve paranın başkalaşımı dolaşımının açıklanışıdır. Bu süreç içinde meta hem kullanım değeri ve hem de değişim değeri olarak ikili bir varlık biçimi ile karşı karşıya bulunur. Böyle bulunmazsa değişim olmaz.

---

[219] Marx, Artı- Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 476-477

[220] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 637

Ve metanın kullanım değeri olarak varlığı, onun değişim değeri olarak varlığı ile bir karşıtlık doğasında bulunur ve bir çelişki içindedir. Dolaşım sürecinin kendisi M-P-M ve P-M-P olmak üzere iki devir gösterir. M-P-M çevrimi hareketi metanın para karşılığında değişimi ve paranın meta karşılığında değişimi biçiminde ayrışır. Bu iki hareketin birliği M-P-M çevrimini ifade eder. Görülüyor ki bu sürecin sonunda meta, meta karşılığında değişilmiş oluyor. Bilinir ki, M-P-M kullanım değerlerinin birbirleriyle değişilmesini ifade eder. Metanın paraya dönüşümü ve sonra yeniden meta haline geri dönüşümü bir dizi zorluklar, çalkantılar ve bunalımlarla olur. Bunalım sırasında, meta sermayenin potansiyel para sermaye niteliği bütünüyle ortadan kalkabilir ve bu da sermayede değer yitimi ve yıkımlara yol açar. Bilinir ki para-sermaye, meta-sermaye ve üretken-sermaye sermaye-değerin üretim ve dolaşım aşamalarında büründüğü biçimlerdir.

Ve biz biliyoruz ki, sermaye değerin üretim aşamasındaki biçimi üretken sermaye, dolaşımın farklı aşamasındaki biçimi de para-sermaye ve meta-sermayedir. Sermayenin devresi, bu üç aşamadaki iç içelik ve süreklilik sağlandığı ölçüde yerine getirilmiş olur. Eğer sermaye, P-M evresinde çakılı kalırsa, para-sermaye diyor Marx, bu aşamada para-yığmanın katı biçimini alır; yok eğer üretim aşamasında çakılı kalırsa, üretim araçları işlemeden durmakla kalmaz yalnızca, emek-gücü de kullanılmadan kalır; ve nihayet eğer sermaye, en son evresinden yani M'-P''den öteye geçemezse, satılmamış metalar yığılır kalır ve dolaşım akışı durarak sermayenin kan dolaşımı tıkanır ve bunalım sökün eder. Ama biz şunu çok iyi biliyoruz ki her devre, hem bir sonraki devreyi öngörür ve hem de onu dıştalar. Mutlak süreklilik kapitalizme dayalı üretimde ulaşılabilir değildir ama kapitalist üretim ve dolaşım sürecinin teknik temelinin zorunlu kıldığı karakteristik bir durumdur.

Dolaşımın tümü kendi içinde bunalım olasılıklarını potansiyel olarak barındırır. Bu süreç kolay yürüyen bir süreç değildir ve do-

[222]Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, sayfa 134

laşım parayı su gibi terleterek zorluklarla iç içe geçer. M-P-M dolaşımı bütün başkalaşımları içerir. Ancak bu tek düze ve düzgün işleyen bir süreç değildir. Bir meta dolaşımının birinci yarısına başladığında bir başka meta dolaşımının ikinci yarısına girer ve gene bir üçüncü meta dolaşıma girip kendi dolaşımının birinci yarısına girerken, ikinci meta dolaşımdan çıkmaktadır vb. Dolayısıyla, bu dolaşımlar serisi, sonu başı olmayan karmaşık bir seri olarak karşımıza çıkar. Bir bakıma her şey, bu başkalaşım sürecinde birbirine dolanmış bulunmaktadır.

Bu demektir ki, bir tek metanın tek başına kendi başkalaşımının tümü, sonu başı olmayan başkalaşımlar zincirinin bir tek halkası değil, sonsuz sayıda zincirler demetinin bir halkasıdır. Karmaşıktır ve yumaklaşmıştır. Bu bütün başkalaşım sürecinin bir noktadan kopması, kesintiye uğraması durumunda bunalım kapıyı çalmada gecikmez. Zira, satma ve satın alma, ya da M-P ve P-M, M-P-M sürecinin hareket halindeki birliğini temsil etmeleri gerçeği, satma ve satın alma arasında bir ayrılığın olmayacağı anlamına gelmez, ve bunlar arasında kopuş yaşanmaz demek değildir.

Marx diyor ki,

> "M-P-M dolaşımı, ancak fiili olarak alım ve satımın hareket halindeki birliği olduğu kadar, aynı zamanda, bunların ayrılışlarının sonu gelmeyen sürecidir."[221]

Dolayısıyla M-P ve P-M evrelerinin birbirlerinden ayrılması her zaman mümkündür. Metanın bu dolaşım sürecinin hareketi, dolaşım aracı olarak para dolaşımında ortaya çıkar. Paranın dolaşımı metaların dolaşımı olmadan gerçekleşmez, zira o, dolaşım aracı işleviyle metaları dolaşıma sokar.

Ne var ki,

> "Bir elle para verip öteki elle para alamamak gibi iktisadi olaylara pek sık raslanır. Para sonsuz sayıda çeşitli noktalardan

[221] Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, sayfa 164

> harekete geçer ve sonsuz sayıda çeşitli noktalara döner, ama başlangıç noktası ile varış noktasının çakışması, gelişigüzel, beklenmeyen bir şekilde olur, çünkü, M-P-M hareketi, satıcının yeniden alıcı olmasını zorunlu olarak içermez."[222]

Metaların başkalaşımının basit biçimi, potansiyel bunalım olasılıklarını daima içerir. Doğrudan üretim sürecinde elde edilen metanın paraya dönüşmesi, yani M-P devresinin tamamlanması gerekir. Eğer bu devre tamamlanmazsa bunalım ortaya çıkar. Bundan doğan güçlük metanın satışıyla ancak aşılabilir. Bunun arkasından gelen P-M devresi fazla bir güçlük arz etmez. Çünkü para her şeyle değişilebilir. M-P devresindeki satımın alımdan ayrılması tehlikesi bu üretim tarzının kendi niteliğinden ileri gelir Zamanda ve mekanda satım ve alım birbirinden ayrılabilir, sapabilir ve dolayısıyla üretim sürecinin birbirinden bağımsız duruma gelen bu evrelerinin birliğinin zorla yerine getirilmesi bunalımın kendisidir.

Doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin yollarının ayrılmasında kendisini ortaya koyan bunalım, bu iki evrenin bağımsız duruma gelmesiyle sökün eder. Böyle bir durumda, satım, alımdan ayrılmış hale gelir. Bu demektir ki, doğrudan üretim süreci evresi dolaşım süreci evresiyle tamamlanmadığı ve bu evreler ayrıldığı zaman bunalım olasılığı ortaya çıkar. Yok eğer bu süreçler birbirleriyle kaynaşabilse bunalım olasılığı fiili bunalım halini almaz.

Bu demektir ki, bunalım, satma olanaksızlığından kaynaklanır. Kişi metasını satamazsa sorun başlar. Metanın kendi karşıtına yani paraya dönüştürülmesi üretim sürecinin evrelerinin tamamlanmasıdır; ne var ki kapitalist toplumda metanın kendi karşıtına dönüştürülme güçlüğü burjuvazinin başında her daim asılı kalan bir tehlike olarak bulunur. Demek ki burada metaların paraya dönüştürülmesinde bir kesinti vardır, ya da aynı anlama gelmek üzere satış kesintiye uğramıştır, yeniden-üretimin bu ilk evresinde.

[222] Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, sayfa 134

Bu sorundaki Marx'ın çözümlemelerini bizzat ondan dinliyoruz:

> "Demek ki bunalımın en soyut biçimi (ve dolayısıyla formel bunalım olasılığı) metaların başkalaşımının kendisidir; değişimdeğeri ile kullanım-değerinin ve ondan da öte, paranın ve metanın, metanın birliğinin içinde yer alan çelişkisi, metanın başkalaşımında, yalnızca o başkalaşıma bağlı bir hareket olarak vardır. Bunalım olasılığını (fiili) bir bunalım haline dönüştüren etmenler, bu biçimin kendisinin içinde değildir; bu biçim, yalnızca bunalım için bir çerçevenin varolduğunu gösterir."[223]

Ve sürdürüyor:

> "Dolayısıyla, bunalımın ilk biçimi, metanın başkalaşımının kendisidir, alım ve satımın birbirinden ayrı düşmesidir."

Eğer alım ve satımlar birbirinden ayrılmazsa, birbiriyle çatışmaya düşmezse, yani dolaşım sürecinin kendisi başarıyla tamamlanırsa bunalım ortaya çıkmaz. Özetle, sermayenin kendi hareketi içinde bunalım gizlidir; sermayenin M-P-M süreçlerinin kendi içinde. Marx diyor ki, genel bunalım olasılığı sermayenin meta olarak üretim sürecini terk ettiği andan o süreçten yeniden meta olarak çıkacağı zamana kadarki hareketinin kendi içindedir. Sermayenin kendisi de bu süreçte metadır ve metanın başına gelen her felaket sermayenin de meta olması dolayısıyla onun da başına gelir. Demek ki bunalımın kendisi "sermayenin içinde mevcuttur" Sermayenin hareketi, bunalım olasılıklarını bulutun şimşeği içinde saklaması gibi, süreğen olarak içinde saklar.

Marx diyor ki,

> "Metaların dolaşımının yapısında saklı bulunan, para dolaşımıyla daha da gelişen –ve böylece bunalım olasılıklarını da geliştiren- çelişkiler, sermayede kendilerini otomatik olarak yeniden üretirler; çünkü, gelişkin düzeyde meta dolaşımı ve para dolaşımı yalnızca sermaye temelinde ortaya çıkar."[224]

---

[223] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 489

[224] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 492

Şimdi biz buna biraz daha yakından bakalım. Sermayenin başkalaşım sürecinde bunalım verilidir; bu olasılık da olsa, potansiyel olarak da bulunsa. Bunlar iki biçimde ortaya çıkar bu başkalaşım sürecinde: Birincisi, paranın dolaşım aracı olarak görevi; ikincisi, paranın ödeme aracı olarak görevi.

Birinci durumda, yani para dolaşım aracı işlevi ile süreçte yer aldığında, bunalım, alım ile satımın birbirinden ayrılmasında, yani başkalaşım sürecinin kendisinde ortaya çıkabilir; dolayısıyla bu süreçte bir olasılıktır o; potansiyel bir tehdit. Dolaşım aracı olan para, dolaşımın engeli haline gelebilir; ve para dolaşım sınavından başarıyla çıkamayabilir; ya da fena halde terleyerek değer yitimine uğrayabilir.

İkinci durumda, yani paranın ödeme aracı olarak görevi süreci de aynı olasılığı içerir. Bu ikili bir görev olur: a) paranın değer ölçütü rolü ve, b) onun değer gerçekleştirici görevi. Metanın satıldığı andaki değeri ile karşılıklı yükümlülüklerin ölçütü olarak hareket ettiği andaki meta değeri arasında bir fark oluşmuşsa, yani metanın bir önceki değeri ile sonraki değeri arasında bir fark oluşmuşsa, yani metanın satıldığı andaki değeri bir sonraki değeri kadar değilse, karşılıklı yükümlülükler yerine getirilemez; getirilemez çünkü, metanın paraya çevrilmesinden sonra eldeki para dolaşımın sürdürülmesine yetmez olur. Dolayısıyla para ödeme aracı olarak işlevsiz kalır. Demek ki burada sorun, bu iki görevini yerine getirirken ortaya çıkar, yani paranın ödeme aracı olarak işlevi sırasında ortaya çıkar.

Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı adlı eserinde şöyle açıklar durumu:

> "Ödeme, ancak metaların satışından sonra yerine getirilir, ya da para iki ayrı dönemde iki ayrı görev görür, önce değerler ölçüsü olarak hareket eder, sonra da bu ölçüye tekabül eden ödeme aracı olarak hareket eder."[225]

[225] Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, sayfa 191

Bu iki dönem arasındaki bir aralıkta ortaya çıkan değer aşınması dolaşımda kesintilere yol açarak sermaye kayıplarına neden olur. Bu demektir ki, ödeme aracı olarak para, kendi içerisinde taşıdığı bu çelişki yüzünden dolaşım evresinde potansiyel bunalım olasılıklarıyla yüklü olarak hareket eder.

Demek ki, sorun metanın satılması değil burada; sınırlı bir zaman içinde, belli bir zaman içinde bu metanın satılmasıdır. İşte böyle bir durumda bunalım sökün eder. Burada sorun metanın zamanında satılamamasının yarattığı sorunlarla sermayenin karşılaşmasıdır. Bu zamanında satılamama durumu, verili süreçteki karşılıklı yükümlülükleri, bir dizi ödemeyi yerine getirememeyle yüz yüze bırakır kapitalisti. Ve Marx, bu çelişkiden doğan bu tür bunalımı, "para bunalımının karakteristik" bir biçimi olarak tanımlar.

Ve şöyle der: Görülüyor ki, metanın başkalaşımı sırasında, yani alım ve satımın birbirinden ayrı düşmesinden, yollarının ayrılmasından kaynaklanan bir bunalımsa ortaya çıkan bunalım, para ödeme aracı işlevi üzerinden para bunalımı halini alır.

Marx Kapital, birinci ciltte de konuyu başlı başına ele alır ve paranın ödeme aracı olarak işlevinin sınırsız çelişkilerin ortaya çıkmasına yol açtığına işaret eder.

Dinliyoruz:

> "Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para, yalnızca, bir hesap parası, bir değer ölçüsü olarak düşünsel bir işlev yerine getirir. Fiili ödemeler yapılması gerektiği sürece, para, artık bir dolaşım aracı, ürünlerin değişiminde geçici bir etken olarak hizmet etmez, toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişimdeğerinin bağımsız varlık biçimi, evrensel meta olarak iş görür. Bu çelişki, para bunalım diye bilinen iktisadi ve ticari bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür. Bu gibi bunalımlar, ancak, uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunların kapanması için yapay bir sistemin iyice yerleştiği yerlerde görülür. Bu mekanizmada genel ve yaygın bir bozukluk olduğu zaman, bunun nedeni

ne olursa olsun, para, birdenbire ve doğrudan, hesap parasının düşünsel biçiminden çıkar ve nakit para halini alır. Sıradan mallar artık onun yerini alamaz. Metaların kullanım-değeri değersiz hale gelir, ve onların değeri de, kendi bağımsız biçiminin varlığı içerisinde kaybolur. Bunalım öngününde, burjuvazi, bolluğun verdiği sarhoşlukla, kendine güven içerisinde, parayı boş bir hayal ilan eder. Yalnızca meta paradır. Ama şimdi her yerde şu çığlık: Yalnızca para metadır. Karacanın su peşinde koşması gibi, onun ruhu da para, o biricik servet peşinde nefes nefesedir. Bunalım sırasında, metalarla onların değer-biçimi, para arasındaki zıtlık, mutlak çelişki düzeyine yükselir."[226]

Yukarıdaki tahliline bir alt not düşülür ve denir ki, burada işaret edilen para bunalımı, sanayi ve ticaret üzerinde dolaylı etki yapan ve genel bunalımın bir aşaması olarak ortaya çıkabilen özel tür bunalımlardan ayırt edilmelidir. Bu tür bunalımlar der, para sermayesi ekseninde döndüğü için hareket alanı da mali çevreler, bankalar ve borsalardır.

Fakat biz biliyoruz ki,

"para-piyasasında bir bunalım gibi görünen şey, aslında, bizzat üretim ve yeniden-üretim sürecindeki anormal koşulların bir ifadesidir."[227]

Yani kapitalist üretimin kendisinde verili olan etmenlerin yol açtığı bunalımın yalnızca bir izdüşümüdür. Ve böyle olduğu içindir ki, Engels, Conrad Schmidt'e gönderdiği 27 Ekim 1890 tarihli mektubunda bunalımları aşırı-üretimden kaynaklanan bir bunalım olarak üretim sürecinin kendisinde değil, bu sürecin dışındaki nedenlerle açıklayanlara şu uzun, ama parlak değerlendirmeyle yanıt veriyor:

"Ekonomik, politik ve başka türlü yansıma, insan gözündeki yansımalar gibidir; dışbükey bir mercekten geçerler o nedenle de

[226] Marx, Kapital, birinci cilt, Üçüncü bölüm, sayfa 152-153
[227] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onaltıncı bölüm, sayfa 337

başları üzerinde, tersine duruyor görünürler. Tek fark, bunları imgelemimizde yeniden ayakları üzerine koyan sinir sisteminin olmayışıdır. Para piyasalarındaki insan, sanayinin ve dünya pazarının hareketlerini paranın ve menkul kıymetlerin tersten yansımaları olarak görür; ve böylece sonuç, ona göre, neden konumuna girer. Daha kırklı yıllarda Manchester'de fark ettiğim şu oldu: Sanayinin çizdiği grafiği ve onun dönemsel tavan ve taban iniş-çıkışlarını anlama açısından, Londra menkul kıymetler borsası haberleri bütünüyle yararsızdı; çünkü bu baylar her şeyi, para piyasasındaki bunalımlarla açıklamaya çalışıyorlardı; oysa o bunalımlar genelde, yalnızca belirtilerdi. O sıralarda asıl olan, geçici aşırı-üretimin, sınai bunalımın nedeni olmadığını, ama bunalımın, çarpıtmaya neden olan yanını oluşturduğunu kanıtlamaktı. Artık böyle bir mesele –en azından bizim için hiç- söz konusu değil; ayrıca şu bir gerçek ki, para piyasasının da kendine özgü bunalımları olabilir; o bunalımlarda, doğrudan doğruya sanayiden kaynaklanmış rahatsızlıkların payı, yalnızca ikincil ya da hiç olabilir; ve bu alanda henüz birçok şeyin, özellikle son yirmi yılın tarihi çerçevesinde, araştırılması ve incelenmesi gerekmektedir."[228]

Sürdürelim.

Varsayalım ki, üretim sürecinden çıkan metalar bireysel ya da üretken tüketime girdiler; bu, bu metaların tümünün fiili tüketime girdikleri anlamına gelmez. Bu metaların bir bölümü ve hatta büyük bir bölümü tüketime görünüşte girmişlerdir; oysa gerçekte bunların bir kısmı bayilerin elinde ve pazarda satılamadan durmaktadırlar. Oysa buna karşın, pazara ve bayilere meta akımı devam eder ve meta akımını meta akımı izler. Ve nihayet, bir de bakılır ki üretim sürecinden tüketim sürecine sürülen metalar yalnızca görünüşte emilmişlerdir, ve gerçekte emilmemiş, pazarda hala beklemektedirler. Böylesi bir durumda, zamanında satılamayan metalar üzerinden kapitalist yükümlülüklerini zamanında yerine getiremez. Burada metaları paraya dönüştürme ivedi zorunluluğundaki kesinti bunalıma neden olur. Burada sorun salt bireysel tüketimdeki azalma değildir, ama aynı zamanda sermayenin

[228] Engels'ten Berlin'deki Conrad Schmidt'e, Londra, 27 Ekim 1890; Marx Engels, Seçme Yazışmalar-2, sayfa 238-239

sermaye ile değişilmesinde yaşanan sorunla ilgilidir. Ama biz biliyoruz ki, üretim süreci dolaşım sürecinin, dolaşım süreci de üretim sürecinin aracısıdır; dolaşımdaki aksama ya da kesinti üretim sürecinin sürekliliğinde kesintiye neden olur ve bunun sonucu bunalımlar.

Öte yandan, bunalım, bir başka durumda da, paranın üretken sermayenin unsurlarına yeniden dönüştürülmesinde de ortaya çıkabilir. Örneğin, sermayenin döner değişmeyen sermaye parçalarının, yani hammadde parçasındaki değer değişimi ile ya da sabit değişmeyen sermayeyi atıl bırakacak koşulların oluşmasıyla da ortaya çıkar. Eğer kötü hasat nedeniyle hammaddenin miktarında bir azalma olursa, bu durum değerinde bir yükselmeye yol açar ve yeniden-üretim sürecinde gene zorluklar yaşanması kaçınılmaz olabilir.

Marx diyor ki, hammaddenin değeri bundan ötürü artar ve oylumu azalırsa, üretimi eski düzeyde sürdürmek için sermayenin çeşitli tamamlayıcı parçalarına yeniden dönüştürülmesi gereken para payları bozulur ve bu da bunalıma yol açar. Bunalıma yol açar çünkü, böyle bir durumda yeniden-üretim aynı düzeyde sürdürülemez ve dolayısıyla sabit değişmeyen sermayenin bir bölümü atıl kalır ve kâr oranı da düşer. Ve sonuçta, yeniden-üretimin gerçekleştirilmesi zorluklar gösterir ve alt-üst oluşlara yol açar. Bir başka hammadde yetersizliği de ek sermayenin oldukça fazla bir bölümü sabit sermaye olarak makineye yatırılırsa, böyle bir durumda hammadde değişmeyen-sermayenin önceki sabit ve döner parçaları için yeter düzeyde olur ama yeni düzey için yeterli olmaktan uzak kalır. Artı-değerin ek üretim için ayrılan parçasının orantısız dağılımı (bu örnekte döner ve sabit değişmeyen sermaye parçaları arasında) sabit sermayenin bu aşırı-üretimi yüzünden yeniden-üretim sürecinde alt-üst oluşlarla bunalıma varır.

Bu demektir ki,

> "Sermayenin dolaşımı, kendi içinde kesinti olasılıklarını taşır
> Paranın örneğin yeniden-üretim koşullarına dönüştürülmesinde,

sorun yalnızca paranın aynı kullanım değerlerine (aynı türden) çevrilmesi değildir; yeniden-üretim sürecinin yinelenmesi için, bu kullanım-değerlerinin yeniden eski değerlerinden (daha düşük bir değer kuşkusuz daha da iyi olur) elde edilebilmeleri de (bir o kadar ç.) önemlidir."[229]

Anlaşılır ki, kapitalist ekonomik sistemin, sermaye üzerine kurulmuş üretimin kendisinde yatmaktadır bunalım.

"Bu üretim tarzı, gereksinmelerin karşılandığı noktada değil, kâr üretiminin ve bu karın gerçekleştirilmesinin saptandığı bir noktada durağan hale gelmektedir."[230]

Toplumun kapitalist değil de komünist bir toplum olması durumunda durum farklılaşır. Böyle bir durumu da ele alan Marx şu saptamada bulunur: O zaman der ortada ne para-sermaye diye bir şey olacak ve ne de bundan ileri gelen alışverişleri örten sahtelik. O zaman der tüm sorun, toplumun gereksinimlerini önceden saptamaktan ibaret kalacak. Toplum için gerekli olan üretim aracı ve geçim aracı gerekli emek miktarıyla birlikte önceden hesap edilerek üretim ve dolaşım sürecinin bütünlüğünü ifade eden fiili üretim süreci herhangi bir engelle karşılaşmadan yoluna devam edebilecektir.

Ne var ki kapitalist üretime dayalı düzende durum büsbütün tersine döner ve kapitalist üretimin gelişmesi ile birlikte bu üretimin kendisinden kaynaklı karşıt etmenler, çelişmeler, antagonizmalar açığa çıkar ve kendi gelişmesiyle çatışma içerisine girer; ve bu üretimin tarzının kendisindeki mevcut çelişkilerin cebelleşmesi kendisini bunalımlarla ifade eder. Bunlar, bu sistemin kendisinde verili bulunan periyodik dengeyi yeniden kurarlar. Marx'ın sermaye üzerine kurulu kapitalist sistemde üretim ve dolaşım sürecinin kendisinden ileri gelen, yani kapitalist yeniden-üretim sürecinin içinden ayağa doğrulan çelişmeleri ve bunların sermaye-

[229] Marx, Artı-Değer Teorileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 511
[230] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 228-229

de yol açtığı değer kaybını şu oldukça parlak çözümlemesinde dile getiriyor. Bu uzunca pasaj, bunalımın kendisini izah etmede tam bir zengin düşünce bolluğuyla sunulmuş Marx tarafından; belki de onun temel eseri Kapital'deki en tam ve en eksiksiz pasajıdır.

İşte o uzunca pasaj:

> "Çelişki, genel bir deyişle, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı, mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani bu değerin gitgide artan bir hızla büyümesini sağlamaktır). Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir araç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektir
>
> Mevcut sermayenin devresel değer kaybı –kâr oranındaki düşmeyi durdurmak ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye-değer birikimini hızlandırmak için, kapitalist üretim tarzına özgü araçlardan birisi olan- sermaye dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşulları bozar ve bu yüzden, üretim sürecinde ani duraklamalara ve bunalımlara yol açar.....
>
> Kapitalist üretim, sürekli olarak, kendi niteliğinden gelen bu engellerin üstesinden gelmeye çalışır, ama bunu ancak, bu engelleri tekrar kendi yoluna ve hem de daha heybetli ölçekte koyarak becerir.
>
> Kapitalist üretimin gerçek engeli sermayenin kendisidir. İşte bu sermaye ve onun kendisini genişletmesidir ki, üretimin hem çıkış ve hem de sonuç noktası, hem itici gücü, hem amacı olarak görünür; üretim yalnız sermaye için üretimdir, ama bunun tersi doğru değildir; üretim araçları, sırf, üreticiler toplumunun yaşa-

ma sürecinde, devamlı bir gelişmenin araçları değillerdir. Sermayenin değerinin, büyük üretici kitlelerin mülksüzleştirilmesine ve yoksullaştırılmasına dayanan kendisini koruma ve genişletme sürecinin içerisinde devam ettiği sınırlar yalnız başına hareket edebilirler; -bu sınırlar, sermaye tarafından kendi amaçları için kullanılan ve üretimin sınırsız büyümesine, üretimin kendisinin bir amaç haline gelmesine, emeğin toplumsal üretkenliğinin hiçbir koşula bağlı olmadan gelişmesine doğru yol alan üretim yöntemleri ile sürekli bir çatışma haline girerler...Kapitalist üretim tarzı...kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışmadır."[231]

Bunalım, tam da, hem bu çelişkilerin açığa çıkartılması ve hem de çözüme bağlanmasıdır. Üretim tarzının kendisindeki karşıt etmenlerin hareketi çelişkiyi, bunalım da çelişkiyi açığa çıkarır.

> "Bunalımlar, daima, mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar, bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır".[232]

Amacı, toplumun gereksinimlerini karşılamak olmayıp, artı-değer ve kâr olan sermaye, doğrudan üretim koşullarıyla bunun gerçekleştirilmesi koşullarını bir yana koyduğu, artı-değerin elde edilmesiyle onun gerçekleştirilmesi arasındaki çelişkileri hesaba katmadığı, pazar ile üretim arasındaki gediğe aldırmaksızın sınırsız bir üretim olduğu içindir ki, aşırı-üretim, tam da bu koşullar dikkate alınmadığı için uzaktan çıka gelir. Elbette ki aşırı-üretimin yol açtığı ekonomik bunalımlar kapitalist sistemin kendinden kaynaklanır. Bu bunalımın üzerinde yükseldiği karşıt etmenlerin çatışmasını ifade eden çelişmenin kendisi ise, üretimin toplumsal karakteri ile bu üretimin ürünlerinin kapitalist biçimde mülk edinilmesinde yatar.

Dolayısıyla, "Toplumsallaştırılmış üretim ile kapitalist mülk

---

[231] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221,222

[232] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 221

edinme arasındaki çelişki"[233], kapitalist üretim tarzına niteliğini veren çelişme, bu toplumdaki tüm çelişmelerin çekirdeği ve bu toplumun uzlaşmaz temel çelişkisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Ve bu çelişki,

> "bireysel işliklerdeki üretim örgütlenmişliği ile toplumdaki genel üretim anarşisi arasında bir uzlaşmaz karşıtlık olarak kendisini gösterir" [234]

Açıktır ki bu da üretimdeki anarşi ile kendisini açığa vurur. Toplumsallaştırılmış üretim anarşisi tüm toplumu saran tül halini alır. Ve her bunalımda toplumsallaştırılmış üretim ile mülk edinmenin kapitalist niteliği arasındaki bu çelişki korkunç patlamalara varır. Ve Engels'in sözleriyle, üretim tarzı değişim tarzına karşı ayaklanır. Meta dolaşımı kesintiye uğrar; dolaşım aracı olan para, dolaşımın engeli halini alır; meta üretim ve dolaşım yasaları çığırından çıkarak işleyemez olurlar.

Aşırı-üretim bunalımları olarak kapitalist ekonomik bunalımlar bizzat bu üretimin kendisinden ileri gelen, sistemin kendi ürettiği bunalımlardır ve bunalımların temelini Marksizmin yaratıcılarının temel önermelerine dayanarak şöyle formüle eder Stalin:

> "Krizin temeli, üretimin toplumsal karakteriyle, üretimin sonuçlarının mal edinilmesinin kapitalist biçimi arasındaki çelişkide yatmaktadır. Kapitalizmin bu temel çelişkisinin ifadesi, azami kapitalist kârı elde etmeyi hedefleyen kapitalizmin üretim kapasitelerinin muazzam ölçüde büyümesiyle yaşam standartları kapitalistler tarafından asgari sınırlar içinde tutulmaya çalışılan milyonlarca emekçi kitlesinin ödeme gücüne sahip talebinin görece gerilemesi arasındaki çelişkidir. Rekabet mücadelesinde kazanmak ve mümkün olduğunca çok kâr sızdırmak için kapitalistler, tekniği geliştirmek, rasyonalizasyon uygulamak, işçilerin sömürüsünü şiddetlendirmek ve fabrikalarının üretim kapasitelerini sonuna

---

[233] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 165
[234] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Seçme Yapıtlor-3, sayfa 168

kadar artırmak zorundadırlar. Birbirlerinin arkasında kalmamak için bütün kapitalistler üretim olanaklarını hızla geliştirme yoluna şu ya da bu biçimde girmek zorundadırlar. Fakat gerek iç pazar gerek dış pazar, son tahlilde ana alıcılar olan milyonlarca işçi köylü kitlesinin alım gücü düşük seviyede kalır. Aşırı üretim krizleri bundandır. Az çok periyodik olarak tekrarlanan, metaların satılamamasına, üretimin gerilemesine, işsizliğin büyümesine, ücretlerin düşmesine neden olan, böylece de üretim seviyesiyle ödeme gücüne sahip talebin seviyesi arasındaki çelişkiyi daha da keskinleştiren bilinen sonuçlar bunlardır. Aşırı üretim krizi, bu çelişkinin şiddetli ve yıkıcı biçimlerdeki ifadesidir."[235]

Görülüyor ki, sermaye, kendisini piyasada boğan çelişkilerin yeniden üretimidir; ve kapitalizm, kendi gelişmesiyle çatışma içine giren çelişmeleri de kendisi yaratır. Marx'ın sözleriyle herkesin herkese karşı savaşı olan kapitalizmde başka türlüsü de düşünülemez. Marx demişti ki, bolluğu bunalım izler. Ve bunlar, birbirlerinin var oluş koşullarıdır; ayrılmaz ikizlerdir; bir madalyonun iki yanıdırlar. Aşırı-üretimden ileri gelen bunalımlar belli zaman dilimlerinde, periyodik olarak yinelenirler. Biz bunların her on, sekiz ve hatta daha az yılda yinelendiğini biliyoruz. 1825 yılından bu yana, bu aralıklar gitgide daha da kısalan ve dengesiz hale gelen bir seyir izleyerek yinelene geliyor. Açıktır ki, artan üretim ve pazar orantılı gelişmez; pazarların genişlemesi hiçbir zaman artan üretime yetmez ve sürekli bir gedik oluşur. Bu gediğin bağrından uç veren çelişmeler kendisini belirli aralıklarla periyodik ekonomik bunalımlarla ortaya koyar. Bunalımın ortaya çıkmasından yeni bir bunalıma dek geçen zaman devre olarak ifadesini bulur Marx'ın teorisinde.

Marx, sermayeye dayalı üretimin kendisinden ileri gelen devrevi karakterini de şöyle ortaya koyar:

"Modern sınai yaşam, birbirini izleyen, ılımlı faaliyet, gönenç, aşırı-üretim, bunalım ve duraklama dönemleri halini alır."[236]

---

[235] Stalin, Merkez Komitesi'nin SBKP(B) XVI. Parti Kongresi'ne Siyasi Faaliyet Raporu, 27 Haziran 1930 Eserler, cilt-12, sayfa 211-212

[236] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 464

Marx diyor ki,

> "Sınai çevrim öyle bir niteliktedir ki, bir kez ilk hareket verildi mi, aynı devrenin, devresel olarak kendi kendini yeniden üretmesi gerekir. Gevşeme dönemi boyunca üretim, bir önceki çevrimde ulaştığı ve şimdi kendisi için gerekli teknik temelin kurulduğu düzeyin altına düşer. Gönenç döneminde –ara dönemde- bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşırı-üretim ve spekülasyon döneminde, üretim sürecinin kapitalistçe sınırlarını aşana kadar, üretken güçleri sonuna dek zorlar. Bunalım dönemi boyunca ödeme aracı kıtlığı olduğu açıktır."[237]

Bilinir ki bunalım yeni sermayeler için bir çıkış noktasıdır. Bir kısım sermaye tahrip olur ama bu durum yeni sermayeler için süreci yeniden başlatır. Ancak burada bir noktanın altını özellikle çizmek gerekir. Bu, bir sonraki sermayenin genel bunalımı bölümüne de bir başlangıç oluşturur. Bu son derece önemli nokta, Engels'in Kapital, üçüncü ciltte, Beşinci Kısım ve Otuzuncu Bölümde düştüğü nottur. Bu önemli notta Engels, Marx'ın yukarıda aktardığımız sınai çevrim ile ilgili ifadelerine bu notu düşer ve hem sermayenin genel bunalımı ve hem de sermayenin kronik karakterine özel bir vurgu yapar.

Dediği şudur: 1867 yılındaki genel bunalımdan sonra kapitalizmin sınai çevrimlerindeki devresel süreçlerde yeni bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Daha önce on yıllık aralıklarla ortaya çıkan devresel süreçler, yeni dönemde, yani 1867 büyük bunalımından sonra, yerini, kronik ve daha uzun süreli devresel süreçlere bırakmış bulunmaktadır:

> "İşlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış gözükmektedir."[238]

---

[237] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 433-434

[238] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 433

Ve çözümlemesine devam eder Engels:

> "Dünya ticaretinin ilk yıllarında, 1815-47 arasında, bu döngülerin yaklaşık beş yıl sürdüğü gösterilebilir. 1847-1867 arasında, döngü açıkça on yıldır; şimdi, acaba, bugüne değin eşi görülmemiş yeni bir dünya bunalımının hazırlık aşamasında mı bulunuyoruz? Pek çok şey bu yöne işaret ediyor. Son 1867 genel bunalımından beri, bir çok derin değişiklik olmuştur. Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki dev genişleme –okyanuslardaki şilepler, demiryolları, telgraf, Süveyş Kanalı- gerçek bir dünya piyasasını bir olgu haline getirmiştir. İngiltere'nin sanayideki eski tekeline birtakım rakip sanayi ülkeleri karşı çıkmıştır; dünyanın her yanında, Avrupa'daki fazla sermaye yatırımı için, uçsuz bucaksız ve çeşitli alanlar açılmış, böylece daha geniş bir alana dağılması ve yerel aşırı-spekülasyonun daha kolay önlenmesi olanağı sağlanmıştır. Bütün bunlar aracılığı ile, eski bunalım üreten ortamlar ve bunların gelişmesini sağlayan olanaklar, ya yok edilmiş ya da çok azalmıştır. Aynı zamanda, karteller ve tröstler karşısında, iç piyasadaki rekabet gerilediği halde, dış piyasalarda, İngiltere dışında bütün büyük sanayi ülkelerinin çevresi, çevirdikleri koruyucu gümrük tarifeleriyle sınırlandırılmış bulunmaktadır. Ne var ki, bu koruyucu gümrük tarifeleri, dünya piyasasına kimin egemen olacağını kararlaştıracak olan, son genel sanayi savaşı için yapılan hazırlıklardan başka bir şey değildir. Şu halde, eski bunalımların yinelenmesine karşı işleyen her etmen, kendi içerisinde, gelecekteki daha güçlü bir bunalımın tohumlarını taşımaktadır."[239]

Demek ki, bunalımlar, 1867 yılından sonraki büyük bunalımdan sonra daha kronik hale gelmiştir. Bunu Engels yalnızca bu dipnotta dile getirmiyor. 1886 yılında Bebel'e gönderdiği bir mektubunda da bu durumu kesin biçimde teyit ediyor:

> "Bunalımlar, düzeltme kabul etmez olmaktan çok kronikleştiyse ve aynı zamanda şiddetinden hiçbir şey eksilmiyorsa, sonuç ne olacak? Yığılan meta emildiği zaman, kısa süreli de olsa

[239] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 434-435, Engels'in düştüğü dipnot,

> bir gönenç döneminin, sonunda geri dönmesi beklenir; ama bunun nasıl olacağını görmekte sabırsızlanıyorum. Bununla birlikte, iki şey kesin: Eski toplumun varoluşu açısından, on yılda bir gelen bunalım dönemlerine oranla, çok daha tehlikeli bir döneme girdik; ve ikincisi, gönenç dönemi geri geldiği zaman, İngiltere bundan, eskisine göre dünya pazarının kremasını tek başına yediği döneme göre, çok daha az nasiplenecek."[240]

Sonuç: bunalımların kronikleşmesinde derinleşme; bunalımın kendisinde şiddetlenme. Öte yandan Engels'in aktardığımız önceki dipnotunda son derece önemli olan bir başka saptamanın da daha o yıllarda şiddetli bir dünya bunalımına işaret etmesidir. Elbette bunu da iletim ve ulaşımda kazanılan sıçramalı gelişmeler üzerinden bir "dünya piyasası" üzerinden açıklıyor. Böylece Avrupa'daki fazla sermayeye, ulaşım ve iletişimdeki kanallar aracılığıyla dünya pazarlarına yayılacak ama bu sermayelerin başında hiç de hayra alamet durmayacaktır: sanayi savaşları.

Marx, Kapital, birinci ciltte de dış pazarların ele geçirilmesi sürecini şöyle açıklayacaktı:

> "Öte yandan, makineyle üretilen malların ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmeleri ile silah sağlamış olur."[241]

Ve gene Kapital, üçüncü ciltte de kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim güçlerinin gelişmesi ve bir dünya piyasasının yaratılması için tarihsel bir araçtır diyor Marx. Bir parantez içinde belirtelim ki, bu dünya piyasasının yaratılması süreci aynı zamanda sermayenin gelişmiş sanayiin kendisi için bir ekonomik tamamlayıcı arama çizgisiyle uyumlu olarak gelişir. Ve bu piyasalar, sömürge ve yarı-sömürge alanları sermaye için ucuz hammadde, düşük ücret, ucuz toprak alanları olarak hizmet görür.

---

[240] Engels, Engels'ten Berlin'deki August Bebel'e, Londra, 20 (23) Ocak 1886; Marx Engels, Seçme Yazışmalar-2, sayfa 205

[241] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa, 462

Marx'ın birkaç elli yıl önceki saptamasıyla;

> "Yeni ve uluslararası bir işbölümü, büyük sanayiin başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir işbölümü ortaya çıkarır" diyor büyük sanayi ve devam ediyor, "ve yeryüzünün bir bölümünü, temel sanayi alanı olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirir."[242]

Öte yandan, aynı büyük eserinin üçüncü cildinde, kapitalist üretimin kendi niteliğinden ileri gelen çelişki,

> "kendisini, üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması ile çözümlemeye çalışır"[243] diyor.

Demek ki bir dünya piyasası, dışa dönük alanlara yayılma, yani bir dış pazarın varlığı kapitalizmin gelişmesi için zorunlu hale gelir ve Lenin'in sözleriyle,

> "kapitalizmde iç pazar ayrılmaz bir biçimde dış pazara bağlıdır."[244]

Görülüyor ki, dış pazar arama zorunluluğu sermayeye dayalı üretimin kendi niteliğinden ileri gelir. Dış pazar olmadan kapitalizm varolamaz; zira, genişleyen ölçekteki meta üretimi onu bu yola sokar; kendi ülke sınırlarını da aşan bu yola. Bundan dolayıdır ki dış ticareti olmayan bir ulus düşünülemez demişti Lenin. Elbette ki, bu, bir yandan fazla meta üretiminin yol açtığı gediği kapatmada, bu güçlükleri aşmada bir araçken, öte yandan bir dünya piyasası tablosu, çelişmeleri bir alandan bir çok alana taşıması bakımından mevcut bunalımı genel bir bunalım üzerinden

---

[242] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 462-463

[243] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 217

[244] Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması –Emperyalizm, Lenin, Seçme Eserler, cilt-5, sayfa 70

bir dünya bunalımı haline sokmada da temel araç olur. İşte Engels'in işaret ettiği tam da budur. Ve Engels'in çözümlemesinde çok daha önemli olanı da bunalımların daha kronik ama daha da uzun süreli bunalımlara dönüşmesi önermesidir. Yani onun şu önermesi oldukça önemlidir bu yukarıdaki alıntıda: İşlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimler.

Şimdiki duruma ışık tutan bilimsel bir kehanet olsa gerektir bu. Evet, tam da bu seyri izliyor sermayenin genel bunalımı. Özellikle Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı ve onun sonuçlarının yol açtığı olgular, etmenler ve koşullarla birlikte, bunalımın, Engels dönemindeki biçim değişikliği belirtileri, bu aşamadan sonra artık bunalımın kendine özgü, emperyalist aşamadaki daha kesin, daha tam ve daha derin nitelik değişikliği halini almış bulunuyor. Kısa süreli değil, ama daha uzun süreli bunalım; tek yanlı değil, tekil değil, ama, kronik hale gelerek durmaksızın yinelenen bunalım sermayenin üzerinde gezindiği temel olmuş bulunuyor. Engels'in saptaması, günümüzdeki sermayenin bunalımını tanımlamada pusula görevi görüyor. Ancak Engels'in, 5 Kasım 1886 yılında, Kapital, birinci cildin İngilizce Baskıya Önsöz'ündeki şu saptaması günümüzdeki bunalımın niteliğini betimlemede yalnızca bir önceki değerlendirmesini perçinlemekle kalmıyor, aynı zamanda fevkalade bir anahtar işlevi görmesi bakımından son derece önemlidir.

İşte o önsözde söyledikleri:

> "1825'ten 1867'ye kadar durmadan yinelenen onar yıllık durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve bunalım dönemleri, gerçekten ömrünü tamamlamış gibi görünüyor; ama yalnızca bizi devamlı ve süreğen bir depresyonun bataklığına bırakmak için. Özlemle beklenen gönenç dönemi gelmeyecek; bunu haber veren belirtileri görmemizle bunların ufukta kaybolmaları bir oluyor."[245]

[245] Engels, Kapital'in birinci cildinin İngilizce baskısına Önsözden, Marx, Kapital, birinci cilt, sayfa 39

Engels bu değerlendirmeyi 1886 yılında yapıyor ve biz 2005 yılının son aylarını yaşıyoruz. Ve görüyoruz ki Engels, kapitalizmin iki paylaşım savaşından sonraki "otuz altın yıl"ı hariç tutarsak, kapitalizmin bugüne dek olan gelişmesini resmediyor.

Gerçekten de o yıllardan sonra kapitalist üretimde gönenç dönemleri bir görünüp bir kaybolmakla yetindi ve kapitalist çizgide yaşanan durgunluk ve depresyon dönemleri oldu; özellikle son birkaç on yıl bütünüyle böyle oldu. Gönenç dönemleri gölgeye çekildi ve kapitalist gelişme durgunluk ve depresyondan bir türlü yakasını sıyıramadı. Sanayi çevriminin gönenç dönemleri genel çevrim hareketinde yalnızca bir damla suda yansıyan ışık gibi kaldı; bu çevrimin asıl yanını depresyon oluşturdu ve öyle olmaya da devam ediyor. Özellikle sermayenin uzatmalı, genel bunalımı kendisini Engels'in ortaya koyduğu dahice kehanetle nitelemekten geri kalmadı. Kapitalist üretim bir türlü tam kapasite ile çalışamaz oldu; genişleyen yeniden-üretim daralan bir çember içinde ancak yoluna sokulabildi. Sermaye bir türlü gönenç dönemini adam akıllı yakalayamadı.

Ve biz biliyoruz ki, anarşi içinde anarşiyle işleyen dünya kapitalizminin bu üretim tarzı ortadan kalkmadıkça da sınai çevrimin gönenç dönemleri bir görünüp bir kaybolmak dışında asla geri gelmeyecek ve üretimin kısır döngüsü sürüp gidecek, ta ki kendi içinde çürük bir kamış gibi kırılıncaya dek: çöküş!

BEŞİNCİ BÖLÜM
SERMAYENİN UZATMALI-GENEL BUNALIMI

Engels'in gerek belli aralıklarla ortaya çıkarak kronikleşen uzun süreli bunalım öngörüsü ve gerekse dünya piyasasına kimin egemen olacağı temelindeki sanayi savaşının başlaması konusundaki "kahince" saptamaları, Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı ve onun yarattığı sonuçlarla doğrulandı. Hem dünya kremasından kimin daha çok pay sahibi olacağı pazarlar uğruna savaş başladı ve hem de bu savaşın sonuçları kapitalist üretimden ileri gelen genel ve uzatmalı bunalımın niteliğini daha tam ve daha kesin hale getirdi.

> "Kapitalist dünya sisteminin genel krizi, Birinci Dünya Savaşı zamanında, özellikle Sovyetler Birliği'nin kapitalist sistemden ayrılmasının sonucunda başladı."[246]

Gelişmenin yeni koşullarını bunalım üzerinden böyle saptıyordu Stalin. Öte yandan "Komünist Enternasyonal Programı" da özgün durumu saptarken aynı önermeden yola çıkarak şöyle açıklayacaktı:

> "Bu savaş bütün dünya kapitalist sistemini sarstı ve böylece kapitalizmin genel buhranı dönemini başlattı."[247]

Ve devamla denilecekti ki;

> "Dünya tarihi yeni bir gelişme aşamasına yani kapitalist sistemin uzun süreli genel buhranı aşamasına girmiştir."[248]

Öyle ki, bunalımlar, artık öyle çarçabuk birkaç yılda atlatıla-

[246] Stalin, Yoldaş Aleksander İlyiç Notkin'e Yanıt, Eserler, cili-16, sayfa 329
[247] Komünist Enternasyonal Programı, sayfa 28
[248] Komünist Enternasyonal Programı, sayfa 30

bilen değil, Engels'in sözünü ettiği gibi işlerde nispeten kısa süreli hafif bir iyileşmenin ardından uzatmalı ve kararsız bir depresyon halini alan bir karakter kazanmış durumdadır; ve bunalımla ulaşılan nispi denge bile istikrarsızlık ve karışıklıklar altında yerini uzun süreli bir dengesizliğe bırakır olmuştur. Kapitalist bunalımın genel, kronik, uzun süreli ve "kapitalist dünya sisteminin evrensel bir krizi"[249] niteliği kazanması bir çok etmen tarafından belirlenmektedir. Genel, uzun süreli bunalım kapitalist üretimin kendisinden ileri gelen ve onun gelişmesiyle bir çatışmayı ifade eden koşullar temelinde gelişse de, bu temel, bugün, bir dizi unsur tarafından derinleştirilmekte ve boyutlandırılmaktadır.

Bu, yalnızca Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşının kapitalist sistem zincirini parçalayıp onun tekliğine son vermesi açısından değildi; bu, yalnızca yeni, karşıt bir sistemin doğuşunda ifadesini bulan sosyalist yeni bir halkanın kendi etrafında yeni bir zincir kümeleşmesine yol açması açısından değildi; bu aynı zamanda, sistemin, kapitalizmin emperyalist aşamaya evrilmesinde ifadesini bulan yeni ve özel olan, yeni ve özgül olan unsurların ve gelişmenin yeni koşullarının, sermayenin "tarihsel ve siyasal çöküşünü" hızlandıran koşullar ve etmenler olmasındandı. Bu yeni ve özgül olan koşulların ve gelişmenin yeni etmenlerinin de, tekellerin bu egemenliği döneminin de kapitalist sistemin dengesini bozarak sarstığı ve onun tüm gelişme ve genişleme koşullarına karşın çürümesini derinleştirdiği apaçıktır.

Daha Engels döneminde ifade edilen bir dünya piyasasının oluşması bugün için artık tam anlamıyla yaşayan bir gerçekliktir. Artık her iç ulusal ekonomik birim kendi içinde kapalı ve kendi başına bir birim değil, dünya kapitalist-emperyalist ekonomik sistemin birer parçası, birer halkası durumuna gelmiş durumdadır. Marx'ın "iç pazarın dış pazara, koloni pazarına ve dünya pazarına doğru genişleyişi"[250], öngörüsü, bugün artık emperyalist aşamanın temel bir özelliği halini almıştır. Bugün için dünya pazarı tam anlamıyla kurulmuş bulunmaktadır. Sermayenin çelişmeleri,

[249] Stalin, Yoldaş Aleksander İlyiç Notkin'e Yanıt, Eserler, Cilt-16, sayfa 330

[250] Marx, Artı-Değer Tearileri, ikinci kitap, Onyedinci bölüm, sayfa 503

emperyalist dönemde, artık, dünya arenasına, evrensel piyasaya, dış pazara ya da dışa dönük ekonomik ilişkiye tamamıyla taşınmış bulunuyor. Dolayısıyla bu dönemin başta gelen özellikleri ya da kapitalizm dönemindeki temel özellikleri geliştiren ve onları doruğa çıkartarak devam ettiren etmenleri inceleyerek bunalımın genel ve uzun süreli niteliğini açıklayabiliriz.

Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının vardığı boyut, kapitalist üretim ve birikimin iç pazardan taşacak ölçekte devasa boyutlara ulaşması, mali sermayenin sanayi sermayesi karşısındaki üstünlüğü, üretici güçlerin muazzam çoğalması, sabit değişmeyen-sermayenin olağanüstü artışının üretim sisteminde yarattığı katılık, teknolojik alanda art arda yaşanan sıçramalı gelişmeler ve birinci üretici güç insanı kısıtlaması ve tek yanlılaştırması dışında, üretici güçlerdeki dev ilerlemeler, serbest rekabetin tekele dönüşmesi ve tekellerin önce devletle kaynaşması ve sonra devleti denetimi altına alması, kartellerin ve tröstlerin gelişmesinin vardığı olağan üstü boyutlar, ekonomide tayin edici role sahip kredi sisteminin kendisinde saklı çelişmeler, üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olarak üretim sürecinden kaynaklanan genel bunalımın uzun süreli ve kronik hale gelmesinde belirleyici faktörler olarak işbaşındadır.

Biz şimdi, bütünlüklü bir tablo elde edebilmek için, işin bu ekonomik boyutunu ele alarak Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı ile birlikte başlayan genel bunalımın, "kapitalist dünya ekonomisinin çeşitli parçaları arasında yeni bir ilişki"[251] biçimi olarak emperyalist dönemin özellikleri üzerinden temellerine ineceğiz. Bu yapılmaksızın genel bunalım hakkında, onun uzatmalı karakteri hakkında açık bir düşünce bütünselliğine ulaşılamayacağı ortadadır. Elbette bunu yaparken daha önceki bölümlerde incelediğimiz sermayenin organik bileşimi, emek üretkenliği, kâr ve artı-değer oranı, doğrudan sömürü koşulları ile sömürüyü gerçekleştirme koşulları arasındaki ilişkiyi, üretim/pazar, üretim/tüketim, üretim/dolaşım arasındaki gerilimi, makineleşme, gerçekleştirme teorisinin

[251] Komünist Enternasyonal Programı, sayfa 20

hareket ettiği temel önermeleri ve dolayısıyla, genişletilmiş yeniden-üretim sürecini gelişmenin yeni koşulları altında bir bütünlük içinde ele alarak inceleyeceğiz. Kapitalist gelişmenin bu yeni koşulları altında, bu özgün tablo içinde kapitalist kâr oranı düşme eğilimi yasasının da, sermayenin tahlilinde bu anahtar sorunun da incelememiz kapsamında olacağı kendiliğinden anlaşılır olsa gerektir. Zira, sermayenin başında sallanan kılıçtır bu.

Biz zaten tüm bu yeni gelişmelere ışık tutabilecek temel önerme ve tezleri Marx'ın büyük eserindeki bakış açısıyla vermiş bulunuyoruz. Geriye, bu temel tezler "referans" kabul edilerek, bunları, kapitalist-emperyalist aşamanın ulaştığı bu yeni evredeki gelişmeler altında değerlendirmek kalıyor.

Marx'ın büyük eserine baştan sona egemen olan şu teze bağlı kalarak bu sorunu ele alacağımızı peşinen belirtelim: Kapitalizmin bunalımı, yapısaldır; onun iç çelişmelerinin ürünüdür. Bu demektir ki, sermayenin bir bütün olarak üretim sürecinde, yani dolaysız üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olarak fiili üretim sürecinde yatmaktadır onun handikapları, çelişme ve çatışmaları. Eşitsizliklere ve karışıklıklara yol açan da, kaos ve kör anarşiye götüren de bu sürecin kendisidir; dolayısıyla, onun bunalımı, Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı ile dönüm noktasına, genel ve uzatmalı bunalım, kapitalist dünya sisteminin evrensel bunalımı sınırına vardıysa, bu başka yerde değil, tam da bu üretim süreci tablosunun içinde aranmalıdır. Bu demektir ki, kapitalizmin çelişkileri üretim sürecinden kaynaklanan ve o tabandan yeşerip serpilen iç koşulların ürünüdür, dış koşulların değil. Dış etmenler, bu iç koşullar üzerinden ayağa kalkan çelişmelere kırbaç etkisi yapar, onlarda mahmuz rolü görür ama, onun nedeni olamazlar. Bu üretim sisteminin kendisini dizginleyen sınırlılıklar, engeller ve sistemi güçten düşüren antagonizmalar başka bir yerde değil, kapitalist üretimin gelişmesinin bizzat kendisindedir. Kapitalizmi çözülmeye ve çöküşe götüren çelişkiler bu sistemin kendi çelişkileridir; zira bu sistem gelişmesi içinde kendisiyle çatışmaya giren karşıt güçleri kendisi üretir.

1825 yılındaki ilk büyük bunalımdan bu yana kapitalist sistemin yaşayan gerçeği haline gelen onlarca bunalım, özellikle de 1929-1932 "büyük bunalımı" ya da "büyük çöküşü" hem bu çelişkilerin ürünü ve hem de bu çelişme ve çatışmaların dünya ölçeğinde açığa çıkarılması değil miydi? Ve bu bunalımlar bizzat üretim sürecinin kendi ürünü olan aşırı-üretim bunalımları olarak ortaya çıkmadılar mı? Aşırı üretim sermaye üzerine kurulu üretimin astarıdır; ve her daim onu gölge gibi izler. Marx'ın bolluğu bunalım izler tezinin açıktan bir doğrulanışıydı bu büyük bunalım.

Marx ve Engels dönemindeki bunalımların döngüsü aşağı yukarı 8 ya da 10 yıl aralıklarındaydı. Sonraları bu aralıklar kısalmaya ve gene bu aralıklarda düzensizlikler görülmeye başladı. Kapitalizmin emperyalizm aşamasında sağlanan nispi dengelerin aralıklarında değişmeler oldu; ve nihayet gönenç dönemleri yalnızca bir görünüp bir kaybolmakla yetinebildi uzatmalı depresyon içinde. Yani, Engels'in öngörüsü büyük bir açıklıkla doğrulanmış bulunuyor.

Kabaca bir anımsarsak: I. ve II. Emperyalist Paylaşım Savaşları arasındaki uzun zaman dilimi kapitalizmin şu ya da bu biçimde bunalım içinde debelendiği dönemdir. Özellikle 1929-1932 yılları aşırı-üretimden kaynaklanan büyük bunalım emperyalist dönemin kapitalizminin tüm çelişkilerini apaçık gözler önüne serdi. Sınırsız üretim ile gemlenmiş tüketim, genişleyen yeniden-üretim amacı ile onu gerçekleştirme aracı olarak üretici güçlerde artan ilerleme, ve doğrudan üretim ile onu gerçekleştirme koşulları arasında açılan makas onu aşırı-üretim üzerinden bunalıma sürükledi. Sonra Engels'in sözünü ettiği gibi işlerde nispeten kısa süreli bir iyileşme belirtileri ve hemen akabinde uzun süreli depresyon dönemi. Tüm bir bu savaş arası göreli ve kısa süren nispi denge dışında tam bir depresyon dönemidir.

Ne ki Ikinci Emperyalist Paylaşım Savaşının bitiminden sonraki yıllarda tekelci sermayeye dayalı kapitalizm uzun bir genişleme içine girer; ve bu yıllar kapitalizmin "altın yılları" olarak kimi çevrelerce anılır. Ve gerçekten de geniş ölçekli üretimim pek bü-

yük handikaplara takılmadan 1970'li yılların eşiğine dek düzenli olarak gerçekleştirildiği yıllardır bu yıllar. Bu dönemde sermayenin devasa büyümesine, kapitalizmin gelişme derecesindeki büyüme eşlik etti ve ona da emek üretkenliğindeki yükselme. Pek tabii ki üretimdeki genişleme, dolaşımdaki, alım ve satım arasındaki ve pazardaki meta oylumunu da büyüttü. Ve aşırı bir meta üretimi, aşırı bir sermaye üretimi ortaya çıktı. Ve nihayet bu aşırı sermaye üretimini bunalım izlemeye başladı. 1970'lerin ilk çeyreğinde bunalım gene sermayenin kapısını çalar (1974 petrol bunalımı diye anılan bunalım, petrol bunalımı değildi, üretim ve onun sonuçlarından kaynaklanan bunalımdı ve petrol bunalımı bunun iz düşümü olarak belirdi) ve bu uzun sürmez; kısa süreli bir iyileşme başlar ne var ki 1980'lerin eşiğinde yani 1979 yılında nispeten bir öncekine göre daha ağır olup birkaç yıla yayılan bunalım bir kez daha sermayenin başında kılıç gibi sallanır, ve bu bunalım ve durgunluk, aradaki kısa süreli iyileşmeler ve göreli dengeler dışında iki binlerin hemen eşiğinde bir kez daha, özellikle Uzak-Doğu, Rusya vb. alan üzerinden arz yuvarlağını dolandı ve günümüze dek devam edip geldi.

Hala, Engels'in sözünü ettiği gönenç dönemi adamakıllı geri gelebilmiş değil; kapitalizm hala, duraklama ve depresyondan kendini bütünüyle kurtarabilmiş değil; ve sınai çevrim, bunalım ve duraklama evresinde çakılı kalmış gibi. İşlerde hafif ve kısa süreli iyileşme, bulutlu havada zaman zaman kendini gösteren güneş kadar etkili olabiliyor. Sistemin ekonomik havası bir türlü güneşli günlere varamıyor.

Demek ki kapitalizmin uzun süreli gelişimini ifade eden II. Emperyalist Paylaşım Savaşı sonrası otuz yıllık "altın yılları"nı kapitalizmin gelişmesinde bir parantez sayarsak, genel gidişat Engels'in sözleriyle uyumludur: işlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve sonra uzun ve kararsız depresyon arasında değişen daha kronik ve daha uzun süreli bunalımlar bu dönemin tipik özelliğidir. Sermayenin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin gitgide durdurulamaz biçimde doruklara çıktığı ve tekelci kapitalizmin

her yana egemen hale gelerek tüm üretimi kontrol ettiği bir durumda, tekel, kapitalizmin çelişmelerini daha da eşitsiz hale getirerek büyüttü; ve üretimin bilimsel uygulaması halini bütünüyle alması da ekonominin çeşitli dalları arasındaki dengesizliği ve uyumsuzluğu genişlettiği için bunalım bu yeni dönemde çok daha kesin hale gelir oldu.

I/ÜRETİMDEKİ GENİŞLEMENİN BİRİKİMİN GERİSİNDE KALMASI

Son birkaç on yılda sermaye birikimindeki genişleme dev boyutlara vardı. Sermayenin birikim hızı ve genişlemesi olağan sınırların çok ötesine taştı. Genişleyen yeniden-üretimin temeli olan birikim, kendini var eden temelle aynı oranda değil, o temeli aşan oranda arttı. Bunun belirtileri daha Engels döneminde ortaya çıkmıştı; ve Engels Kapital, üçüncü ciltte, "Kapital'in Üçüncü Cildine Ek" başlığıyla, "Borsa" ara başlığı altında bu durumun açık bir değerlendirmesini yapar ve der ki:

> "1866 bunalımından beri, birikim gitgide artan bir hızla arttı ve böylece, hiçbir sanayi ülkesinde ve hele İngiltere'de, üretimdeki genişleme, birikime ayak uyduramadı ya da bireysel kapitalistin birikimi, sırf kendi işinin genişletilmesinde kullanıldı; daha 1845'teki İngiliz pamuklu sanayi; demiryolu sahtekarlıkları. Ama bu birikim ile birlikte rantiyelerin, iş yaşamının devamlı gerilmesinden bıkıp usanan ve bunun için de, şirketlerin müdürleri ya da yöneticileri olarak sırf kendilerini eğlendirmek ya da hafif bir iş tutmak isteyenlerin sayıları arttı. Ensonu, para-sermaye olarak başıboş dolaşan bu kitlenin yatırımlarını kolaylaştırmak için, henüz kurulmamış bulunan yerlerde, yeni sınırlı sorumlu şirket türleri kuruldu ve eskiden hisse senedi sahiplerinin sınırsız olan sorumlulukları, (daha çok ya da daha az) azaltıldı (Almanya'da 1890'da anonim şirketler kuruldu, katılma payı % 40 idi)."[252]

[252] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Ekler-Borsa, sayfa 794-795

Ölümünden birkaç ay önce, Mayıs 1895 yılında yapıyor bu değerlendirmeyi Engels. Ve bu değerlendirmede öne çıkan, üretimdeki genişlemenin birikime ayak uyduramaması tespiti, bugün için milyon kez daha geçerlidir ve sermaye bugün bir birikim krizi yaşamaktadır. Birikimdeki aşırı genişlemenin yarattığı şişkinlik öylesine dev boyutlara ulaşmıştır ki, sermayedeki bu aşırı birikim kendisine uygun yeterli kârlı yatırım alanları, genişleme alanları bulamama depresyonu yaşamaktadır.

Lenin'in isabetli saptamasıyla;

"Sermaye ihracı zorunluluğu, bazı ülkelerde kapitalizmin 'çok olgunlaşmış' olmasından ve sermayenin (tarımın geriliği ve kitlelerin yoksulluğu nedeniyle) 'kârlı' bir faaliyet için hareket alanının olmamasından doğmaktadır."[253]

Anlaşılır ki emperyalist ülkelerin aşırı derecede, ölçüsüzce toplanmış birikimi kârlı yatırım alanları peşinde dolanmaktadır. Genişlemeye bol gelmeye başlayan sermaye, kârın yüksek olduğu geri kalmış ülkelere yönelerek birikim bunalımına çözüm arıyor.

Biz daha önceki bir çalışmamızda demiştik ki,

> "Dünya ekonomisinde egemenliği durmaksızın pekişen uluslararası tekelci sermaye, elinde birikmiş bulunan muazzam ölçüdeki sermayeyle üretken olmayan alanlara yönelerek spekülatif faaliyeti ile paradan para kazanmayı, kredi faiziyle şişinmeyi sömürü işlevinin, havadan para kazanmanın esası haline getirmiş bulunuyor."[254]

"Küreselleşme masalı" ile yapılmak istenen de, bu aşırı birikime kârlı yatırım alanları bulma ve böylece üretimdeki genişleme ile birikimdeki genişleme arasında oluşan gediği kapatma emperyalist emellerinden başka bir şey değildir.

Ve biz daha önceki o çalışmamızda gene demiştik ki,

---

[253] Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması –Emperyalizm, Lenin, Seçme Eserler, cilt-5, sayfa 67

[254] Ferhat Ali, (dayanakları/etkileri/körlükleri) ile Küreselleşme ve Üretim Sürecince Teknolajinin Rolü, sayfa 52

"Son birkaç on yıldır sistemde atıl durumda kalıp biriken muazzam orandaki mali sermaye, kârlı yatırım alanları bulamayınca atıl durumda 'birikim krizine' neden oldu."[255]

Öte yandan Engels'in saptamalarında ortaya çıkan diğer tespit de asalak rantiyeci kesimin ortaya çıkmasıydı; bu birikimle eşanlı olarak ortaya çıkmasıdır. Bunun günümüzde ulaştığı noktayı tartışmak bile anlamsızdır. Ama biz şu kadarını biliyoruz ki, kapitalizmin gelişme düzeyi ne denli yüksekse, rantiyeciler zümresi o denli çok, ve bu rantiyeciler kesimi ne denli çoğalmışsa borç veren sermaye kesimi de o denli fazla ve dolayısıyla sermaye birikimi o denli boldur, geniştir ve devasa boyutlardadır.

Gene Engels'in daha o yıllarda birikimin sonucu olarak başı boş kalan para-sermaye hakkında söyledikleri de, yani bugün mali sermaye olarak adlandırılan ve sanayi sermayesini fersah fersah aşarak dünyaya yön veren sermayeye ilişkin olarak söyledikleri de muazzam bir öngörünün ifadesiydi. Ve işte şimdilerde kârlı üretken yatırım alanları bulmada zorlanan fazla birikim arzı ile talepteki bu yetersizlik arasındaki gerilim ve çelişki kapitalizme dayalı üretimin çelişkisi olarak süreğen bir çelişki olarak giderek yeğinleşmekte ve doruğa çıkmaktadır.

II/KÂRLI YATIRIM ALANLARINA YÖNELME, ÜCRETLERİ FİZİKSEL ASGARİYE, İŞGÜNÜNÜ FİZİKSEL AZAMİYE ÇEKME

Sermaye birikiminin durmaksızın büyümesiyle eşanlı olarak artan toplumsal emek üretkenliği üzerinden sermayenin organik bileşimindeki gittikçe artan bir yükselme 21. yüzyılın eşiğinde öylesine büyük oranlara çıkmıştır ki, bu yüksek oran ya da ona temel oluşturan emek üretkenliğindeki yükselme ile eski kârlılıkları elde etmek, ya da azami bir kâr oranına ulaşmak büsbütün güçleşmiştir. Zira, gelişmiş kapitalist ülkelerde düşük bileşenli serma-

[255] Ferhat Ali, (dayanakları/etkileri/körlükleri) ile Küreselleşme ve Üretim Sürecinde Teknolojinin Rolü, sayfa 101

yeler yerini yüksek bileşenli sermayelere bırakmış durumdadır; ve bu durum, toplumsal emeğin üretkenliği üzerinden sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin kaçınılmaz sonucudur. Sermayenin organik bileşimindeki yükselme, değişen-sermayenin değişmeyen-sermaye karşısındaki nispi azalışını ifade eder.

Üretkenlikteki her gelişme, yani işbirliği, işbölümü ve makineleşme üzerinden toplumsal emek üretkenliğindeki her gelişme, yani canlı emeğin payının azalması, geçmiş emeğin payının artması ve böylece metada maddeleşen toplam emek miktarının azalmasını ya da bir metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanının kısaltılmasını ifade eden emek üretkenliğindeki gelişme kâr oranlarını düşürür. Yani, tüm bunların sonucu olarak, aynı miktarda ürün gitgide daha az işçi ile üretilir hale gelir ve böylece artı-değerin tek kaynağı emek gücündeki bu azalış kâr oranlarında da bir azalışa yol açar. Hemen anımsatalım ki, gerekli emek-zamanının kısaltılmasına yol açan bu durum nispi artı-değeri ifade eder.

Düşen kâr oranı yasası sermayeyi daha az üretken olan yatırım alanlarından daha fazla üretken olan alanlara yöneltir. Üretim alanında yeterince kârlı yatırım alanları bulamayan kapitalist, sermayesini sanayi alanında değil, ona faiz getiren alanlara, portföy (hisse senedi ve bono) yatırımlarına, rant alanına kaydırır. Sermaye daima kârlı yatırım alanlarına sokulur; yeterli kâr getirmeyen her alanı terk eder. Son birkaç on yıldır sermayenin girdiği yönelim budur. Kapitalist üretim ne denli çok gelişirse, üretimin düzeyi ne denli çok genişlerse, sanayi üretiminin teknik temelinde ne denli çok devrimler gerçekleşirse, sermaye o denli çok değer kazanır ve bu değerlenme o denli çok değersizleşme öğelerini içerir.

Kapitalist üretimin gelişme derecesinin vardığı boyut, sömürü oranını sermayenin istediği oranda sürdürmesine izin vermez oldu. Çünkü, görmüştük ki, emek üretkenliğindeki yükselme oranı sömürü oranındaki yükselme oranıyla orantılı işlemez; ve kaçınılmaz çatırtıya yol açar. Çünkü, artı-değer oranı her daim emek

üretkenliği oranının altında yükselir. Öyle ki, üretkenlik on kat arttığında artı-değer oranı ancak onda bir kat artabilir ya da daha az. Toplumsal emek üretkenliğinin başını alıp gittiği bu teknolojik devrimler döneminde teknolojiyi ilk uygulayan işletmeler azami kârlar elde ederler ama zamanla bu teknoloji genelleşince artık kârlı olmaktan çıkar. Böylece emek üretkenliğine yol açan her gelişme zamanla karşıtına dönüşür. Ve öyle bir sınıra varılır ki, bu noktadan sonra sömürü oranı istenilenin altına iner ve bu da sermayede yıkımlara ve kayıplara yol açar. Marx, sömürü oranının belli bir seviyenin altına inmesinin bunalımlara yol açacağını söyler.

Son bir kaç beş yıldır yaşanan süreç budur. Emek gücünü üretim sürecinin dışına süren her gelişme belli bir zaman ancak azami kârları sağlar; bu süre dolduğunda kâr oranı düşme eğilimi yasası hükmünü gösterir. Toplumsal emek üretkenliğini geliştirme üzerinden sermayenin organik bileşimini yükselten her gelişme, değişen sermaye değeri azaltır ve bu da artı-değerin teknoloji haline gelmiş makineden değil, bu makinenin başındaki emek gücünden doğduğu şeklindeki yasayı kapitaliste anımsatır. Böylece kapitalist üretimin çelişkili yapısı ortaya çıkar. Bir yandan üretimin gelişme derecesini ilerletme yönündeki çaba, öte yandan bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemlerin, tekniklerin ve yeniliklerin bu çabayla çatışma halini alması. Bir yandan hiçbir koşula bağlı kalmaksızın emeğin toplumsal üretkenliğini geliştirmek için üretim yöntemlerinde sürekli yeniliklere gitmek, ama öte yandan bu araçların sermayenin kendisini genişletme amacı ile çatışması. Evet bunlar muazzam boyutlara varmış bulunan kapitalist üretimin çatışmalı yanıdır.

Üretimin, sermaye için üretim amacı tabanına oturduğu ve üretken emekçilerin yoksullaştırılması ve köleleştirilmesi pahsına sermayenin kendi değerini korumak ve genişletmek çizgisinde hareket ettiği bir sistemde sermaye şimdilerde kendinden kaynaklı çelişmeleri yumuşatmak ve güçlüklerinin üstesinden gelmek için üç aracı birden işe koşmuş bulunuyor:

Birincisi, sermayenin organik bileşiminin nispeten düşük olduğu yarı-sömürge ülkelerde yatırımlara yönelmek.

İkincisi, ücretler üzerinde acımasız bir baskı kurarak onları fiziksel asgariye düşürmek.

Üçüncüsü, aynı baskı sopasıyla bir de işgününü fiziksel azamiye yükseltmek.

Birincisi ile başlayalım. Denilebilir ki, Marx Kapital'de bu duruma işaret etmişti ve dolayısıyla bunda yeni olan ne? Marx'ın Kapital'de buna özellikle işaret ettiği ne kadar doğruysa, bunun yeni dönemde "deri değiştirerek" yeni bir biçim kazandığı da o denli doğrudur. Sermayenin dışa açılmasının nedenini Marx, iki şeye bağlar: Birincisi, daha kârlı yatırım alanları bulma amacı; ikincisi, kendi iç çelişkisini çözme arayışı. Birinci durumda, içerde mutlak fazla sermaye birikmiştir ve bu sermaye daha yüksek kâr oranı getiren ülkelere doğru kayar. İkincisi, üretimin süreğen genişleme amacı ile daralan pazarlar arasında meydana gelen gediğin yol açtığı çelişkiye çözüm bulma.

Mutlak fazla sermayenin dağ gibi yığıldığı bu yeni dönemde dış pazara açılma yeni biçimler içinde ortaya çıkar. İletim ve ulaşımın kanatlandırdığı sermayenin dışa açılması bir yandan içteki tıkanmaya çözüm bulma iken, öte yandan üretken biçimde üretim sürecinde yeterli kârlılıkla kullanılamayan sermayenin dünya piyasasına yönelmesi ya da üretim sürecindeki üretken sermaye talebinin üretilmiş bulunan üretim arzından daha az olmasının yarattığı çelişkinin aşılması için sermayenin bulduğu çözüm olarak ortaya çıkar. Belirtmeliyiz ki, fazla sermaye birikimi, yeni bir durum değildir, sermayeye dayalı üretimin tarihinde. Aşırı-birikimin yol açtığı fazla para Marx tarafından ele alınıp tahlil edilir. Üretime yatırılabilecek olandan daha fazla para birikmişse diyor Marx, bu para, ödünç para olarak kullanılır ya da kısa spekülatif yatırımlara yönelir. Ve biz biliyoruz ki, kapitalist üretimin vardığı gelişme aşamasında sermaye kullanılabileceğinden daha

hızlı ve daha devasa oranlarda büyüdü, zira, pazar üretimden daha yavaş genişler; ve bu durum sermayeyi atıl duruma sokar.

Borçlandırma yoluyla akan sermayeyi bir yana koyarsak, yarı-sömürge ülkelere sermaye iki biçimde akar: Birinci biçimi, üretken yatırımlara yönelen. İkinci biçimi ise portföy yatırımlarında kullanılan sermaye. Burjuva basınında sık sık sıcak para diye adlandırılan sermaye. Yani, hisse senedi, tahvil, bono gibi biçimler altında iş gören para sermayedir bu. Yüksek emek üretkenliğinin yol açtığı sermayenin organik bileşimindeki yüksekliğin kâr oranlarındaki azalışa bir çözümdür bu. Geri ülkelerde kâr oranları daha yüksektir.

Ancak burada çok önemli bir noktanın altını çizmeliyiz: Yalnız ticaret değil, yalnız sermayenin mali biçimi değil, üretken sermaye de dünyalılaştı; yani üretim süreçleri de bir iç süreç olmaktan çıkıp dünyalılaştı. Toplam toplumsal ürünün tümü iç pazarda gerçekleştirilmiyor artık; onun bazı parçaları, yani üretim araçlarının bir kısmı dış pazarda üretiliyor artık. Örneğin herhangi bir A fabrikasında üretilen buzdolabı ya da elektronik bir ürünün bazı parçaları dışarıda üretilip iç pazara geri akarak parçalar bütünlüklü üretim aracı haline geliyor. Ya da üretim tümüyle dışarıda gerçekleştiriliyor. Fakat burada da bir nokta daha öne çıkıyor: Üretim dışarıda gerçekleştiriliyor ama bu üretimin meyveleri, yani metalar iç pazara getirilip oradan ihraç ediliyor. Almanya örneğini alın; dünyanın birinci ihracatçı ülkesi durumunda. Üretim durmaksızın dışarıya kaymasına karşın, bu durumunu nasıl koruyor? Hem içerdeki fabrikalar bir bir kapanıp yarı-sömürge ya da bağımlı ülkelere üretimlerini kaydıracak ve hem de dünyanın birinci ihracatçısı durumuna gelecek bu ülke. Bu zıtlığı nasıl açıklamalı?

Demek ki, üretilen mallar Almanya'ya geri dönüyor. Burada deri değiştiren şey, ya da sermayenin lehine işleyen yeni etmen, toplam toplumsal üretimin yalnızca iç pazarda gerçekleştirilmemesi, bu gerçekleştirmenin dış pazara, dünya arenasına ve özellikle işgücünün ve değişmeyen döner sermeyenin ucuz olduğu ya-

rı-sömürge ülkelere taşınmasıdır. Marx ve Engels döneminde sermaye henüz bu çizgide dünya piyasasına açılmamıştı. Dünya pazarı dünya ticaretine açılmıştı ancak bu açılmanın içeriği ticaret çizgisindeydi, üretimin ulaştığı boyut, onun güçlükleri ve artı-değeri gerçekleştirmedeki zorluklar sermayenin işleyişinde bu değişikliğe götürdü. Ve yalnızca ticaret değil, toplam toplumsal üretim süreçleri bir iç süreç olmaktan çıkıp dünyalılaştı.

Toplumsal ürünün realize edilmesi ulusal sınırların dışına taşarak merkezileşmiş üretim sürecinin bir kolonu, bir merdiveni halini alır oldu. Bu, toplam toplumsal ürünün ya da sermayenin iç pazarda gerçekleştirme zorluğu ya da gerçekleştirilememesi sorunu değildir; bu, ekonomi ve ticaretin, üretim ve değişimin bir tek dünya pazarı halinde bütünleşme süreciyle bağlantılıdır; bu, tek tek iç ulusal ekonomik birimlerin dünya ekonomik sisteminin birer kolonu olması ile ilgili bir sorundur. Bu bakımdan gerçekleştirme yalnızca iç pazarda değil, dünya arenasında işler hale gelmiş bulunuyor; bunun esasını hala iç pazar oluştursa da.

Biz bu durumu daha önceki bir çalışmamızda, emperyalizmin sivri ucu "küreselleşme" üzerinden değişen şeylerin neler olduğunu sıralarken, bu konuya da şöyle bir açıklık getirmiştik:

"Öyleyse nedir değişen şey?

Sıralayalım:

> Birincisi ve her şeyden önce, tek tek iç ulusal ekonomik sistemlerin, süreçlerin hem uluslararasılaşması ve hem de bunların yeniden yoğrulup kalıba dökülerek merkezi küresel ekonomik sistemin ve merkezi üretim sürecinin bütünleyici birere parçası olarak dünya ekonomik sistem organizasyonunun birer eklentisi, bileşeni ve tümleyicisi olarak ortaya çıkmasıdır. Yarı-sömürge ve sömürge ülkelerin ulusal ekonomileri daha emperyalizmle birlikte dünya kapitalist emperyalist sistem zincirinin birer halkasını oluşturmalarına karşın, bugün bu durum iç ulusal ekonomik süreçleri ve ekonomik sistemi iktisadi, mali ve ticari tüm çizgileriy-

le küresel ekonominin oluşturduğu sistemin sömürü ayakları halinde tümleyici birer parçalarına dönüştürmüş bulunuyor...

Özetle üstten emperyalizm ve onun kudret sahibi ekonomik örgütleri üzerinden dağıtılan, parçalanan, önü kesilen eski iç ulusal ekonomik birimler emperyalizmin sivri ucu küresel kapitalizm konağı altında emperyalist iş bölümü temelinde yeni baştan yoğrulmaktadırlar. Bu durum, küresel kapitalizmin ekonomik tabanındaki parçaları arasında yeni bir ilişki biçimidir; 'çevre'ler (yarı-sömürgelerdir kast edilen) hiç bu denli 'merkez'in (kapitalist-emperyalist ülkelerdir kast edilen) köleleştirme ve soygun kıskacına hapsolmamıştı."[256]

Sermaye bu yolla bir yandan emek-gücünün ucuzluğu yoluyla kâr oranında ortaya çıkan gediği kapatır ve yüksek kâr oranlarına ulaşır; öte yandan da hammadde gibi imalat araçlarındaki avantajlarla değişmeyen-sermayenin değerini düşürerek kâr oranında yükselmeye gider. Demek ki değişen sermayenin de döner değişmeyen-sermayenin de değerini düşüren bu her iki imkanın olanaklı olduğu yarı-sömürge ülkeler sermaye için, onun üretimden ileri gelen çelişmelerini hafifletmek için şimdilik bulunmaz Hint kumaşı rolü oynuyor.

İkincisi ve üçüncü şık ise, doğrudan kendi iç pazarı ile ilgilidir. Buralarda emek-gücü üzerinde dayanılmaz bir baskı kurarak emek-gücünün değerini fiyatının altına çekip kâr oranındaki düşmeye karşı bir barikat kurmak ister sermaye. Yani o bir taraftan yarı-sömürge ülkelere sermaye aktarıp oradaki cennetten yaralanarak iç çelişki ve güçlüklerine çözüm ararken, öte yandan da kendi ülkesindeki işçilerin emek-gücü değerini düşüren bir yola giriyor. Gelişkin kapitalist ülkelerde işçi haklarına yönelen saldırılar sermayenin tam da güçlüklerinin üstesinden gelmek için başvurduğu acımasız bir çizgi olarak ortaya çıkıyor.

Bilinir ki, emek-gücünün değerini düşürmek kapitalist kâr oranlarının düşmesine karşı bir başka barikat olarak işlev görür. Ve

---

[256] Ferhat Ali, (dayanakları/etkileri/körlükleri) ile Küreselleşme ve Üretim Sürecinde Teknolojinin Rolü, sayfa 47-48

biz Marx ve Engels'in kapitalist toplumu analizlerinden biliyoruz ki, kapitalist, ücretleri fiziksel asgariye, işgününü ise fiziksel azamiye çekmek için baskı uygular. Ve işçi ise karşıt yönde baskı uygular. kâr oranının fiili oranı burjuvazi ile proletarya arasındaki süre giden mücadele tarafından tayin edilir.

Ve şimdilerde, kârlarındaki düşüşü, işçinin maliyet fiyatlarının yüksekliği ve bu durumun da dünya piyasasındaki rekabeti zorlaştırdığı bahanesine sığınıp, işçi ücretlerini düşürmek de, yani onları fiziksel asgariye çekmek de, çalışma sürelerini uzatarak işgününü fiziksel azamiye çekmek de tekelci sermayenin baş gündemine oturmuş bulunuyor. İşgünü ne denli çok uzarsa artı-değer de o denli çok üretilmiş olur.

Azami kârı elde etmek için,

> "işgününün işçinin fiziksel gücünün dayanabileceği sınıra kadar uzatılması"[257], sermayenin genel eğilimidir.

Marx Kapital, birinci ciltte tanıtlamıştı ki, kapitalistler sınai çevrimin gönenç dönemleri dışında, pazarın kremasını paylaşmak için kendi aralarında şiddetli bir savaşıma girişirler ve bu savaşım da ancak metaların ucuzlatılması ile olur ve, bu koşullar altında,

> "...metaları ucuzlatma amacıyla ücretleri zorla emek-gücünün değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir."[258]

Şimdilerde ücretler üzerindeki olağanüstü baskı kuşatması bundandır.

Makineleşmenin ya da teknolojideki gelişmelerin yarattığı tıkanıklıklar, belli bir zaman sonra kârlarda ortaya çıkardığı aşınma, ya da nispi artı-değerin bir noktadan sonra yeterli bir sömü-

---

[257] Marx, Ücret, Fiyat ve Kâr, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-2, sayfa 87

[258] Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 464

rüyü sağlayamaması kapitalistleri bu üretim yöntemi ile mutlak artı-değer yöntemini birlikte uygulamaya itmiş bulunuyor. Bu şu ya da bu kapitalistin kafasından fışkıran zekice bir planın değil, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi içinde kendisiyle çatışmalı olan karakterinin ürünüdür. Tıkanmanın getirdiği yerdir bu.

III/TEKNOLOJİDEKİ "MORAL YIPRANMA" SERMAYE TAHRİPLERİNE YOL AÇAR

Teknolojik uygulamanın güçlükleri ve bunların sermayede yarattığı tahripler ya da iflaslar apayrı bir handikap olarak ortaya çıkıyor sermayenin karşısına. Nispi artı-değer oranını yükselten bu araçlar, metaları ucuzlatan ve dolayısıyla bu yolla da işçinin kendisini ucuzlatan ve sabit sermayeye en iyi örnek olarak bu modern üretim araçları, kapitalist üretimin ulaştığı bu devasa gelişme aşamasında, sermayeyi yutan araçlar haline gelebilir ve sermaye, değerini koruma ve genişletme yolunda çamura saplanabilir.

Bilinir ki sabit değişmeyen-sermayeye en iyi örnek makinedir. Ne var ki teknoloji harikası makinelerdeki Marx'ın sözünü ettiği "moral yıpranması" kapitalist üretim biçiminin gelişimi ile zamandaş olarak en büyük açmaz olarak dikilir sermayenin karşısına. Bilimin teknolojik uygulamasının ilk yıllarında çok büyük kârlar elde eden kapitalistler, verili teknolojik devrim yaygınlaşmaya başlayınca, yani yeni üretim yönteminin uygulanmasına olanak sağlayan yeni teknoloji tüm üretim alanlarında yaygınlaşmaya başlayınca sermayenin başı ağrımaya başlar. Bunu ilk bölümlerde de kısaca ele almıştık. Burada yeni olan, şu son birkaç beş yılda yeni olan şey, sabit sermaye olarak makinedeki "moral yıpranmanın" aralıklarının giderek kısalmasıdır. Marx daha Kapital, ikinci ciltte, bu duruma, birkaç elli yıl önce, son derece parlak biçimde çözümler, ve sabit sermayenin ömrünün üretici güçlerdeki devrimler yolu ile gitgide kısalacağının altını çizer.

İşte o son derece önemli pasajı:

> "Kullanılan sabit sermayenin değer büyüklüğü ile dayanıklılığı, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte geliştiğine göre, sanayi ile sanayi sermayesinin ömrü her belirli yatırım alanında, birçok yılı, diyelim ortalama on yılı kapsayacak şekilde uzar. Sabit sermayenin gelişmesi bir yandan bu ömrü uzattığı halde, öte yandan da, bu ömür, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle aynı şekilde devamlı olarak hız kazanan üretim araçlarındaki sürekli devrimler ile kısalır. Bu, üretim araçlarında bir değişiklik ve bunlar fiziki olarak tükenmeden çok önce manevi değer kaybı nedeniyle, sürekli yenilenmeleri zorunluluğunu getirir."[259]

Marx tarafından ortaya konan, madalyonun iki yüzüdür: Birinci yüz, kapitalist üretimin gelişmesi ile birlikte üst üste binen deneyimler ve buluşlar yoluyla sabit sermayenin ömrü uzar; yani bu örneğimizde makinenin ömrü. İkinci yüz, aynı sürecin karşıt bir hareketi de içinde barındırması ile ortaya çıkar: Üretim araçlarındaki süreğen devrimler üzerinden aynı gelişmenin sabit değişmeyen-sermayenin ömrünü kısaltmasıdır; bu kısalma makinenin fiziki olarak tükenmesi değildir; onun kullanım değeri olarak işe yaramaz hale gelmesi değildir, onun "moral yıpranması"dır, onun değişim değeri olarak işe yaramaz hale gelmesidir.

Bu durumu da Kapital, birinci ciltte şöyle açıklayacaktır Marx:

> "Bir makinenin aşınması ve yıpranması iki türlüdür. Birisi, dolaşım sırasında sikkelerin aşınması gibi, kullanımdan ileri gelir, diğeri de, kılıcın kınında paslanması gibi kullanılmamaktan ileri gelir. Bu ikinci tür, makinenin öğelerine bağlıdır. Birincisi, makinenin kullanılması ile az çok doğru orantılı, ikincisi ise bir ölçüde ters orantılıdır.
>
> Ne var ki, bir makinenin maddi aşınma ve yıpranmasının yanı sıra, bir de moral yıpranma diyebileceğimiz bir aşınması vardır. Ya, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle, değişim-değerini yitirir. Bir makine, ne kadar genç ve yaşam dolu olursa olsun,

[259] Marx, Kapital, ikinci cilt, Dokuzuncu bölüm, sayfa 198

her iki durumda da, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya da daha iyisini üretmek için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Bu durumda, az çok değer kaybına uğramış demektir. Toplam değerinin yeniden-üretimi için gerekli zaman ne kadar az olursa, moral yıpranma tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o kadar kısa olur."[260]

Teknolojideki baş döndüren gelişmelerle, kapitalist üretim tarzının sürekli genişlemesi ve gelişmesiyle birlikte, birincisi, sabit sermayenin ömrü adam akıllı kısalmış bulunuyor; ikincisi, makinenin moral olarak eskiyip işe yaramaz hale gelmesi, yani Marx'ın sözcükleriyle, "moral yıpranma" denen aşınma son haddine varmış bulunuyor. Bu gelişmelerin hız kazanması metaların ucuzlatılmasına yol açan ve böylece de emek-gücünün değerini ucuzlatan, yani işçiyi ucuzlatan teknik, bu moral yıpranma ile çok kısa aralıklarla iskartaya çıkmaktadır. Mikro elektrik sanayi buna en çarpıcı örneği oluşturur. Herhangi bir tekniğin ömrü bazen birkaç ayla sınırlanır hale gelir. Bu da o alana yatırılmış bulunan sabit değişmeyen-sermayede değer kaybına ve sermaye tahriplerine neden olarak bunalıma iti kazandırır.

Teknolojik gelişmeler her ne kadar başlangıçta, yani henüz genelleşmediği dönemlerde bunu uygulayan işletmelere büyük kârlar sağlarsa da bu teknoloji genelleşip tüm üretim alanlarında serpilince teknolojik kârlar gerilemeye ve sönmeye başlar. Bu aşamadan sonra teknolojiden beklenen verim, yani kârlılık elde edilemez. Öte yandan, daha da önemli olanı, teknolojik yeniliklerin birbirini izlemesi zorunludur; bu olmazsa kârâ oranı düşme eğilimi yasası tüm hükmüyle gene işbaşı yapar ve bunalım gene kapıyı çalar. Üretim araçlarında ve bunun üzerinden üretim yöntemlerinde art arda devrimler, sermayeye dayalı üretimin vazgeçilemez koşuludur; bu çizgide yürümeyen bir sermaye söner. Sanayiin teknik temelindeki art arda devrimler de üretimin genişletilmesi ile olur; ama ne ki rekabetin etkisi altında kitlesel üretimin aşırı genişlemesi ile ürün fiyatları düşer ve kârlar da düşmeye

[260]Marx, Kapital, birinci cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 417-418

başlar. Bu da sermayenin tepesinde gezinen hayalet olur. Kârlar düşer ya da büsbütün yok olur. Artı-değer oranının yükselmesi ya da talebin genişlemesi fazla bir şeyi ifade etmez; aslolan kâr oranının yüksekliğidir.

Ne demişti Marx: Hiçbir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artı-değer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, hiçbir zaman gönüllü olarak uygulamaya koymaz. Ama rekabet savaşı sermayeleri buna zorlar. Zira metaların geniş bir pazara yayılması onların ucuzlatılması yoluyla olur; bu da teknolojik uygulamalardan geçer. Teknolojinin kapitalist biçimde kullanılışı ise sermaye tahriplerine neden olur. İşte, alın size sermayenin her adımdaki kendi iç çelişkisi!

Kapitalizm koşulları altında, rekabetin moral yıpranmaya omuz verdiğini de biliyoruz:

> "Öte yandan da rekabet, eski emek aletlerinin, özellikle kesin değişiklikler olduğu zaman, doğal ömürlerini tamamlamadan, yenileriyle değiştirilmelerini zorunlu kılar."[261]

Eskiden çok büyük meblağlara mal olmuş bulunan üretim araçları, aradan birkaç yıl geçtikten sonra, hele hele şimdilerde, elektroniğin bir çok dalında her tekniğin birkaç ayda bile eskidiği şimdilerde, daha az bir fiyata satın alınabilir hale gelmiştir. Biz biliyoruz ki, kapitalist sınıf belli bir ömre sahip bulunan sabit sermayesini, yani sabit sermayeye iyi örnek olarak makineyi ya da fabrika araç ve gereçlerini yavaş yavaş kullanıma sokar ama rekabet onun bu isteğini sürecin kenarına koymada gecikmez ve fiziki ömrünü daha doldurmadan makine üretim sürecinden kapı dışarı edilir.

Yalnızca bu da değil. Düşen kâr oranı rekabet savaşını kızıştırır; ve bu aynı koşullardan aşırı-meta üretimi uç verir. Dolayısıy-

---

[261] Marx, Kapital, ikinci cilt, Sekizinci bölüm, sayfa 182

la kâr oranlarının düşmesi, bir yandan sermaye tahriplerine yol açarken, bununla eşanlı olarak rakip sermayeler arasında kıyasıya mücadele başlar. Marx, konuya dair son derece parlak çözümlemeler getirir Kapital, üçüncü ciltte.

Dinliyoruz:

> "İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının eşitlenmesi halinde gördüğümüz gibi, kapitalist sınıf arasında bir kardeşlik havası estirir ve böylece her biri, ortak yağmadan kendi yatırımı oranında pay alır. Ama sorun, kârın değil zararın paylaşılması halini alır almaz, herkes kendi payına düşen zararı en aza indirme ve bunu bir başkasının sırtına yükleme çabasına düşer. ...ve o zaman rekabet, düşman kardeşler arasında bir savaşa dönüşür. Her bireysel kapitalistin çıkarları ile bütünüyle kapitalist sınıfın çıkarları arasındaki uzlaşmazlık, tıpkı daha önce aralarındaki çıkar özdeşliğinin pratikte rekabet yoluyla ortaya çıkması gibi su yüzüne çıkar."[262]

Görülüyor ki, kapitalist gelişmenin kendisi sermayenin çelişkilerinin ve uzlaşmaz karşıtlıklarının yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir. O bir yandan değerlenip genişlerken, öte yandan kendi gelişmesiyle çatışmaya düşer; zira o kendi rahminde uzlaşmazlıkları üreterek genişler ve gelişir.

IV/PAZARLA GENİŞLEYEN ÜRETİM ARASINDA OLUŞAN GEDİK

Pazar ve üretim dolaysız özdeşliğe sahip değildir. Pazarların gelişmesi üretimin gelişmesinin gerisinde kalır. Sermaye ise ters yönde hareket eder ve bütün gücünü aşırı-üretim için harcar. Belli bir sermaye ile en fazla emeği sömürmek kapitalist üretimin bir yasasıdır. Bunun için de üretimin genişletilmesini en üst sınıra vardırmak onun ilk ve değişmez amacıdır. Oysa pazar bu büyümenin gerisinde kalır; zira, onu büyütmenin koşulları sınırlıdır ya da

[262] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 224

bu büyütme her daim sermayenin tek amacı olan üretimin genişletilmesi ile orantılı olmaz. Bu demektir ki, sermayenin kendisini genişletme sarmal hareketinde öyle bir an gelir ki, genişleyen yeniden üretim daralan pazar engeline çarpar ve pazar aşırı metaya boğulur. Pazar, artan üretime yanıt vermez olur.

> "Pazarların genişlemesi, üretimin genişlemesine ayak uyduramaz."[263]

Bu demektir ki, üretim arzı, pazarların daralan talebiyle el ele yürümez. Marx'ın sözlerini yinelersek,

> "bir an gelir ki, pazar, kendisinin üretim için çok dar olduğunu ortaya koyar."

Toplumun ilerlemesinin vardığı son birkaç on yıllık döneme baktığımız zaman, üretim/pazar, arz/talep, üretim/tüketim arasındaki gerilimin, tüm yeni pazar genişlemesine ve yeni ürün ve yeni talep çeşitliliğine karşın aşırı ölçüde gerilir hale gelmiş olduğunu görürüz. Pazar, üretimin genişlemesine yetişmez olur ve aşırı-meta yığılmış haldedir; üretim süreci dolaşım sürecine geçemez hale gelir ve meta sermaye, potansiyel para sermaye olma niteliğini yitirme tehlikesiyle yüz yüze kalır. Kaldı ki, Marx açıklar ki, eğer pazarın genişlemesi üretimin genişlemesine ayak uydurabilseydi, aşırı-üretim ve dolayısıyla da aşırı-meta üretimi, aşırı-sermaye üretimi de olmazdı.

Marx, aşırı-üretim üzerinden sermayenin çelişkisini açıklarken, daha önce aktardığımız bu alıntıda şöyle demişti:

> "Başka bir çelişki daha: kapitalist üretimin bütün gücünü harcadığı dönemler her zaman aşırı üretim dönemleri olmaktadır, çünkü üretim potansiyelleri, hiçbir zaman, daha fazla değerin yalnız üretilmekle kalmayıp aynı zamanda gerçekleşebileceği öl-

[263] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 170

çüde kullanılamaz; ama metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla artı-değerin gerçekleşmesi, yalnız, genellikle toplumun tüketim gereksinmeleri ile değil, aynı zamanda, büyük çoğunluğu daima yoksul olan ve daima da yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinmeleri ile de sınırlıdır."

Çünkü, bir yanda satın alma ve dar bir ödeme gücü içine kapatılan aç mideler, ama öte yandan bu gereksinimleri dikkate almaksızın salt azami kâr hırsıyla kapitalistlerin yöneldiği aşırı-üretim, yani "sermaye için üretim" bir karşıtlık doğasında bulunur. Kâr etme arzusu üzerinden aşırı-üretim ile pazarın dar kapasitesi asla çözüm öğeleri içermez; tam aksine fena halde bir çözümsüzlük öğeleri ile kuşatılmıştır bu denklem verisi. Bir yanda ruhlarını bedenlerinde tutacak kadar yiyecek bulamayan gerçek üretken emekçiler, öte yanda bu yiyeceğin aşırı bolluğu; işte budur pazarı üretim için dar haline getiren gerçek engel. Ve biz Marx'ın teorisinden biliyoruz ki, üretimin düzeyi hiçbir zaman keyfi olarak saptanmaz; kapitalist üretim ne denli gelişirse, güncel taleple ilişkisi olmayan ama dünya pazarının sürekli gelişmesin tabanına dayalı bir düzeyde daha fazla üretime zorlanmak, bu üretimin kendi özgül niteliği gereğidir.

Ne var ki, birikimin devasa boyutlardaki genişlemesi, kitlesel üretimin muazzam miktarlara ulaşması ve böylece pazara sunulması gereken meta miktarında ulaşılan düzey, pazar/üretim çelişmesine yeni koşullarda yeni boyutlar kazandırmakta ve pazarı git gide daha da daraltmaktadır. Elbette kapitalist üretimden ileri gelen bu çelişki siyasal planda karşılığını bulur ve sermayeler arasındaki rekabet savaşı kızışır ve sermayelerin birbirlerinin gözünün yaşına bakmayacağı zamanlar giderek çoğalır. Evet, bir yandan pazara sürülmeyi bekleyen meta kitlesindeki delice artış, öte yanda, paylaşılması gereken alanların giderek azalması ve en sonunda paylaşılmış olanların yeniden paylaşımının gelip kapıya dayanması; yani iktisadi alandaki çelişmenin siyasal alana ve de toplumsal alana sıçramasının zorunluluk halini alması. Bun-

lar sermaye üzerine kurulu üretimin kendi gelişmesi içinde ortaya çıkan çelişmelerdir; bunlardan kaçınılamaz.

Toplumsal üretimin raslantı, plansızlık ve anarşiye dayandığı bir toplumda bu üç etmen, yani raslantı, plansızlık ve üretim anarşisi, üretimin iç çelişkilerini gerdirmede ve yeğinleştirmede katalizör etkisi yapar. Kapitalist üretim geliştikçe de bu kör anarşinin egemen olduğu kapitalist üretim ile pazar arasındaki makas muazzam boyutlarda açılır, ve bu üretim biçimi, bu gediği kapatmak yerine daha da büyüterek ilerler ve bu da yığılmış halde kocaman bir meta kitlesine neden olur; bu aynı zamanda, sermayenin spekülatif hareketlere yönelmesine meydan verir ve mali sermaye olarak sermaye, serseri mayını gibi kâr için dünyayı dolaşır durur; hiçbir üretken yatırıma yönelmeden.

Daralan pazarların üretimin gerisinde gitmesini bertaraf etmek için sermaye egemenlik alanını sömürgeleştirme ve sermayenin bütünüyle egemenliği altına henüz girmemiş alanları iktisadi olarak dünya pazarının içine çekerek genişletmek bir yana, o, yeni gereksinimler, yeni tüketici talebi ve bunlar üzerinden yeni sanayi alanları açarak verili andaki gereksinimleri süreğen olarak aşarak ve yalnızca geçim araçları değil, lüks mallar için de bir talep yaratır ve hem de bu talebi kışkırtır ve böylece tüketimin sınırlarını genişletir. Gereksinmelerin gelişimi ve üretimin çeşitliliği kapitalist üretimin gelişme derecesiyle birlikte büyür. Yalnızca temel gereksinimler değil, yalnızca geçim araçları değil, gelişme araçları da üretir sermaye, ve böylece, aşırı-üretimin gerisinde kalan pazara bir genişlik kazandırarak artık-üretimin massedilmesi için artık bir gereksinim de yaratır.

Engels 1875 yılında Pyotr Lavroviç Lavrov'a gönderdiği bir mektupta, toplumun ilerlemesiyle koşutluk halinde,

> "Belli bir aşamada insanın üretimi öylesine yüksek bir düzeye ulaşır ki, yalnızca tüketim maddeleri değil, aynı zamanda lüks maddeler de –ilkin bir azınlık için olsa da- üretilir" diyor.

Ne ki aynı mektubunun devamında Engels belirtir ki:

> "Ne var ki, gerçek üreticilerin büyük bir kesimini, bu geçinme ve gelişme araçlarından yapay biçimde uzak tutmasından ötürü kapitalist üretim, şimdilerde olduğu gibi, kapitalist toplumun tüketebileceğinden çok fazla miktarda geçim ve gelişme aracı üretirse; bu toplum, kendisi için zaten çok büyük olan ve bu nedenle dönemsel olarak, her on yılda bir, yalnızca ürün yığınlarını değil, ama üretici güçleri de yıkma noktasına erişen bu üretimi, kendi yaşam yasası gereği, sürekli olarak daha da artırmaya zorlanırsa.... Üreten sınıf, üretimin ve bölüşümün yönetimini şimdiye dek bu işi yapmış ama artık yapamaz duruma gelmiş olan sınıftan devralır; ve işte bu kesinlikle sosyalist devrimdir."[264]

Geniş ölçekli sanayiin bütün alanlarında üretimin her geçen gün artan bir hızla gelişmesine pazar ayak uyduramaz olunca, ya da karşı konulamaz hızla bir ayda üretilen metaların kendileri pazar tarafından bir yılda zor emilebiliyorsa; ve bu ara, geçen her gün kapanacağına daha da açılıyorsa, sonuç, Engels'in sözleriyle, kronik bir aşırı-üretim, düşük fiyatlar, düşen ve hatta büsbütün yok olan kârlar; kısaca sermayenin özgür pazarda kendi kendisini boğmasıdır; ve rekabet özgürlüğü son saatine ulaşmış ve kendi rezilce iflasını kendi eliyle hazırlamış demektir.

V/KREDİ, BUNALIMI PERDELEYEREK SAKLAR, AMA?

Kredi ekonomisi denilen biçim diyor Marx, para ekonomisinin bir biçimidir. Gelişmiş kapitalist üretimde, para-ekonomisi yalnızca kredi ekonomisinin temeli olarak ortaya çıkar. Sermayenin tekelci sermaye aşamasında ve özellikle şu son birkaç on yıllık süreçte kredinin genişleyen yeniden üretim ve dolaşım süreçlerinde oynadığı rol baskın biçimde arz yuvarlağını içine alarak sermayeye hem aşırı-üretimini gizleme ve hem de ani ve keskin

[264] Engels, Engels'ten Londra'daki Pyotr Lavotr Lavroviç Lavro'ya, Londra, 12 (-17) Kasım 1875; Marx Engels, Seçme Yazışmalar-2, sayfa 95-96

bunalımlarla bu aşırı-üretimi aniden açığa çıkaran tabloyu apaçık gözler önüne serdi.

Anlaşılır ki,

> "...kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, kredi sistemi de gelişir. Kapitalistin henüz kendi işinde kullanamadığı para-sermayeyi, kendi kullanımı için ona faiz ödeyen diğer kapitalistler kullanır. Bu sermaye, ona, belirli bir anlamda, üretken sermayeden farklı bir tür sermaye, para-sermaye olarak hizmet eder. Ama sermaye olarak bir başkasının elinde hizmet eder."[265]

Bu, sanayici ve tüccar sınıfına banka tarafından açılan kredidir ve banka kredisi olarak ortaya çıkar. Ya da sanayi ve tüccar kapitalistlerin birbirlerine karşılıklı olarak meta satışı yaptıkları ve karşılığında da belli miktardaki paranın belli bir süre sonunda ödenmesi koşuluyla birbirlerini yükümlülük altına sokan bir borç senedi aldıkları durumdur kredi. Bu da kendi aralarındaki alışveriş üzerinden ortaya çıkan ticari kredidir.

Banka kredisi, atıl haldeki para-sermayenin borç verilebilir sermayeye dönüşmesidir. Kredi yoluyla dolaşım giderleri azalır, yeniden-üretim süreci hız kazanır; metaların başkalaşımı ve sonra da sermayenin başkalaşımının tek tek evreleri hızlanır. Bu yolla elde edilen artı-değerin gerçekleştirilmesi daha da kolaylaşır. Ne var ki kredi aşırı-üretimi gizler, ona perdeler; aşırı-üretimin saklı çelişmelerinin barınağıdır o. Kapital, üçüncü cildin, otuzuncu bölümünde, para-sermaye ve gerçek sermaye bölümünde Marx, kredinin genişleyen yeniden-üretim ve dolaşım sürecinde bunalım üzerinden oynadığı rolü şöyle açıklar:

> "Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sırada –bir bunalımın mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden, ilk bakışta bütün bunalım sırf bir kredi ve para bunalımı gibi görünür. Ve aslında bu, yalnızca, poliçelerin paraya çevrilebilme sorunudur. Ne var ki bu poliçelerin

[265] Marx, Kapital, ikinci cilt, Onyedinci bölüm, sayfa 340

çoğunluğu, fiili alım-satımları temsil eder ve bu alım-satımların genişliğinin toplumun gereksinimlerinin çok üzerinde olması, en sonunda, bütün bu bunalımın temelidir."[266]

Demek ki atıl durumdaki para-sermayenin borç verilebilir sermaye olarak, ya da kapitalist sınıfın kendi aralarında birbirlerine verdiği, yani banka-sanayi-tüccar üçgeninden geçen biçim olarak kredi, bir an gelir bunalımı gizlemeye yetmez olur. Zira içinde barındırdığı aşırı-üretimin saklı çelişmeleri açığa çıkar ve kredi yerini nakit ödemeye bırakır ve böylece tıkanma başlar ve dolaşım kesintiye uğrar. Zira, üretimin aşırı hale gelen yapısı, kredinin gereğinden fazla yayılması gizlenmiştir. Üretimin yapay bir biçimde genişletilmesine koltuk değneği rolü oynayan kredinin kıtlığı başlar başlamaz dolaşım süreci iyiden iyiye tıkanmaya başlar ve kredide de tümüyle kesilir.

Marx diyor ki,

"yeniden-üretim süreci sürekli olduğu, ve dolayısıyla geriye akış güven altına alındığı sürece, bu kredi vardır, ve genişlemesi, yeniden-üretim sürecinin kendisindeki genişlemeye dayanır. Geriye dönüşlerdeki gecikmeler, aşırı dolu piyasalar ya da düşen fiyatlar sonucu, yeniden-üretim sürecinde bir duraklama olur olmaz, sanayi sermayesinde aşırı bir bolluk görülür, ama işlevlerini yerine getiremeyecek bir biçim içerisindedir. Muazzam miktarda meta sermaye vardır ama, satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit-sermaye vardır, ama yeniden-üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılamaz durumdadır. Kredi, 1) bu sermaye boş kaldığı, yani yeniden-üretim evrelerinden bir tanesinin içerisinde hapsedildiği, başkalaşımlarını tamamlayamadığı için; 2) yeniden-üretim sürecinin sürekliliğine olan güven sarsıldığı için; 3) bu ticari krediye olan talep azaldığı için, daralır.Üretimini kısan ve deposunda bir yığın satılmamış iplik bulunan iplikçi, krediyle pomuk satın alma gereksinmesi duymaz; elinde gereğinden fazla mal bulunan tüccar, krediyle başka mal alacak durumda değildir."[267]

[266] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 434
[267] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Otuzuncu bölüm, sayfa 428

Anlaşılır ki, yeniden-üretim sürecinin akıcılığı, yani üretim ve tüketim süreçlerinin sürekliliği düzgün işlemediği bir durumda kredi daralır, zira, tüketimin sınırları dikkate alınmadan yapılan üretim üretken sermayede aşırı bolluğa varmıştır.

Ama biz biliyoruz ki, aşırı-üretimin var olduğu bir yerde hem dolaşımın ve hem de değişimin alanının sınırlarını genişletme ve aşma zorunluluğu, krediyi, bu toplumun dayandığı zorunlu bir gereksinim olarak ortaya çıkarır. Özellikle toplumun ilerlediği gelişkin kapitalist ülkelerde toplam toplumsal sermayenin ya da ürünün realize edilmesinde ya da sürekliliğinin sağlanmasında, kredi, kapitalistler için vazgeçilemez zorunluluktur; ama aynı zamanda üretimin çelişkilerini gizleyendir de. Gelişmiş kapitalist ülkelerde dolaşım ve değişim işlemlerinin çoğunun basit bir kredi transferiyle çözümlendiği günümüzde, kredi yeniden üretim sürecinin sağlanmasında böylece önemli bir rol üstlenmiş olur. Marx'ın sözleriyle, yeniden-üretim sürecinin sürekliliği, toplumun ilerlemesiyle birlikte artık tümüyle krediye dayanır hale gelmiştir. Ne ki, kredi ne denli yaygın ve gelişmişse, üretim ve dolaşım sürecindeki dalgalanmalar, aşırı-üretim ve bunalım o denli gizlenir ve o denli de ansızın tüm kasvetiyle ortaya çıkarak şiddetli fırtınalara neden olur.

Ama biz biliyoruz ki,

> "Kredi sisteminin özünde yatan iki karakteristiğinden birisi, kapitalist üretimin itici gücü olan, başkalarının emeğinin sömürülmesi yoluyla zenginleşmeyi, en katıksız ve en dev boyutlara ulaşmış bir kumar ve sahtekarlık sistemi halini alıncaya kadar geliştirmek, ve toplumsal serveti sömüren azınlığın sayısını gitgide azaltmak, diğeri de, yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktır."[268]

Şu da açıktır ki, Marx apaçık dile getirmiştir ki, kredi sisteminin yaygın olarak kullanıldığı ve neredeyse her şeyin krediye da-

[268] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Yirmiyedinci bölüm, sayfa 390

yandığı kapitalist sistemde, mülkiyet hisse senedi biçiminde bulunduğu için, bu senetlerin el değiştirmesi, küçük balıkların köpek balıkları tarafından yutuldukları ve kuzuların borsa kurtları tarafından mideye indirildikleri, borsada oynanan bir kumar halini alır bu gelişmenin kendisi.

Ama biz gene biliyoruz ki,

> "kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar serbest gelişmeye izin verir ve böylece, aslında, sürekli olarak kredi sistemi ile yıkılması ve kopartılması gereken kaçınılmaz engeller ve bağlar yaratır. Dolayısıyla, kredi sistemi, üretken güçlerin maddi gelişmelerini ve bir dünya-piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır. Yeni bir üretim tarzının bu maddi temellerini böyle bir yetkinlik derecesine yükseltmek, kapitalist üretim sisteminin tarihsel görevidir. Aynı zamanda, kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını –bunalımları- hızlandırır ve böylece eski üretim biçimini çözüp dağıtacak öğeleri oluşturur."[269]

Kredi genişleyen yeniden üretimi büyütür, ne ki bu genişleme dar bir alım gücü içine hapsedilmiş üretken emekçilerin ödeme gücünün sınırlı duvarında çarpmadan edemez. Kredi sistemindeki uçsuz bucaksız genişleme, kapitalist üretimi, kapitalist üretim de kredi sistemini genişletir ve toslaşma kaçınılmaz hale gelir. Aşırı-üretimi gizleyen kredi, aşırı-üretimin genişlemesine ivme kazandırarak gelecekteki daha büyük bunalımların toprağına gübre görevi görür. Kredideki yaygın bir genişleme üretim için pazarı olabildiğince genişletir ama bu gelecekteki daha büyük bunalımları içinde barındıran bir suni genişleme tablosundan başka bir şey değildir. Zira o, kapitalizmin rahmindeki çelişmeleri yeğinleştirmede sermaye üzerine kurulu üretimin bulunmaz bir aracıdır. Bu araç bir yandan kapitalizmin çelişmelerini yapay olarak gizler, öte yandan bu aynı çelişmeleri genişleyen bir ölçekte daha da fiili hale getiren araç olarak işlev görür. Kredi sistemi dolaşımın ve

[269] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Yirmiyedinci bölüm, sayfa 390

değişimin sınırlarını genişletme ve aşma zorunluluğuna dayanır; ve bu zorunluluk, pazarların da genişlik kazanmasına araç olarak hizmet eder. Tüketimin sınırlarını gözetmeden yeniden-üretimi şişirdikçe şişirir ve bir ana gelir kredi daralır ve işleyemez olur ve en sonunda sermaye gereğinden fazla yayılan kredi ile başını duvara çarpar.

VI/TEKEL, DÜZENSİZ ÜRETİMİ DÜZENLEMEDE BİR ARAÇTIR, AMA?

Marx'ın Kapital'in birinci cildinin Kapitalist Birikimin Genel Yasası başlığı altındaki Yirmibeşinci bölümde sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesini incelediği yerde, günümüzdeki tekelleşmeye temel oluşturan son derece değerli malzeme var. Sermayenin merkezileşmesini çözümlediği yerde kapitalizmin günümüzde alacağı tekelci biçime daha birkaç elli yıl önceki bu çözümlemesinde ışık tutuyor. Merkezileşme ve tekelleşme ilişkisini şöyle açıklıyor o derin gözlemlerinde:

> "Belli bir sanayi kolunda eğer buna yatırılmış bulunan bütün bireysel sermayeler, tek bir sermaye halinde kaynaştırılırsa, merkezileşme en son sınırına ulaşır. Bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ya tek bir kapitalistin ya da tek bir kapitalist şirketin elinde toplanması halinde ulaşılmış olunur."[270]

Marx'ın bu gözlemine dördüncü Almanca baskıda bir not düşen Engels,

> "En son İngiliz ve Amerikan tröstleri, bu hedefe hiç değilse tek bir sanayi kolunda bütün büyük girişimleri, pratikte tekel sağlayacak şekilde şirketler halinde birleştirmeye çalışarak ulaşmak istemektedirler" der.

Nitekim, Kapital'in üçüncü cildinde, Marx'ın sabit değişmeyen-sermaye ve döner değişmeyen-sermaye ilişkisi ve fiyat artışlarını incelediği yerde, kartelleşmeye yol açan etmenleri hammad-

[270] Marx, Kapital, birinci cilt, Yirmibeşinci bölüm, sayfa 644

de bağlamında şöyle açıklar:

> "Hammaddelerin pahalılaştığı dönemlerde sanayi kapitalistleri el ele vererek üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. 1848'de pamuk fiyatlarının yükselmesi üzerine, örneğin Manchester'de ve gene Irlanda'da keten üretiminde böyle yapmışlardır."[271]

Demek ki, Marx ve özellikle de Engels'in yaşadığı sonraki yıllarda, tek bir sanayi kolundaki sermayeler birleşip tekelleşmişlerdi. Ancak bunlar henüz ilk girişimlerdi ve yeterince yaygın da değildi. Fakat bu gelişme, Marksizmin kurucuları döneminde uzak bir görüşlülükle çözümlenmişti. Engels tröstlere dair, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm adlı eserinde şu parlak değerlendirmelerde bulunmuştu:

> "Belirli bir ülkedeki sanayiin belirli bir dalındaki büyük üreticiler, bir 'tröst'te, üretimi düzenlemeyi amaç edinen bir birlikte birleşir. Bunlar, toplam üretim tutarını belirler, onu aralarında bölüşür ve böylelikle önceden saptanmış satış fiyatını zorla kabul ettirirler. Ama bu tür tröstler, işler kötüleşir kötüleşmez, genellikle dağılmaya eğilimlidir, ve işte bundan ötürü, birliğin daha çok yoğunlaşmasını zorunlu kılmaktadır. Söz konusu sanayiin tümü, tek bir dev anonim ortaklığa dönüşür; iç rekabet, yerini bu tek ortaklığın iç tekeline bırakır. Bu, 1890'da İngiliz alkali üretiminde böyle olmuştur. Söz konusu üretim, şimdi, 48 büyük fabrikanın bir ortaklıkta birleşmesinden sonra 6.000.000 İngiliz liralık bir sermaye ile ve bir tek plana göre yönetilmektedir.
>
> ....Hiç bir ulus, tröstlerin yönettiği üretime, kâr payı satıcılarından küçük bir takımının toplumu yüzsüzce sömürmesine katlanamaz."[272]

Demek ki, sermayenin merkezileşmesi kartellerle, tröstlerle en üst seviyesine ulaşır ve bunlar, sanayiin bir tek dalındaki üretimin düzenlenmesini üstlenerek tüm bir toplumsal üretimi kontrol altına alırlar. Kapital, üçüncü ciltte de düştüğü bir başka dipnotta Engels, "bütün üretim alanlarında üretimi ve dolayısıyla da fiyatları

---

[271] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Altıncı bölüm, sayfa 109

[272] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 172-173

ve kârı düzenlemek üzere fabrikatörlerin kurdukları tröstler"in[273] üretime getirdikleri düzenin kendi içinde düzensizlik öğelerini içerdiğinin saptamasıdır; ve bu, günümüz için oldukça önemlidir. Aynı saptamanın Marx tarafından verilmiş bir çözümlemesi de Kapital'de bulunur. Döner değişmeyen sermaye öğelerinin fiyatının yükseldiği dönemlerde sanayi kapitalistlerinin kendi aralarında üretimi düzenlemek için kurdukları birliklerin diyor Marx,

> "...bu yakın dürtü sona erip de 'en ucuz piyasadan satın alma' şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden hüküm sürmeye başlar başlamaz, arzın düzenlenmesi tekrar 'fiyatlara' bırakılır."[274]

Ne ki biz biliyoruz ki, Marx döneminde yaygın ve egemen olmayan karteller kapitalizmin emperyalizm aşamasında artık egemen bir iktisadi güç olarak ortaya çıkacaklardı. Zira sermayenin yoğunlaşmasının götüreceği yer tekelden başka bir şey olamazdı: Karteller, tröstler ve sendikalar. Biz Engels'in araştırmalarından biliyoruz ki, İngiliz ve Alman demir sanayilerinde uluslararası karteller daha o yıllarda kurulmuşlardı.

Anlaşılır ki, kartelleşme üzerinden bir yandan merkezileşme son sınırına, doruğa çıkıp, üretimi örgütleyerek toplumsal üretim anarşisine belli bir çeki düzen verirken, öte yandan, bu düzen "düzensizliğin düzeni" olarak gene sermayenin karşısına dikilmede gecikmez. Engels'in söylemiyle, kapitalistlerin kendi aralarında, üretimi düzenlemek için kurdukları tröstlerin işleyişi ancak normal zamanlara özgüdür. Bu kardeşçe paylaşma yerini karşıtına, düşmanca kardeşliğe bırakır:

> "Söylemeye gerek yoktur ki, bu denemeler ancak, ekonomik ortamın nispeten elverişli olması halinde uygulanabilir. İlk fırtınanın bunları altüst etmesi ve üretimin mutlaka bir düzenlemeye gereksinmesi olmakla birlikte bu iş için kapitalist sınıfın hiç de uygun olmadığını tanıtlaması kaçınılmazdır. Bu arada tröstlerin küçük

[273] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Altıncı bölüm, sayfa 110; Engels'in dipnotu
[274] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Altıncı bölüm, sayfa 109

balıkların büyük balıklar tarafından daha büyük bir hızla mideye indirilmesini sağlamaktan başka bir görevleri olmayacaktır."[275]

Kapital, üçüncü ciltte Engels'in Marx sonrası gelişmeler ışığındaki açıklamalarıyla, uluslararası tekeller, yani tröstler ya da kartellerin kurulmuş olmasının bile, bu üretim ortaklıklarının kurulmuş olması bile çare olamamıştır.

Zira,

> "Firmalar arasındaki çıkar çatışmaları bu ortaklığı sık sık bozmuş, rekabeti geri getirmiştir. Bu, üretimin ölçeğinin olanak verdiği bazı sanayi kollarında, bu sanayi kolundaki tüm üretimin tek bir yönetim altında, tek bir büyük anonim şirketler halinde toplanmasına yol açar. Amerika'da bu tekrar tekrar denenmiştir; Avrupa'da bugüne kadar bunun en büyük örneği, bütün İngiliz alkali üretimini tek bir firmanın eline toplayan United Alkali Trust'tur.... Teknik yönetim, aynı eski ellerde kalmakta, ama iş yönetimi ve denetimi, genel olr idarenin elinde toplanmaktadır."[276]

Marx, bu gelişmenin, sermayenin gelişme ve genişlemesinin vardığı bu boyutun, yani sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmenin yol açtığı kartelleşmenin kendisinin,

> "kapitalist üretim tarzının, bizzat kapitalist üretim tarzı içerisinde ortadan kaldırılmasıdır ...yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözümleyen çelişkidir."[277]

Şunu biliyoruz ki, tekel, bugün çok büyük ağırlığa sahip olarak, "emperyalizmin en derin ekonomik temeli" [278] halini almıştır. Ve tekellerin kendileri üretimin örgütlenmesine kendilerine göre bir düzen vererek, üretim miktarından satış miktarına, oradan krediye ve oradan da kâr paylarına vb. dek anlaşma içine girerek tüm üretim üzerinde fena halde hükmeder hale gelmişlerdir. Ne

[275] Engels'in dipnotu, Marx, Kapital, üçüncü cilt, Altıncı bölüm, sayfa, 110

[276] Engels'in Kapital'e yaptığı ara ek, Kapital, üçüncü cilt, Yirmiyedinci bölüm, sayfa 387-388

[277] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Yirmiyedinci bölüm, sayfa 388

[278] Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması –Emperyalizm, Lenin, Seçme Eserler, cilt-5, sayfa 101

ki, Marx ve Engels'in daha bu birliklerin rüşeym aşamasında gördükleri şey, yani üretime getirdikleri düzenin yanında rekabetten kaynaklanan kendi iç çatışmaları bugün yalnızca bütünüyle doğrulanmakla kalmadı; bu genel bunalım döneminde daha da keskinleşir hale geldi. Bunlar bir yandan üretime çeki düzen vererek toplumsal üretimdeki anarşiye karşı belli roller üstlenirken, öte yandan kendi iç çatışmalarını da birlikte bu sürece taşıdılar. Buharin'in henüz yolunu şaşırmadığı dönemde yazdığı Dönüşüm Döneminin Ekonomisi'ndeki şu çözümleme esas itibarıyla gerçeği ifade etmektedir:

> "Finans kapital bir çok kapitalist ülkede üretim anarşisini ortadan kaldırmıştır. Üreticilerin tekelci birlikleri, birleşik işletmeler ve banka sermayesinin sanayiye nüfuzu, meta kapitalizminin örgütsüz sistemini finans kapitalizm örgütlenmesine dönüştürerek, yeni tip bir üretim ilişkileri yaratmıştır. İşletmeler arasında satma ve satın alma yoluyla oluşan örgütsüz ilişkinin yerine, büyük ölçüde, stokların 'denetim kotaları' yoluyla, 'katılım' ve 'finansman' yolundan gerçekleşen örgütlü bir ilişki düzeni geçmek zorundadır –bütün bunlar bireysel ifadelerini, 'firmalar' ve tröstlerde olduğu gibi, sanayi ve bankaların karşılıklı ortak 'yöneticiler'inde bulurlar. Böylece, hem toplumsal işbölümü hem de toplumsal-üretici örgütlenmenin bağımsız kapitalist 'işletmelere' ayrışması anlamına gelen mübadele ilişkisi yerini, örgütlü 'ulusal ekonomi' içinde teknik işbölümüne terk eder. Ne var ki, kapitalist üretimin saçılması, onun anarşik koşulları, toplumsal işbölümü sınırlarının ötesine kadar taşar."[279]

Lenin'in bu pasaja düştüğü bir kenar notu var: Lenin der ki, finans kapital üretim anarşisini henüz ortadan kaldırmadı. Bu kenar notundaki "henüz" kelimesi önemli. Bu, finans kapitalin Buharin tarafından yapılan analizinin doğru, bunun üretim anarşisini ortadan kaldırmasının "henüz" değil, "geleceğin" konusu olduğu anlamına geldiğidir. Kaldı ki, üretim anarşisinin ortadan kaldırmak için finans kapitalin sermayenin elinde bulunmaz bir araç olduğu açıktır. Zira, Marx ve Engels de tekellerin üretimin düzenlen-

[279] Nikolai Buharin, Dönüşüm Döneminin Ekonomisi (Lenin'in Eleştirel Notlarıyla), sayfa 14

mesinde, satış koşulları ve fiyatlarda, kârlarda vb. üretime düzen getirdiklerini daha kapitalizmin serbest rekabetçi biçiminin henüz esas olarak tekelci biçime evirilmediği ama onun gözeneklerinden uç verdiği dönemde derin bir uzak görüşlülükle dile getirmişlerdi.

Buharin'in açıklamaları incelenmeye değer olmakla birlikte üretimin anarşik karakterinin üretimin düzenlenmesi düzenini alt üst edeceğini yeterince hesaba katmayan bir çözümlemedir. Böyle olduğu içindir ki, Lenin "henüz değil" diye bir kenar notu düşer bu kitaba. Fakat şu da bir gerçek ki, bugün dev tekelci birlikler hammadde kaynaklarını yerinde denetimi altına alabilmekte ve onların denetimi ve gözetimini ellerinde bulundurarak, üretimi, satış koşulları, üretim miktarı, vade süreleri, kâr ve fiyat vb. kontrol edebilmektedirler. Tröstleri alın: Bireysel üretim örgütlenmesi bu yolla tekil olmaktan çıkar ve bir tröstün kontrolündeki örgütlenmeye dönüşür. Bunlar çeşitli üretim türlerini bir tek örgüt içinde birleştirerek, geçmişin dağınık, plansız ve bir düzene bağlı olmayan üretimin anarşik karakterine bu tek örgüt içinde son verirler.

Lenin'in sözleriyle,

> "Karteller satış koşulları, ödeme vadeleri vs. üzerine anlaşmalar yapıyorlar. Pazarları aralarında bölüşüyorlar. Üretilecek ürünlerin miktarlarını saptıyorlar, fiyatı belirliyorlar Kârları çeşitli işletmeler arasında bölüşüyorlar vs."[280]

Tekellerin günümüzde aldıkları biçim ne olursa olsun, merkezileşme ne düzeye çıkarsa çıksın, tekellerin üretimin düzenlenmesine verdiği biçim ne derece gelişkin olursa olsun, üretimin planı bunalımsız yürümez ve tekellerin tekellerle, emperyalizmin emperyalizmle, mali sermayenin mali sermaye ile mücadelesi içinde tekeller düzen içinde düzensizliğin ana rahmi olmaktan kurtulamazlar. Evet kapitalizmin emperyalizm aşamasında tekelci kapitalizmin üretim anarşisine bir yandan son veren örgüt biçimlerin ortaya çıkması ve dolayısıyla rekabetin yerini tekele bırakması ama öte yandan bir yanda son bulan rekabet ve anarşinin bir başka

[280] Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması –Emperyalizm, Lenin, Seçme Eserler, cilt-5, sayfa 29

cephede daha fena halde patlak verdiği bu üretim tarzının karakteristik bir özelliğidir. Ve biz biliyoruz ki, üretimi birleştiren tröstler, aynı zamanda da üretim anarşisini ve sermayenin baskısını artırarak kapitalizmin çelişme ve uzlaşmazlıklarını daha da gererek yeğinleştirirler.

Tam da burada bir ara parantez açmalıyız: Emperyalizm üzerine Finans Kapital gibi önemli bir kitap yazan (bu kitap önemli ve değerli olmakla birlikte bir takım yanlışları da içermektedir) Rudof Hilferding gibileri tekellerin ekonomiye verdiği belli bir çeki düzenden "örgütlü kapitalizm" gibi saçma bir teori üretmeyi de ihmal etmediler. Ve biz biliyoruz ki, karteller üzerinden geliştirilen "örgütlü kapitalizm" tezi, sermayenin "çöküş teorisi"ni yadsır. Bu teze göre, gelişen kapitalizm, yani onun emperyalist aşamasında tekellerin üretime getirdiği düzen, onun ekonomik alandaki çelişme ve uzlaşmazlıklarını bertaraf ederek onun çöküşünü önler.

Özellikle, emperyalizm aşamasındaki onun eşitsiz ve sıçramalı gelişim yasası, bu anarşi ve rekabeti daha da derinleştirir. Marx demişti ki, sermaye, sermayeler olmadan varolamaz; ve bunlar da ancak rekabet içinde varolabilirler –tekelci sermayeler de olsa. Günümüzdeki gelişmeler de bunu yeterince doğrulamaktadır. Tekeller, bir yandan gelişmeyi daha ileri taşıyıp üretimin geniş ölçüde toplumsallaşmasını doruğa vardırırken, öte yandan kendi içinde gitgide çürümekten de kurtulamazlar; finans kapitalin tekeller üzerinden getirdiği örgütlü üretim her genişleme ve saçılmada örgütsüzlüğü yeniden üretmeden yol alamıyor, alamaz da. Bu anlamda Lenin'in ötelerden yankılanan şu sesi isabetli bir değerlendirme olarak kalmaya devam eder:

Kapitalistlerin birliklerinin gelişmesinden bağımsız olarak, tekelci kapitalizmin her ülke içinde serbest rekabeti ortadan kaldırma çabalarından bağımsız olarak... tekel...bütünlüğü içinde bütün kapitalist üretimin kaotik niteliğini güçlendirir ve şiddetlendirir.

Tekellerin üretimin örgütlenmesine getirdiği her düzen, toplumsal üretimdeki anarşiye bir çeki düzen verse de, tekelci kapi-

talizm kendi gelişmesi içinde dünya ekonomisindeki çelişkileri ve çatışmaları, düzensizliği ve kaosu yalnızca daha geniş bir alana taşımakla kalmaz ama aynı zamanda bunları daha da güçlendirir. Tekelci kapitalizmin dünya pazarına dayalı sistemi, üretime örgütlü bir karakter verdiği her adım, yeni bir plansızlık ve anarşinin temelini atarak ancak varolabilir. Tekellerin egemenliği döneminde üretime getirilen belli bir düzen ne ekonomik süreçlerdeki plansızlık ve anarşiyi yok edebildi ve ne de rekabet mücadelesini bu sürecin dışına sürebildi. Her şey karşıtıyla eyerli kaldı. Zira, sermayeler rekabet eder.

Kapitalizmin emperyalist aşaması, yani tekelci kapitalizm aşaması, kapitalist sömürünün özünü aynen korumakta ve bunu daha genişletmektedir. Devleti de ele geçiren tekeller, bu olanağı arkasına alarak daha da yayılıp merkezileşmeyi en üst seviyeye çıkardılar. Devletin gücü tekellerin gücü ile iç içe geçerek sermayenin emeği sömürüsü bu genel bunalım döneminde daha da insafsız hale geldi.

Tam da burada bir noktanın daha da altının çizilmesi gerekiyor. Tekelci kapitalizmin gelişmesi tek bir tekele götürür mü? Ya da sermaye birikimi ve merkezileşmesinin devamlı bir süreç olarak sürgit devam etmesi halinde, yani bir çok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından yok edilmesi süreci sermayeleri bir tek sermaye halinde var edebilir mi?

Kapital, Üçüncü cildin on beşinci bölümünde Marx bu sorunu merkezileşme ve sermaye birikimi bağlamında ele alır ve şu sonuca varır:

> "Bir kapitalistin emeği, sermayenin büyüklüğü ile, yani kapitalist olma derecesiyle tamamen ters orantılıdır. Üretim koşulları bir yanda, üreticiler öte yanda olmak üzere işte bu ayırma işlemidir ki, sermaye kavramına biçim verir. Bu, ilkel birikimle başlar. ... sermaye birikimi ve merkezileşmesinde devamlı bir süreç olarak görünür ve en sonu, mevcut sermayelerin birkaç elde toplanması ve bir çok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması (mülksüzleştirme şimdi bu hali almıştır) şeklinde kendisini ifade

eder. Bu süreç, eğer merkezcil olanın yanı sıra, sürekli olarak merkezden uzaklaştırıcı bir etkiye sahip ters yönlü eğilimler bulunmasaydı, çok geçmeden kapitalist üretimi yıkımla yüz yüze getirirdi."[281]

Demek ki, merkezileşme merkez kaç kuvvetlerle birlikte ilerler ve eğer merkezileşme karşıt hareketi içeren iki yönlü bir hareketi içermeseydi, yani, burada da bir anti-tezler çatışması yaşanmasaydı, süreğen bir merkezileşme çizgisinde bir çok sermaye bir tek sermaye haline gelecek ve kapitalizm, kapitalizm olmaktan çıkacaktı. Marx'ın bu saptaması olağanüstü önemdedir ve zengin bir fikirler yumağıdır; asla üzerinden atlanmamalıdır. Sınırsız bir merkezileşme olamaz; sermayenin sınırsızlık mutlak eğilimi kendi içinden sınırlanır, gemlenir ve önü kesilir: tek tekel ya da tek sermaye, sermayenin kendi gelişmesi ve genişlemesi mantığıyla uyumlu olmaz.

Bir kez daha:

> "Değer sermayenin temelini meydana getirdiği, dolayısıyla ancak bir karşı-değere karşı değişim yoluyla var olduğu için, zorunlu olarak sermaye kendi kendini iter. Bundan dolayı karşısında başka sermayelerin olmadığı evrensel bir sermaye, bu sermayelerle değişim yapmıyorsa –şimdiki görüş açısından karşısında ücretli emekten ya da kendi kendinden başka bir şey yoktur- bir anlamsızlıktır."[282]

Burada bu başlık içinde bir noktaya daha işaret etmek gerekiyor. Tekel, üretimin yoğunlaşmasının doruğunda ve merkezileşme üzerinden doğar ve kapitalizmin ekonomik özünü teşkil eder. Kapitalizme asalak ve çürüyen bir temel sağlamıştır; bu aşamada,

> "kapitalistin, artık, kâr paylarını cebe atmaktan, faiz kuponu kesmekten ve farklı kapitalistlerin birbirlerinin sermayelerini yağma ettikleri borsada kumar oynamaktan başka toplumsal görevleri yoktur."[283]

---

[281] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Onbeşinci bölüm, sayfa 218-219

[282] Marx, Grundrisse-I, sayfa 321, dipnot

[283] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 173

Bu tekel,

> "yeni bir finans aristokrasisi, kurucular, spekülatörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur".[284]

Tekelci aşama, eskiye göre, serbest rekabetçi aşamaya göre kapitalizme dayalı üretimin çelişkilerini daha da öne çıkarmış ve derinleştirmiştir; ne var ki, bu dönemdeki çöküş koşullarının olgunlaşması ve bunun kapitalizmin çürümesinde kendisini göstermesi, tekelci aşamanın üretici güçlerdeki gelişmeyi ve bunun üzerinden üretimin teknik temelindeki devrimler yoluyla genişleme ve gelişmeyi tümüyle kenara koyduğunu iddia edemeyiz.

Kapitalizmdeki

> "çürüme eğiliminin, kapitalizmin hızlı gelişmesini dıştaladığını sanmak yanlış olur; durum kesinlikle böyle değildir. Genel olarak kapitalizm, eskiye göre çok daha büyük bir hızla gelişmektedir, ne var ki bu gelişme –tekelci kapitalizm koşulları altında- sadece genelde gittikçe daha eşitsiz hale gelmekle kalmıyor, eşitsiz gelişme kendini, sermaye bakımından en zengin güçlerin....çürümesinde de gösteriyor."[285]

VII/SONUÇ

Üretim ve yeniden-üretim sürecinin kendisinde verili olan ve bunalımlarla açığa çıkan kapitalizmin çelişme ve uzlaşmaz karşıtlıkları giderek kapitalizmin yetersizliklerini, açmazlarını ve üretici güçlere güç yetiremeyerek onlardan tam yararlanamama tablosunu bütünüyle açığa çıkarır. Kapitalist üretimin durgunluk ve bunalımdan yakasını kurtaramadığı bir aşamada bulunduğumuzu söylemek pek abartı olmasa gerektir. Kapitalist gelişmenin çevrimsel

---

[284] Marx, Kapital, üçüncü cilt, Yirmiyedinci bölüm, sayfa 388

[285] Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması –Emperyalizm, Lenin, Seçme Eserler-5, sayfa 126

süreci işlemekle birlikte, bu ancak daralan bir temelde olabilmektedir. Pazardaki daralmalar üretim hacmini daraltmış ve genişleyen yeniden üretim koca bir borç denizinde yapılabilmiş ama gene de bu genişleme, birikimdeki genişlemeye ayak uyduramamıştır. Ve herkesçe biliniyor ki, ve ABD başta olmak üzere çoğu gelişkin kapitalist ülke ekonomilerindeki genişleme koşulları tanıtlıyor ki, şu anki kapitalizmin genişlemesi aşırı borçlarla yerine getirilmektedir; ve bunalımı gizleyen kredideki aşırı köpükle değişim ve dolaşımının sınırları genişletilip aşılabilmektedir. Ve dahası ekonomik sistem pamuk ipliğiyle birbirine tutunabilmekte ve yapay araçlarla üretim sürecindeki çatışma ve çelişmeli öğelerin önü kesilmeye çalışılmaktadır. Peki ama nereye kadar?

Öte yandan sermayenin organik bileşimdeki yükselmenin sabit değişmeyen-sermaye ile döner değişmeyen-sermaye arasında gerginliklere yol açması bir yana, sabit değişmeyen-sermayenin çoğalması, sermayenin serbest kalarak başka üretim alanlarına geçişi önünde çoğu kez aşılmaz engeller çıkarmaktadır. Sabit sermayedeki çoğalma, sermayedeki esnekliğe karşı bir öğe olarak katılık çizgisinde güç kazanıyor görünmektedir. Bir ülkedeki kapitalist gelişme derecesi ne denli yüksekse, o ülkede daha fazla sabit sermaye ve daha az emek-gücü kullanılır ve emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan bu gelişme, kapitalizmin yeni tekniğe geçmesinde, deri değiştirerek kendisini yenilemesinde sermayenin engeli olarak onun karşısına dikilir.

Döner değişmeyen-sermayenin bir faaliyet alanından ötekine geçişi ne denli kolaysa, sabit değişmeyen-sermayenin başka üretim alanına aktarılması o denli güçtür; ve bu durum, sermayenin organik bileşimindeki yükselme çizgisinde karşıt yöndeki bu hareketi daha da ileri taşıyarak sermayenin esnekliğine karşı güçlü bir etmen olarak işlev görür. Ve sermayenin değerlenme süreci kapitalist üretim tarzında esneklikten katılığa doğru bir gelişme sürecidir de. Bu kapitalizmin doğasıyla da uyumludur. Kapitalist üretim düzeyindeki gelişme ile eşanlı olarak ilerleyen bu süreç sermaye-

nin kârlı yatırım alanlarına akışı önüne en etkili dalgakıran olarak dikilir.

Sermaye birikiminin sarmal hareketi, ya da onun sonsuz spirali nereye dek sürüp gidebilir? Bunun sonsuza dek sürüp gitmeyeceği ve çöküşün belli bir noktadan sonra başlaması kaçınılmazdır; zira gördük ki, sermayeye dayalı üretimde verili olan ve sermayenin üretme ve üretilme sürecinde ortaya çıkan frenleyici engeller, bu kaçınılmazlığın infaz edicileri olarak her daim işbaşındadır. Öyle bir noktaya gelinir ki, birikim birikimin aracı olmaktan çıkıp kendi engeli halini almaya başlar ve sistem üst üste şok dalgalarıyla her yerinden sarsılır. Açıktır ki, sermayenin kendisinden kaynaklı ve kendi gelişmesi içinde iyiden iyiye açığa çıkan engeller, bizzat sermayenin üretimi sürecinde ortaya çıkarlar. Kendi engelleri ile eyerli sermaye, bir noktadan sonra üretimin önünde gerçek ayak bağı ya da dizgin olduğunun tüm kanıtlarını vermede gecikmez.

Ve kapitalizmin kabuğunu vuran şok dalgaları onu parçalar ve çöküşünü hazırlar.

Elbette ki sistemin kabuğunda yer sarsıntısı yapan şok dalgalarının hızı, genişliği ve derinliği, bunalım mı, çöküş mü sorusunun yanıtı olur. Bu dalgalar ara ara, tek yanlı ve yalıtılmış bir hal alırsa, bunalım sistemin tümünü kapsamaz ve tek yanlı bir bunalım olarak, sistem tarafından yeniden aşılır; yok eğer bir dünya bunalımı halini alacak denli yaygın, derin ve olabildiğince uzun süreli ise, bunun çöküşü hazırlaması her daim mümkündür. Tüm sorun sistemin bunalımı aşma gücünü tüketip tüketmediği sorunudur. Ama şu kesindir ki, kapitalizmin, genişleyen yeniden-üretim temelinde sarmal hareketi sür git devam edemez; bunun bir noktada kopması kaçınılmazdır. Çünkü biz biliyoruz ki, üretimin gerçek engeli sermayenin kendisidir ve sermaye üzerine kurulu kapitalist bir ekonomik tarzda üretimin sonsuza dek genişleyip büyümesi onun iç engellerinden ötürü olanaksızdır; sistemin bir noktadan sonra kopması, onun iç çelişki ve uzlaşmazlıklarında saklıdır ve bu tarz geliştikçe de bu uzlaşmazlıklar daha da gerilerek çö-

küşü hazırlar. Ne ki, çöküşle sonuçlanmayan her bunalım, kapitalizme yeni bir nefes borusu olur; ve kapitalist büyümenin yeniden ayağa kalkışı için bir çeşit katalizör rolü oynar.

Ve biz Marx'ın teorisinden biliyoruz ki, her bunalım, hem üretken güçleri yıkar ve hem de verili üretim tarzının ileriye doğru hareketinin genişlemesine yeni bir olanak olur. Bu bakımdan bunalımdan çöküşe uzanan sürecin kolay yürüyen bir süreç olmadığı, kapitalizmin, bunalımı aşma olanaklarını tümüyle tüketmediğini de bilmek gereklidir. Ne ki kişi istese de istemese de o kaçınılmaz gün bir doğa yasasının kesinliği ile gelecek; ve kapitalist kabuk mutlak bir kesinlikle parçalanacaktır.

ALTINCI BÖLÜM
SERMAYENİN ÇÖKÜŞÜ

Aşırı-üretimin neden olduğu bunalım "sistemin salınım limitlerini aşmaz."[286] Eğer aşsaydı bu çöküşe varırdı. Bu limitler aşılmadığı içindir ki, sanayi çevrimi her defasında kendisini durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve bunalım halinde yineler durur.

Ve,

> "pazarların genişlemesi üretimin genişlemesine ayak uyduramaz. Çatışma kaçınılmaz olur ve kapitalist üretim tarzı ortadan kaldırılmadığı sürece, herhangi bir gerçek çözümle sonuçlanamayacağı için, çatışmalar dönemli olur. Kapitalist üretim, başka bir 'kısır döngü' doğurur".[287]

Ve böylece göreli dengeye bunalımla ulaşılır. Ne var ki, bozulan dengenin her seferinde bunalımla yeniden kurulmasının mümkün olmadığı ve bunalımın azami bir yoğunluk ve genişliğe ve de uzun bir zamana yayılarak içinden çıkılamaz bir sınıra vardığı doruk, çöküşün kendisidir. Yani, bunalımın içinden çıkılamaz noktaya gelip dayanması ve kapitalizmin salınım limitleri denen noktayı geçerek kapitalist kabuğu parçalamasıdır.

Dinliyoruz Engels'i:

> "Toplumsallaştırılmış üretim ile kapitalist mal edinme arasındaki çelişki, artık bireysel işliklerdeki üretim örgütlenmişliği ile toplumdaki genel üretim anarşisi arasında bir uzlaşmaz karşıtlık olarak kendisini gösterir. Kapitalist üretim tarzı, daha kökeninde, kendiliğinden varolan uzlaşmaz karşıtlığın bu iki biçiminde kendisini gösterir. Önce Fourier'in bulduğu bu 'kısır döngü'den asla kurtulamaz. Fourier'in kendi çağında göremediği şey, bu döngünün yavaş yavaş daraldığı; hareketin daha çok bir sarmal çizdiği ve, gezegenlerin hareketinin dönülen merkezle çarpışarak sona ermesi gibi, bir sona varmak gerektiğidir."[288]

---

[286] Nikolai Buharin, Dönüşüm Döneminin Ekonomisi (Lenin'in Eleştirel Notlarıyla), sayfa 108

[287] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 170

[288] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 168

Engels'in mükemmel diyalektik yöntemle sunduğu ekonomik çözümlemesi, sermayeye dayalı üretim sürecinin çöküşünün parlak bir tablosudur. Kısır döngünün gitgide daralarak nihai frenleyici engeline takılarak sona ermesi kaçınılmazdır. Bunu zamanında Sismondi de görmüştü. O, başka iktisatçılar gibi, yalnızca sermayenin engellerini değil, bu engellerin onun çöküşüne yol açmak zorunda olduğunu da görmüştü diyor Marx, Sismondi'nin teorisini incelediği Grudrisse'de. Çöküş kaçınılmazdır çünkü, sermayenin daha önceki bölümlerde incelediğimiz frenleyici engelleri onu yalnızca bunalıma sürüklemekle kalmaz, aynı zamanda onun nihai çöküşünü de hazırlar. Biz biliyoruz ki, sermayenin değerlenmesi koşulları, yani artı-değerin üretilmesi süreci, kendi gelişmesi içinde, bağrında taşıdığı virüsüyle, kendi yıkılışının öğeleriyle kendisinin son saatini hazırlar. Ve onun her değerlenişi o büyük çöküşün hazırlanışından başka bir şey de değildir. Zira, sermayenin "üretmesi" ve "üretilmesi" koşulları bu engelleri içinde taşırlar. Bu etmenlerin en başta gelenlerini kısaca sıralarsak:

Genel aşırı-üretim, doğrudan üretim koşullarıyla bu üretimin gerçekleştirilmesi koşullarının özdeşsizliği, artı-değerin üretildiği koşullarla onun gerçekleştirilmesinin özdeş olmaması, artı-emek ile artı-değerin özdeş niteliğinin sermaye birikimine getirdiği sınır, pazar ile üretim arasında oluşan gediğin yarattığı aşırı gerilim, üretici güçlerin gelişiminin sermaye için engel halini alması, artı-değer üretiminin toplumsal emek üretkenliğindeki artışın gerisinde kalışı ve bunun üzerinde genel bir sermaye değersizleşmesi, artı-emeğin gerekli-emeğin bir işlevi olması, emek-gücü değişim değerinin sınırı olarak zorunlu emek ve zorunlu emeğin ilerleyen toplumla birlikte toplam emek içindeki oranında yaşanan gerilemenin üretken emekçinin alım gücünde meydana getirdiği fena haldeki sınırın artı-değerin realize edilmesinde yarattığı sorunlar, kullanım değerinin değişim değeri tarafından sınırlanmış olması, birikimin genişlemesiyle zamandaş olarak sermayenin organik bileşiminde toplumsal emek üretkenliğinin gelişmesi üzerin-

den meydana gelen yükselmenin kâr oranlarında düşmeye neden olması, yalnızca üretim değil, dolaşım sürecinde yaşanan sorunlar, yani metaların başkalaşımında ve paranın dolaşım ve ödeme aracı olarak işlevinde saklı olan çelişkiler sermayenin üretim ve yeniden üretim süreçlerinde ürer, gelişir ve doruğa varacak denli yoğunlaşırlar.

Ve öyle bir noktaya gelinir ki, üretici güçleri mutlak bir gelişmeye doğru eğilim içinde olan sermaye, onların gerçek engeli halini almaya başlar; tarihsel işlevi ve varoluş nedeni olan şeyin, toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişmenin karşısına dikilir; ve bu noktadan sonra, sermaye üretici güçleri yönetmeye yetersiz olduğunu tanıtlar. Kapitalist üretim ilişkileri içinde tutunamaz, gelişemez hale gelir bu güçler; ve üretici güçlerde daha ileri bir gelişme artık durur; bu, üretimin teknik temelindeki sürekli devrimlerle ayakta kalabilmeyi başaran kapitalizme dayalı üretimin son saatidir ve bunalım çöküşe varır. Şunu söylemeliyiz ki, başlıcalarını sıraladığımız bu engellerinin üstesinden her seferinde gelmeye çalışan sermayeye dayalı üretim, bu engelleri her aşışında, daha da heybetli ve geniş boyutlu olarak yeniden ortaya koyar bu engelleri; ve bu fasit daire bir noktadan sonra parçalanır.

Marx'ı dinliyoruz:

> "Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler."[289]

Görülüyor ki bu üretim tarzı, yani kapitalist üretim tarzı mutlak değil, nispidir, üretimin maddi gereksinimlerinin gelişmesinde belli bir döneme tekabül eden tarihsel bir tarzdır ve bu gelişmenin karşısına dikildiği durumda ortadan kaldırılması kaçınılmaz hale gelir.

---

[289] Marx, Kapital, birinci cilt, Otuzikinci bölüm, sayfa 782

Öyle ki,

> "üretim araçlarının büyük gücü, kapitalist üretim tarzının kendisine vurduğu zincirleri parçalamakta"n geri kalmaz.[290]

Üretim tarzı değişim tarzına, üretici güçler sermaye tekeline baş kaldırır. Başkaldırır çünkü, toplumsallaştırılmış üretim ile mülk edinmenin kapitalist karakteri arasındaki uzlaşmazlık, her aşırı-üretim bunalımında daha da şiddetlenir. Değişim ve mal edinmenin bireysel, üretimin toplumsal olduğu bir kutuplaşma gerildikçe gerilir. Ve kapitalizmin tüm çatışmalarının üzerinde yükseldiği bu temel uzlaşmaz karşıtlık, dorukta patlar. Patlar çünkü, üretimin sınırsız gelişmesi her kapitalist için amaç olmuştur; üretken güçlerdeki dev gelişmesi üretimi sarmal halkalar halinde yaydıkça yaymıştır; meta arzı meta talebini fersah fersah aşmıştır; pazarlar malla dolup taşmış ve aşırı-üretim sermayenin hareketini engeller hale gelmiştir. Toplum aşırı-üretime dayalı bunalımların ağırlığı altında yıkıma uğramıştır. Ve gene toplum dönemsel olarak ortaya çıkan bunalımında kullanamadığı kendi öz güçlerinin ve üretim araçlarının ağırlığı altında boğulmuş ve gerçek tüketiciler, yani üretken güçler dar alım gücünün cenderesi içinde sıkışıp kaldıklarından tüketecek bir şey bulamaz olmuşlardır. Ve üretken güçleri çalışmaktan, ürünleri dolaşımdan alıkoyan sermayenin kendisidir ve nihayet beklenen gün gelir: üretim tarzı değişim tarzına karşı ayaklanır.

Engels'in birkaç elli yıl öteden yankılanan sözleriyle:

> "Kapitalist üretim tarzının bütün mekanizması, kendi öz yaratıları olan üretken güçlerin baskısı altında işleyemez olur. Bütün bu üretim araçları kitlesini sermayeye dönüştürmeye artık güç yetiremez. ...kapitalist üretim tarzı kendisinin bu üretken güçleri

[290] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 178
[291] Engels, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm, Marx Engels, Seçme Yapıtlar-3, sayfa 171-172

yönete gitmeye yetersiz olduğunu ortaya"[291] koyar.

Ama biz biliyoruz ki, bir doğa yasasının zorunluluğuyla kapitalist üretim ilişkileri belli bir olgunluk aşamasına ulaştıktan sonra, yerini, kendi bağrında maddi temellerini hazırladığı daha yüksek düzeyde bir biçime bırakmak zorundadır. Üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki çelişkiler ve uzlaşmaz karşıtlıkların ulaştığı derinlik ve genişlik kendisini bütün gücüyle ortaya koyar ve sermayeye dayalı üretim tarzının üretken güçlere bağladığı pranga, bu üretici güçlerin büyük gücü tarafından her yerinden paramparça edilir. Proletarya iktidara el koyar; üretim araçlarını yönetmeye muktedir olamayan, onlara güç yetiremeyen burjuvazi alaşağı edilir; ve proletarya, üretim araçlarının sermaye karakterine son vererek onlara proletarya önderliğinde toplumsal bir karakter kazandırır.

Ve, toplumsallaştırılmış üretim önceden saptanmış bir plan dahilinde olanaklı hale gelir; "anarşi içinde anarşiyle işleyen" sistem son bulur. "Herkesin herkese karşı savaşı"[292] olan "emeğin köleleştirilmesine" dayalı kapitalist sistem, yerini, "herkesin herkesle barışı" olan "emeğin iktidarına" dayalı düzene bırakır.

Ve, Marx'ın beylik sözüyle, "Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler."

Haziran-Ekim 2005

[292] Marx, Grundrisse-I, sayfa 87

Kitap, kendi adını, devlerle tanrıların birbirleriyle giriştikleri büyük cenkleşme sonunda, birbirlerini yok ettiği savaş üzerinden İskandinav mitolojisinden almaktadır: Tanrıların Alacakaranlığı; ya da Kıyamet Günü! Marx, bunu, Ricardo'nun kâr teorisini incelediği bölümde kapitalist kâr oranı düşme eğiliminin Ricardo'ca kârların bir tür yerçekimi etkisine girişi saptamasına ilişkin olarak burjuvazi için söylüyor.

"Biz de, bunalım ve bunalımdan çöküşe uzanan kapitalist üretim sürecinin, iç çelişme ve çatışmalarıyla kendi karşıtına nasıl dönüşmek zorunda kalacağı o "Kızılca Kıyamet" gününe, "Tanrıların Alacakaranlığı" adının son derece uygun düşeceğini düşünerek Marx'ın ilgili polemiğinden aldık. Zira, bu çalışmada sözü edilen o büyük çöküş gününün hikayesidir; burjuvazinin Kıyamet Günü'nün.

ISBN: 975-7919-37-3